

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI



II. MEŞRUTİYET BASININDA HİLAFAFET SÖYLEMİ
(1908-1918)

TARİH DOKTORA TEZİ

MEHMET AKYÜZ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ahmet OCAK

BOLU, ARALIK 2025

KABUL VE ONAY SAYFASI

Mehmet AKYÜZ tarafından hazırlanan “**II. MEŞRUTİYET BASININDA HİLAFET SÖYLEMİ (1908-1918)**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Programında Doktora Tezi olarak **OY BİRLİĞİ** ile kabul edilmiştir. 18/12/2025

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Prof. Dr. Ahmet OCAK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Cahid KARA
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Levent DÜZCÜ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Salih BAŞKUTLU
Munzur Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğretim Üyesi Tamer GÜVEN
Abdullah Gül Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu ve Şablonuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

Mehmet AKYÜZ

ÖZET

II. MEŞRUTİYET BASININDA HİLAFAFET SÖYLEMİ (1908-1918)

DOKTORA TEZİ
MEHMET AKYÜZ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TARİH DOKTORA PROGRAMI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. AHMET OCAK)

BOLU, ARALIK - 2025
XI + 220 sayfa

II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918), Osmanlı Devleti'nin son yıllarını kapsayan ve siyasî, kültürel, toplumsal alanlarda derin etkiler oluşturan bir dönemdir. Bu süreçte yaşanan siyasî ve askerî olaylar, eğitim, dil ve tarih alanındaki tartışmalar, akademik çalışmaların odak noktası olmayı sürdürmektedir. Bu dönemde yayımlanan gazete ve mecmualar, yakınçağ tarihi başta olmak üzere sosyal bilim araştırmalarının önemli kaynakları olmuştur.

II. Abdülhamid'in uzun süren yönetiminin ardından ilan edilen Meşrutiyet'in oluşturduğu hürriyet havası gazetecilik ve yayın faaliyetlerine ilgiyi artırmıştır. Gazete ve dergiler, fikir ve ilim insanların siyasî, din, tarih ve eğitim gibi konularda düşüncelerini dile getirdikleri bir mecra haline gelmiştir. Bu dönemde tartışılan önemli konulardan biri de *Hilafet Makamı* olmuştur. Rejim değişikliğinin getirdiği yeni siyasî düzen ve savaşların yıkıcı etkileriyle hilafetin hukukî statüsü, dinî ve siyasî bağlamları dönemin yayınlarında kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır.

Bu tezde, II. Meşrutiyet'in en önemli yayın organlarından olan ve literatürde İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık fikir akımlarının öncü temsilcileri olarak kabul edilen *Sebilürreşad*, *Türkyurdu* ve *İctihad*'ın hilafet konusuna yaklaşımları incelenmiş ve tematik analiz yöntemiyle bu dergilerde hilafet kavramının siyasî, askerî, dinî ve sosyal yansımaları araştırılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: İkinci Meşrutiyet, Sebilürreşad, Türkyurdu, İctihad, Hilafet, Tematik İçerik Analizi

ABSTRACT

CALIPHATE DISCOURSE IN OTTOMAN PRESS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD (1908-1918)

PHD THESIS
MEHMET AKYÜZ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF HISTORY Bir öge seçin.
(SUPERVISOR: PROF. DR. AHMET OCAK)

BOLU, DECEMBER 2025
XI + 220 pages

The Second Constitutional Monarchy period (1908-1918) was a period that covered the last years of the Ottoman Empire and had a profound impact on political, cultural and social spheres. Political and military events, debates in the fields of education, language and history continue to be the focus of academic studies. Newspapers and magazines published during this period have been important sources of social science research, especially in recent history.

The air of freedom created by the Constitutional Monarchy, which was proclaimed after the long rule of Sultan Abdülhamid II, increased interest in journalism and publishing activities. Newspapers and magazines became a medium through which intellectuals and scholars expressed their thoughts on issues such as politics, religion, history and education. One of the important issues discussed during this period was the Caliphate. With the new political order brought about by the regime change and the devastating effects of the wars, the legal status, religious and political contexts of the caliphate were extensively discussed in the publications of the period.

In this thesis, the approaches of *Sebilürreşad*, *Türk Yurdu* and *İctihat*, which were the most important publications of the Second Constitutional Monarchy and considered as the leading representatives of Islamism, Turkism and Westernism in the literature, to the issue of the caliphate were examined and the political, military, religious and social reflections of the concept of caliphate in these periodicals were investigated through thematic analysis.

KEYWORDS: Second Constitutional Monarchy, Sebilürreşad, Türkyurdu, İctihad, Caliphate, Thematic Analysis

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLO LİSTESİ	ix
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	x
TEŞEKKÜR	xi
1. GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Amacı.....	1
II. Araştırmanın Önemi	2
III. Yöntem ve Sınırlılıklar	2
III. Kuramsal Çerçeve.....	4
i. İslam'da Halife ve Hilafet	4
ii. İlk Dönem Hilafet Anlayışı (Raşid Halifeler Dönemi)	5
iii. Emeviler Dönemi.....	7
iv. Abbasiler Dönemi.....	8
2. BİRİNCİ BÖLÜM: TÜRKLERDE HİLAFAFET KURUMUNUN GELİŞİMİ	
 VE MEŞRUTİYET DENEYİMİ.....	10
1.1. Osmanlılara Kadar Türk Devletlerinde Halife ile İlişkiler.....	10
1.2. Selçuklu Devleti ve Hilafet	11
1.3. Türk-İslam Siyaset Düşüncesine Etki Eden Hilafet Teorisyenleri.....	13
1.3.1.Maverdî (ö. 1058)	14
1.3.2.Cüveynî (ö. 1085).....	14
1.3.3.Nizamülmülk (ö. 1092)	15
1.3.4.Gazalî (ö. 1111)	16
1.3.5.İbn Teymiye (ö. 1225).....	17
1.3.6.İbn Haldûn (ö. 1406)	18
1.4. Osmanlı Devleti ve Hilafet.....	20
1.4.1.Kuruluştan Yükselişe İlk Dönem Hilafet Telakkisi (1300-1517)	20
1.4.2.Hilafetin Devri ve Osmanlı Evrensel Hilafeti (1517-1774)	24
1.4.3.Osmanlı'da Modernleşme Çabaları ve Tanzimat Rejimi	32
1.4.4.Sultan Abdülaziz'in Hal Edilmesi ve Yeni Osmanlılarla Gelişen Muhalefet.....	35
1.4.5.II. Abdülhamid Dönemi ve İttihat-ı İslam Politikası	38
1.5. II. Meşrutiyet ve Hilafet	45
1.5.1.31 Mart Darbesi.....	46
1.5.2.İttihat ve Terakki Cemiyetinin Hilafet Politikası	48

1.5.3.II. Meşrutiyette Basın ve Hilafet	52
3. İKİNCİ BÖLÜM: SEBİLÜRREŞAD DERGİSİNDE HİLAFAFET SÖYLEMİ	
57	
2.1. Hilafet ve Yönetim Hukuku'na İlişkin Görüşler	61
2.2. Hilafet Tarihine Yapılan Atıflar	65
2.3 Kureyşilik Meselesi ve Osmanlı Hilafeti Hakkında Görüşler	67
2.4 Sebilürreşad'da Hilafet Tanımları	69
2.4.1 Halife Seçimi ve Nitelikleri.....	71
2.4.2 Adalet, Emanet ve İtaat İlkesi.....	72
2.4.3 İttihad-ı İslam ve Hilafet.....	74
2.4.4 Dönemle İlgili Eleştiriler	76
2.5 Sebilürreşad'da Hilafetin Sembolleri	79
2.5.1 Vatan ve Millet	79
2.5.2 Cihad ve Kuvvet	82
2.5.3 Hak, Vazife ve Mukaddesat.....	86
2.5.4 Hilafet Merkezi Olarak İstanbul	88
2.6 Sebilürreşad'da Savaşlar, Propaganda ve Hilafet	91
2.6.1 Girid'in İşgali	92
2.6.2 Trablusgarp Harbi.....	94
2.6.3 Balkan Harbi.....	96
2.6.4 Cihan Harbi	98
2.7 Sebilürreşad'da Hilafet ve Medeniyet Yorumları.....	108
2.7.1 Maarif, Medrese, Ulema Hakkındaki Görüşler	109
2.7.2 Türklük, Milliyet ve Kavmiyet Eleştirileri	115
2.7.3 Siyaset, İktisat ve Toplum İlişkisi	119
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK YURDU DERGİSİNDE HİLAFAFET SÖYLEMİ	
126	
3.1. Türk Yurdu'nda Hilafet ve Yönetim Hukuku'na İlişkin Görüşler	129
3.1.1 Anayasal Düzenlemeler ve İç Tartışmalar.....	130
3.1.2 Hilafet ve Türk-İslam Tarihine Yapılan Atıflar	134
3.2 Türk Yurdu'nda Hilafet/Halife Tanımları ve Sembolleri	140
3.2.1 Hilafet ve Padişahlar.....	140
3.2.2 Cihad ve Kuvvet	144
3.2.3 Vatan ve Millet	146
3.2.4 Hilafet Merkezi Olarak İstanbul	149
3.3 Türk Yurdu'nda Hilafet, Savaş ve Propaganda	152
3.3.1 Trablusgarb Harbi.....	152
3.3.2 Balkan Harbi.....	154
3.3.3 Cihan Harbi	157
3.4 Türk Yurdu'nda Hilafet ve Medeniyet Yorumları.....	163
3.4.1 Türklük, Milliyet ve İslamiyet Vurguları	164
3.4.2 Siyaset, İktisat ve Toplum İlişkisi	169

5. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İCTİHAD DERGİSİNDE HİLAFET SÖYLEMİ
174

4.1. İctihad Dergisinde Hilafet ve Meşrutiyet Yorumları.....	176
4.2. İctihad Dergisinde Hilafet ve Halife Tanımları.....	180
4.3. İctihad Dergisinde Savaşlar ve Dış Politika	183
4.3.1.Trablusgarb Savaşı	186
4.3.2.Balkan Savaşları	187
4.3.3.Cihan Harbi	189
4.4 İctihad Dergisinde Hilafet ve Medeniyet Yorumları	192
4.4.1 Eğitim ve Geri Kalmışlık Eleştirisi	193
4.4.2 Türklük, Milliyet ve Kavmiyet Yorumları	196

6. SONUÇ ve ÖNERİLER..... 200

KAYNAKLAR 210



TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 2.1. Sebilürreşad'da Hilafet (Yıl-Makale)	58
Tablo 2.2. Sebilürreşad'da Hilafet Atıf Sayıları (Yazar/Atıf)	59
Tablo 2.3. Sebilürreşad Hilafet Atıfları (Yazar/Oran).....	60
Tablo 2.4. Sebilürreşad Hilafet Atıfları (Yazar-Yıl)	60
Tablo 2.5. Sebilürreşad Makalelerinde En Fazla Kullanılan Kelimeler (Frekans)	61
Tablo 2.6. Sebilürreşad'da Hilafet-Meşruiyet Yorumlarına Dair Yapılan Atıflar	62
Tablo 2.7. Sebilürreşad'da Hilafet-Halife Tanımları ve İlgili Atıflar	69
Tablo 2.8. Sebilürreşad'da Hilafetin Sembolleri (Kavram-Frekans)	79
Tablo 2.9. Sebilürreşad'da İstanbul ve Halife'ye Atfedilen Sıfatlar	89
Tablo 2.10. Sebilürreşad'da Savaşlara Dair Yapılan Atıflar	91
Tablo 2.11. Sebilürreşad'da Hilafet ve Medeniyet İlişkisine Dair Yapılan Atıflar	109
Tablo 3.1. Türk Yurdu'nda Hilafet (Makale-Yıl)	127
Tablo 3.2. Türk Yurdu Hilafet Atıf Sayıları (Yazar/Atıf)	127
Tablo 3.3. Türk Yurdu Makalelerinde En Fazla Kullanılan Kelimeler (Frekans)	128
Tablo 3.4. Türk Yurdu'nda İstanbul için Kullanılan Hilafet Sıfatları	149
Tablo 4.1. İctihat'ta Hilafet (Yıl-Makale)	175
Tablo 4.2. İctihat'ta Hilafet-Halife Kavramı (Yazar-Atıf)	175
Tablo 4.3. İctihat Makalelerinde En Fazla Kullanılan Kelimeler (Frekans) ..	176
Tablo 5.1. Dergi ve Makale Sayıları (Yıl/Adet).....	200
Tablo 5.2. Dergilerde Hilafet Kavramı Bağlamında Tematik Tespitler.....	201

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DAGM	: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim süresince, bana güvenerek bu önemli konuyu çalışmamı ilk günden itibaren teşvik eden; ufkumu açarak daha ileriye görmemi sağlayan, her aşamadaki rehberliği ile çalışmalarımı yönlendiren, kendisini tanımaktan bahtiyar olduğum kıymetli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ahmet Ocak’a,

Doktora sürecim boyunca değerli görüşleri, samimi destekleri ve güler yüzlü yaklaşımlarıyla akademik yolculuğuma kıymetli katkılar sunan saygıdeğer hocalarım Sayın Prof. Dr. Levent Düzcü ve Sayın Prof. Dr. Cahid Kara’ya,

Tanıştığım ilk andan itibaren nezaketleri, yapıcı eleştirileri ve farklı bakış açılarıyla tezimin olgunlaşmasına önemli katkılar sağlayan sayın Doç. Dr. Salih Başkutlu’ya ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Tamer Güven’e,

Hayatım boyunca her türlü fedakârlığı göstererek beni bugünlere getiren, umutsuzluğa düştüğümde maddi ve manevi desteklerini her daim yanımda hissettiğim kıymetli anne-babama ve kardeşlerime; hayatımın neşesi, ilham kaynağı sevgili oğluma ve kızıma,

Bu uzun ve meşakkatli yolculuğun en ağır yüklerini benimle birlikte omuzlayan, desteğini her an yanımda hissettiğim, sevgisiyle hayatıma anlam katan; yorgunluklarımda beni yeniden ayağa kaldıran, gösterdiği sabır, anlayış ve fedakârlıklar için değerli eşim Aslıhan Ülkü Akyüz’e, minnettarlığımı ve sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

1. GİRİŞ

I. Araştırmanın Amacı

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde askerî ve idarî alanda başlayan yenileşme çabaları; Tanzimat ve Islahat fermanları, I. Meşrutiyet deneyimi, II. Abdülhamid dönemi uygulamaları, Jön Türk muhalefeti ve nihayet II. Meşrutiyet'in ilânı ile ivme kazanmış; literatürde genellikle “Osmanlı modernleşmesi”, “Batılılaşma” veya daha genel bir ifade ile “siyasal dönüşüm süreci” olarak tanımlanan geniş bir tarihsel havzayı ortaya çıkarmıştır. Bu dönem, yalnızca idarî ve hukukî düzenlemelerin değil, aynı zamanda basın-yayın faaliyetlerinin olağanüstü derecede arttığı, devletin geleceğine dair yoğun tartışmaların yürütüldüğü, farklı fikrî akım temsilcilerinin düşüncelerini deneysel bir yaklaşımla öne sürdükleri bir devre görünümündedir.

Dönemin bu tartışma alanlarından biri de hem Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasal kırılmalar hem de Batının sömürgeci müdahaleleri nedeniyle stratejik bir anlam kazanan “Hilafet Meselesi” olmuştur. II. Meşrutiyet'le birlikte rejimin niteliğinde yaşanan değişiklik, halifenin geleneksel siyasî konumunun yeniden tanımlanmasını zorunlu hâle getirmiş; 1908-1918 arasında yayımlanan gazeteler ve mecmualar hilafet kurumuna ilişkin çok yönlü tartışmaların yürütüldüğü temel zeminlerden birini oluşturmuştur. Bu dönemde ortaya konan görüşler yalnızca kendi devrini etkilemekle kalmamış, Cumhuriyet sonrası yapılan hilafet tartışmalarını da etkilemiştir.

Bu çalışmanın amacı; dönemin önde gelen fikrî akımlarını temsil eden *Sebilürreşad* (İslamcılık), *Türk Yurdu* (Türkçülük) ve *İctihad* (Baticılık) dergilerinde 1908-1918 yılları arasında hilafet meselesinin hangi temalar çerçevesinde ele alındığını, nasıl yorumlandığını ve bu yorumların dönemin siyasal düşüncesi ile nasıl ilişkilendiğini karşılaştırmalı biçimde ortaya koymaktır ve II. Meşrutiyet dönemi basınında hilafet tartışmasının fikrî arka planını, bütüncül bir yaklaşımla analiz etmektir.

II. Araştırmanın Önemi

II. Meşrutiyet dönemi, siyasi düşünce tarihimizin en canlı ve en çatışmalı safhalarından birini teşkil etmektedir. 1908 sonrasında “hürriyet” sloganıyla nispeten yaşanan özgürlük ortamında yüzlerce gazete ve dergi yayımlanmış; bu yayınlarda yalnızca güncel olaylar değil, devletin geleceğine ilişkin sistem tartışmaları, kimlik arayışları, uluslararası ilişkiler ve İslam dünyasının durumu gibi pek çok konu kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Dolayısıyla bu dönem basını, modern Osmanlı-Türk düşüncesinin oluşum sürecini doğrudan yansıtan birincil kaynak niteliğindedir.

Hilafet meselesi, özellikle Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı, Arap vilayetlerindeki bağımsızlık eğilimleri ve Cihan Harbinin yarattığı kırılmalar sebebiyle dönemin en kritik siyasal tartışma başlıklarından biri hâline gelmiştir. Bu dönemi farklı boyutlarıyla anlamayı sağlayacak, karşılaştırmalı analizlere yer veren akademik çalışmaların azlığı ise dikkat çekmektedir. Literatürde döneme ilişkin yapılan akademik çalışma veya analizlerin genellikle tek bir örneklem veya tek bir fikrî akım esas alınarak yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada, alandaki karşılaştırmalı analizlerin sınırlı olmasından hareketle siyasi düşünce tarihimizin üç ana fikrî yönelim temsilcileri olan *Sebilürreşad*, *Türk Yurdu*, *İctihad* dergilerinin hilafet kavramını, kendi ideolojik öncelikleri çerçevesinde nasıl ele aldıkları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tematik içerik analizi yöntemiyle yaptığımız incelemede söz konusu dergi yazarlarının “Hilafet ve Halifelik” kavramlarına olan yaklaşımları, tartıştıkları siyasî kavramlar ve geleneksel siyaset düşüncesi etrafında tebarüz eden görüşleri değerlendirilmiştir. Bu yönleri ile çalışmamızın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

III. Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu çalışma, *Sebilürreşad*, *Türk Yurdu* ve *İctihad* dergilerinin 1908-1918 yılları arasında yayınladıkları haber ve makaleleri ile sınırlandırılmıştır.

Sebilürreşad dergisinin incelemesi; Bağcılar Belediyesi tarafından 2012-2019 yılları arasında 22 cilt halinde yayınlanan “*Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi Sebilürreşad Mecmuası*” eseri ¹ esas alınarak yapılmıştır. Dergi 183. sayısına kadar (8 Mart 1912) “*Sırat-ı Müstakim*” adıyla

¹ M.Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Sebilürreşad* (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2012).

yayınlanırken bu tarihten sonra “*Sebilürreşad*” adıyla yayın hayatına devam ettiği için okuma esnasında karmaşaya mahal vermemek adına çalışmamızdaki tüm atıflar bu ad üzerinden gerçekleştirilmiştir. Analize tabi tutulan makaleler dipnot’ta İSNAD 2 atıf sistemine uygun şekilde² (Yazar Adı Soyadı,”Makale Adı”, çev. Çevirenin Adı Soyadı, *Dergi Adı* Cilt Numarası/Sayı (Yayın Ayı Yılı), Sayfa Numarası) gösterilmiştir. Aynı usül, *Türk Yurdu* dergisi için de takip edilmiş, derginin Tutibay yayınları tarafından yayınlanan koleksiyonu³ ana kaynak olarak esas alınmış bu dergi için de dipnotlarda ilgili makalenin tarihi, sayısı başlığı, yazarı ayrıca zikredilmiştir. *İctihad* Dergisinin analizi ise Millî Kütüphane arşivlerinden ulaştığımız 1905-1918 yılları arasındaki nüshalarının tarafımızca yapılan transkripsiyonları esas alınarak gerçekleştirilmiştir. İçerik analizinde “Maxqda Veri Analiz Programı” kullanılmıştır. Analizin detaylandırılması açısından dergide yayınlanan makalelerin farklı başlıklarda kıyaslamaları tablolar halinde ilgili bölümlerde sunulmuştur.

Araştırmamız süresince İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Millî Kütüphane, TBMM Kütüphanesi, İSAM katalogları taranmış, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri’nde yer alan ilgili belgelerin yanı sıra konumuzla ilgili daha önce yapılan çalışmalar⁴, anı türündeki eserler ve konu ile ilgili yayınlanmış makale, kitap, rapor gibi eserler incelenmiş ve çalışmamızın kaynakçasını teşkil etmiştir.

Dört bölümden oluşan çalışmanın I. Bölümünde, “Türkler’de Hilafet Kurumunun Gelişimi ve Meşrutiyet Deneyimi” başlığı altında öncelikle Hilafet kurumunun tarihçesi kısaca özetlenmeye çalışılmıştır. Tarihsel süreçte Hilafetle ilgili görüşler bu bölümde değerlendirilmiştir. Konu ile ilgili devlet yönetimi, güç ve meşruiyet üzerine yoğunlaşan görüşlere bu bölümde dikkat çekilmesinin sebebi, II. Meşrutiyet döneminde yapılan Hilafet tartışmalarının da aynı eksende yoğunlaşmış olmasıdır. Bu anlamda Selçuklu Devleti dönemine etki eden görüşlerle Osmanlı Devleti’nin Hilafet makamına verdiği değer, tarihsel olaylar

² Bk: İSNAD, İSNAD-Yazım Kılavuzu, Erişim 24 Kasım 2024. <http://isnadsistemi.org>

³ Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu* (Ankara: Tutibay Yayınları, 1999).

⁴ Mustafa Gündüz’ün, *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları* isimli eseri Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet döneminin üç etkili düşünce dergisi olan *Sebilürreşad*, *Türk Yurdu* ve *İctihad*’ı karşılaştırmalı olarak inceleyen en sistematik çalışmalardan biri olup araştırmamıza ilham vererek bu üç dergi arasındaki tartışma eksenlerinin nasıl oluştuğunu görmek açısından da temel kaynağımızı teşkil etmiştir. Ayrıca çalışmamızın araştırma safhasında Suat Mertoğlu’nun tercümesi ile yayımlanan Ahmed Muhiddin, *Şiir Milliyetçilik İslamcılık & Modern Türklükte Kültür Hareketi* isimli eser de bu konuda önemli kaynaklardan birisidir.

ışığında yorumlanmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamid dönemi ile II. Meşrutiyet'in ilan ve sonrasında yaşanan gelişmeler ağırlıklı olarak yine bu bölümde analiz edilmiştir. Araştırmanın örneklemini üç dergi oluşturduğundan I. Bölümde mümkün oldukça Hilafetle ilgili tarihsel dönüm noktaları ile kavramsal ve teorik boyut, ilgili literatür çerçevesinde öz halinde aktarılmaya çalışılmıştır. II. Bölümde *Sebilürreşad* dergisinin 1908-1918 tarihleri arasında yayınlanan nüshalarında Hilafet kavramının yansımaları değerlendirilmiş, aynı yöntem üçüncü bölümde *Türk Yurdu*, dördüncü bölümde *İctihat* dergilerine yönelik uygulanmıştır. Araştırmamız süresince özellikle 2018 yılından itibaren konunun farklı yönlerini disiplinler arası bir yaklaşımla ele alan telif eser yayımının arttığı gözlenmiştir. Şüphesiz bu yayınlardaki tespitler, çalışmamızın şekillenmesine katkı sağlamış ve sonuç bölümünde de araştırmamızın geneline ilişkin görüşlerimiz ifade edilmiştir.

III. Kuramsal Çerçeve

Halifelik ve Hilafet, İslam tarihinin en önemli konularından ve kurumlardan biri olmuştur. Bu bölümde, tez konumuz ile ilgili kronolojik bilgiler ile hilafet konusuna ilişkin akademik literatür, kısaca özetlenerek çalışmamızın kuramsal çerçevesi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

i. İslam'da Halife ve Hilafet

Halife kelimesi, lügatte “arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarını kapsayan *half* kökünden gelmekte ve “birinin yerine geçerek işini, görevini devam ettiren” şeklinde açıklanmakta, terim olarak ise siyaset ve tasavvuf alanlarında kullanılmaktadır. Siyasetteki anlamıyla halife, İslam toplumunun yönetimle ilgili işlerini yürütmek üzere liderlik eden kişi demektir.⁵

Kur'an'da ve Hadis kaynaklarında *halife*, *halaif* ve *hulefa* tabirlerine sıkça rastlanmaktadır. Ancak, bunlar büyük oranda insanın Allah'ın yeryüzünde halifesi olduğu ve insana verilen nimetler hakkında olup, bu ayetlerin hiçbirinde bu kelimenin Hz. Peygamber'in halefinin unvanı olması gerektiğine dair açık bir işaret yoktur. Bununla birlikte hadis kaynaklarına bakıldığında söz konusu kelimelerin devlet başkanı, yönetici ve lider anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Hadis kaynaklarında benzer manalarda *imam* ve *emir*

⁵Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18/324-338; Salih Pay, “İslam Medeniyeti”, *Hece Dergisi* 200/17 (2013), 419-430.

kelimeleri de yer almaktadır.⁶ Bu aşamada araştırma konumuza temel oluşturması bakımından Hilafet meselesinin tarihsel sürecini kısaca özetlemenin faydalı olacağını mülâhaza ediyoruz.

ii. İlk Dönem Hilafet Anlayışı (Raşid Halifeler Dönemi)

Hiz. Peygamberin Medine'ye hicreti İslam'ın dini ve siyasî tarihinde bir fetih ve açılım oldu. Zira Hicret, Hiz. Peygamber'in siyasî dehasının, teşkilatçılık ve örgütlenme yeteneğinin açığa çıkmasına imkân sağladı. Hiz. Peygamber Medine'ye hicretle birlikte yeni bir toplum yapısı oluşturdu. Bu toplum ensar ve muhacirin yanında, Yahudiler gibi başka din mensuplarını da içeriyordu. Fakat hakim olan yapı İslam'ın ortaya koyduğu değerlerdi. Bunun sonucunda Müslümanlar, Müşrikler ve Yahudiler arasında İslam'ın ilk toplumsal sözleşmesini (Medine Vesikası) gerçekleştirdi ve bu sözleşmede Medine'deki yeni devletin anayasal esaslarını düzenlemiş oldu.⁷

İslam kurumları dikkatli bir şekilde incelendiğinde çoğunun, İslam'ın ortaya çıkışından sonra doğup kısa zamanda olgunlaşmadığını, aksine bazılarının köklerinin coğrafyada İslam'dan önce yaygın olan kurumlara dayandığı görülür. Örneğin, Arap cahiliye kurumları (özellikle şeyhlik, kabile reisliği ve bazı toplumsal gelenekler) ya olduğu gibi ya da ıslah edilip düzeltildikten sonra ilk İslami kurumların temellerini oluşturmuştur.⁸ Fetihler doğuda ve batıda yayılınca Araplar özellikle idarî ve mali işlerle ilgili Sasani ve Bizans müesseselerinden⁹ istifade ettikleri gibi genel olarak onların kültürel miraslarından da faydalanmışlardır.

⁶ Pay, "İslam Medeniyeti", 419-430; Ayrıca bk: Salim Ögüt, "İmam", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/188-190.

⁷ Abdülaziz Ed-Duri, *İslam Kurumları Tarihi* (Albaraka Yayınları, 2019), 24.

⁸ Mekke'deki güç ve otorite *mele* adı verilen seçkinler topluluğunun elindeydi. Bu kurul, sadece Mekke'nin ileri gelenlerinden, mali gücü elinde bulunduranlardan ve nüfuzlu kişilerden oluşmaktaydı. Bu kurulun toplandığı ve Kabe'nin birkaç metre kuzeyinde yer alan bu yere *Daru'n Nedve* adı verilmişti. Medine kabilelerinde de benzer meclisleri bulunuyordu. Bunlardan biri *Sakife* idi. ed-Duri, *İslam Kurumları Tarihi*, 18.

⁹ Sasani Devleti'nin de iki ana niteliği vardı; birincisi devleti güçlendiren siyasetle bağlantılı ve onunla yardımlaşan resmi bir dine sahip olması, ikincisi ise yönetimde esas aldığı güçlü merkezîyetçiliği idi. En yüksek icra güç ve otoritesi hükümdarın elindeydi. Bizans'ta ise devletin başı imparatordu. Bu makam, sahibine mutlak güç bahşetmesinin yanında hatadan korunmuşluk ve dokunulmazlık (masumiyet) yetkisi sağlardı. İmparator kendini azamet ve ihtişamla kuşatır onu diğerlerinden ayıran büyük organizasyonlar şeklindeki törenlerde boy gösterir ve ona herkesçe kutsiyet addedilirdi. Son derece gösterişli tören ve kutlamalar hem halka hem de düşmanlara gözdağı vermeye yönelik birer Bizans diplomasi araçlarını oluştuyordu. ed-Duri, *İslam Kurumları Tarihi*, 19.

Hiz. Peygamberin vefatının ardından Hiz. Ebû Bekir'e biat edilmesi ile başlayıp Hiz. Ömer ve Hiz. Osman'la devam ederek Hiz. Ali'nin hilafeti ile sona eren dönem, “*Hulefayı Raşidin*” dönemi olarak adlandırılmaktadır. Arapçada “Hulefa”, halife kelimesinin çoğulu, “Raşidin” kelimesi ise “doğru yolda olan, doğruya ve hakka sımsıkı sarılan” anlamındaki raşid kelimesinin çoğulu olarak kullanılmaktadır. Dönemin bu şekilde adlandırılması, Hiz. Peygamber'in bir hadisi ile açıklanmaktadır.¹⁰ Başka bir hadiste *Hilafetü'n Nübüvve* ifadesiyle hilafetin otuz yıl devam edeceği ve sonrasında saltanata dönüşeceği yolunda bir hadis de bulunmaktadır.¹¹ Bu dönemde, dört halifeden her birinin Hilafeti kabul etme veya hilafete geçme yöntem ve usulünün farklı şekillerde olması, hilafet tarihi ve hukuku açısından belirleyici öneme haiz olmuştur.

Hiz. Peygamberden sonra onun devlet başkanlığı görevini kimin üstleneceği sahabe arasında birtakım tartışmalara sebep olmuş, sonunda Hiz. Ebû Bekir'in “Araplar Kureyş'ten başkasının liderliğini kabul etmezler.” şeklindeki beyanı üzerine Hiz. Ebû Bekir Medine'deki Müslümanların umumi biatıyla ilk İslam halifesi seçilmiştir.¹² Kaynaklar, özellikle Medine'ye hicretinde Hiz. Peygamber'e arkadaşlık etmesi ve Hiz. Peygamberin son hastalığı sırasında onu namazda imam yaptığına vurgu yaparak bu iki meseleyi Hiz. Ebu Bekir'in seçilmesinin ana etkeni olarak göstermektedir.

Hiz. Ebû Bekir, seçildikten sonra mescitte ilk yaptığı konuşmada izleyeceği siyaseti ve tutumunu açıklayarak devletin temelini dayandığı ana kaynakların Kur'an ve Sünnet olduğunu belirtmiştir.¹³ Hiz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın mushaf hâline getirilmesi kararlaştırılmış ve bu karar İslam toplumunun kurumsallaşması bakımından en önemli adımlardan biri olmuştur.

Hulefayı Raşidin'in ikincisi, Hiz. Ebû Bekir'in aday göstermesi sonucunda Hiz. Ömer olmuştur. Hiz. Ömer on yılı aşkın hilafet süresince güçlü bir siyasî liderlik göstermiş, fethedilen topraklarda divan teşkilatını kurarak devlet yönetimini kurumsallaştırmıştır. Ayrıca onun döneminde Irak, İran, Suriye ve

¹⁰ “Herhangi bir ihtilaf ile karşılaştığınızda size düşen görev benim sünnetimi ve *Hulefayı Raşidin*'in sünnetine uymaktır.” Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV:126/17.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV:273.

¹² Hiz. Ebû Bekir'in bu tarihi vakada Kureyş'e dikkat çekmesinin, Halifenin Kureyş soyundan olup olmaması bağlamında Selçuklu ve Osmanlı mütefekkirlerinin görüşlerine oldukça tesir ettiği, bu konuda telif edilen eser ve akademik çalışmalarda görmek mümkündür. Tarihsel süreçte Halifenin Kureyş soyundan olma şartına ilişkin geniş değerlendirme için bk: Mehmet Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği* (Ankara: Otto, 2016).

¹³ Vecdi Akyüz, *Asr-ı Saadette Siyasi Konuşmalar* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 105-123.

Mısır'ın fethedilmesiyle İslam devleti önemli ölçüde genişlemiştir. Suikast sonucu ağır yaralanması üzerine halife seçiminde istişare usulünün uygulanması için altı kişilik bir şûra heyeti oluşturmuş; böylece hilafet seçiminde kurumsallaşmış bir danışma geleneğinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Hz. Ömer'in vefatı üzerine bu heyet toplanmış ve yapılan görüşmeler sonucunda Hz. Osman üzerinde karar kılınarak kendisine biat edilmiştir.¹⁴

On iki sene hilafet yapan Hz. Osman'ın döneminde fetihler devam etmiş; özellikle İslam donanmasının güçlendirilmesi, Kıbrıs'ın fethi ve Akdeniz'de deniz üstünlüğü için önemli adımlar atılmıştır. Hz. Osman kendisinden sonra yerine gelecek kişi hakkında bir işaretle bulunmamıştır. Bunun üzerine Muhacir ve Ensar Hz. Ali'nin halife olmasını önermiş, Hz. Ali bu daveti önce kabul etmeyip teklifi Hz. Talha ile Hz. Zübeyr'e yöneltmiştir. Teklifi onlar da kabul etmeyince nihayetinde Hz. Ali hilafet makamına getirilerek kendisine biat edilmiştir.¹⁵

Hz. Ali'nin döneminde iç karışıklıklar yoğunlaşmıştır. Tüm bunlara rağmen o devlet yönetimini adalet ve eşitlik ilkeleri üzerine yeniden düzenlemeye çalışmıştır. Hz. Ali'ye karşı oluşan muhalefet neticesinde uğradığı suikast sonucu ağır şekilde yaralanması üzerine kendisinden sonraki halifeyi belirlemesi talep edildiğinde, *“Hayır, sizi Resûlullah'ın bıraktığı hâlde bırakıyorum. Allah, Resûlullah'ın vefatından sonra sizi nasıl birleştirdiyse yine birleştirir.”* sözlerini söylediği rivayet edilmektedir. Hz. Ali'nin vefatının ardından Kûfe'de, Kays b. Sa'd'ın öncülüğünde Müslümanlar Hz. Hasan'a biat etmiştir. Ancak Hz. Hasan, gelişen olaylar neticesinde Müslümanlar arasında fitne ve karışıklıkların yeniden çıkmaması için, hilafet makamını Hz. Muâviye'ye devretmek zorunda kalmıştır.¹⁶

iii. Emeviler Dönemi

Hz. Hasan'ın Hilafet makamından feragat etmesinden sonra Kûfe mescidinde Muaviye'ye umumi biatte bulunulmasıyla İslam toplumundaki iktidar mücadelesi geçici bir süreyle sona ermiş ve bu yıla “Birlik Yılı” adı verilmiştir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali kapsayan dönemde hilafet makamı *“halifetü resulillah”* veya *“emirü'l-mü'minin”* gibi sıfatlarla anılırken, kendisine kayıtsız şartsız itaat sağlamak maksadıyla *“halifetullah”* unvanını kullanan Muaviye ile birlikte İslam tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.

¹⁴ Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 18/324-338.

¹⁵ Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 18/324-338.

¹⁶ Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 18/324-338.

İlk dört halifenin göreve gelişlerinde; ilk Müslümanlardan olmaları, Hz. Peygamber'in yakın çevresinden bulunmaları ve seçim, tayin veya istişare yöntemlerinin dikkate alınması belirleyici olmuştur. Ancak Muaviye, oğlu Yezid'i veliaht ilan ederek bu teamülü kökten değiştirmiş ve hilafetin niteliğini saltanata dönüştürmüştür. Muaviye, Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki seçim ve biat usulünü tamamen reddetmemekle birlikte, Yezid'in halifeliğini güvence altına almak amacıyla kendisini destekleyen kimselerden oluşan bir “*ehlü'l-hal ve'l-akd*”¹⁷ mekanizmasını öne çıkarmıştır. Bu uygulama, hilafet kayıtsız şartsız itaati esas alan bir biat anlayışını beraberinde getirmiştir.

Emeviler döneminde II. Muaviye ve Abdülmelik bin Mervan gibi halifeler de bu şekilde yönetime gelmiş, Hilafet makamına geçme usulü, babadan oğula geçen veya hanedanın başka bir üyesine devrolunan saltanat sistemine evrilmiştir. Bu sebeple Emevi halifelerinin meşruiyeti İslam tarihi ve ilmî geleneğinde hep tartışmalı bir konu olarak ele alınmıştır.¹⁸

iv. Abbasiler Dönemi

İslam tarihinde Abbasi Hilafeti, Emeviler'e karşı yürütülen ihtilal hareketi sonucu Ebü'l-Abbas Abdullah'a biat edilmesiyle başlamıştır. Abbasiler de Emeviler gibi saltanat sisteminden vazgeçmemiştir. Fakat İslam aleminde kötü bir intiba bırakan Emevilere alternatif bir yönetim olma avantajının yanında Hz. Peygamber'e nesep olarak yakınlıklarını kendi meşruiyetlerini sağlamak amacıyla kullanmışlardır.

Emevilerin yönetimine kıyasla şer'î hukuku tam olarak uygulamak için çaba sarf eden Abbasiler, farklarını ortaya koymak için halka karşı daha yumuşak bir politika izlediler. Hilafet ve halifeliği siyasî eksenden daha çok dinî yönleriyle ön plana çıkardılar. Ancak iç ve dış sebeplerin etkisiyle giderek zayıflayan Abbasi yönetimi “*Tevai'fü'l-Müluk*”¹⁹ olarak adlandırılan dönemin ortaya çıkmasını ise engelleyemediler. Abbasi halifeleri, Bağdat'ta hüküm sürerken İslam coğrafyasının batısında biri Endülüs'te (İspanya'da) Endülüs Emevi devleti,

¹⁷ Abdülhamid İsmail el-Ensârî, “Ehlü'l-hal ve'l-Akd”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/539-541.

¹⁸ Casim Avcı, “Hilafet”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/ 539-546.

¹⁹ Arapça taife (fırka, bölük) ve melik (hükümdar) kelimelerinin çoğul şeklidir. Genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı devletleri, özelde Endülüs Emevi Devleti'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan devletleri ifade etmektedir. Bk: Mehmet Özdemir, “Mülükü't-Tavaif”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/552-555.

diğeri Kuzey Afrika’da Fatımiler olmak üzere iki halifeliğin daha ortaya çıktığı görülmüştür. Özellikle Fatımî halifeliği, Şii mezhebini esas alan faaliyetleriyle İslam dünyasında ciddi bir problem haline gelmiştir.

Abbâsî Hilafeti’nin 1258’de Moğollar tarafından yıkılmasıyla İslâm dünyası üç yıl boyunca halifesiz kaldı. Bu boşluğu gidermek isteyen Memlük Sultanı I. Baybars, son Abbâsî halifesi Mu’tasım-Billâh’ın amcası Ebu’l-Kasım Ahmed’i Kahire’ye davet ederek, 1261 yılında Müstansır-Billâh unvanıyla halife ilan etti. Sultan Baybars, bu adımla Sünnî hilafeti yeniden ihya etmeyi; böylece hem kendi iktidarına meşruiyet kazandırmayı hem de Müslümanlar nezdinde itibarını artırmayı hedefledi. Sembolik bir niteliğe sahip olan Mısır Abbâsî Hilafeti, Yavuz Sultan Selim’in 1517’deki Mısır seferine kadar varlığını sürdürdü.

2. BİRİNCİ BÖLÜM: TÜRKLERDE HİLAFAFET KURUMUNUN GELİŞİMİ VE MEŞRUTİYET DENEYİMİ

1.1. Osmanlılara Kadar Türk Devletlerinde Halife ile İlişkiler

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde Hükümdarlık yetkisi, Gök Tanrı inancının öğretileri ile şekillenen ve “Kut” olarak adlandırılan bir kavramla temsil edilmekteydi. “Kut” babadan oğula geçen bir yetkiydi. Bu inanış aynı kanı taşıyan hanedan üyeleri arasında yönetimi elde etme mücadelelerine de sebebiyet vermektedir.²⁰

Türkler, İslamiyet ile VIII. asrın başlangıcında tanıştılar. Sünni İslam’ın Türkler arasında yayılmasına Sâmanoğulları Devleti’nin önemli etkisi bulunuyordu çünkü Sâmanoğulları’nın ordusu ve halkının büyük bir kısmını Sünni Türkler teşkil ediyordu. İslamiyet’e geçmeleri sonrasında büyük bir saygı ve bağlılıkla İslam’ın yayılmasında büyük rol oynayan Türkler aynı zamanda iktidar alanlarını belirleme ve genişletme politikalarında halife ile olan ilişkilerine de büyük önem verdiler Türklerin İslam coğrafyasında güç kazanması ile Şiilik propagandası ve saldırıları ile yok olma tehlikesiyle karşılaşan Sünni İslam dünyası giderek üstünlük kazanmaya başladı.²¹

Halife ile münasebetler Karahanlılar döneminde nispeten zayıf seyretmişken özellikle Gazneliler Devleti’nde belirgin şekilde gelişti. Halifeyi Şii Büveyhilerin baskılarından kurtaran Gazneli Mahmud oldu. Ancak Türk devletleri arasından Halife ile en yoğun ilişkiler Selçuklular döneminde gerçekleşti.

Hilafet makamı ile Türklerin “Kut” geleneğinden kaynaklanan saltanat kurumları arasında meşruiyet ve yetki paylaşımı konusundaki meseleler, gerek dönemin alimlerince gerekse sonraki dönemlerde tartışıldı ve konu ile ilgili eserler ortaya konuldu.

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995), 305.

²¹ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 54.

1.2. Selçuklu Devleti ve Hilafet

XI. asırda İslam coğrafyasının genel manzarası dağınık ve parçalanmış bir halde idi. Şii-Sünni çatışması ve mezhebi tartışmalar had safhada yaşanırken bu çatışma hali en yüksek tesirini siyaset sahasında kendini gösterdi. Bu durum İslam alemi için siyasî ve sosyal buhranları da beraberinde getirdi ve dönemin diğer siyasî ve dinî aktörleri bu zaaftan yararlanmak istediler.

Özellikle Şiiler, Sünni dünya aleyhine siyasî ve askerî faaliyetlerini yetiştirdikleri propagandacılar vasıtasıyla genişletirken Hristiyan dünya ise kayıplarını telafi için din eksenli bir savaş başlatmak arzusundaydılar.

Hilafet makamı gerek askerî gerekse siyasî yönden giderek zayıflarken meşruiyet tartışmaları artmakta doğan otorite boşluğu muhalif siyasî ve dinî akımları cesaretlendirmekteydi. Selçukluların desteğini alıncaya kadar saltanat idaresi görünümündeki Hilafet kurumu hem mezhebi hem de güç bakımından bölünmüş bir görünüm arz etmekteydi.

İslam'ı büyük bir gönül bağlılığı ile seçen Türkler, Selçuklu soyunun yurt arayışı ile verdikleri bağımsızlık mücadelesinin başarıya ulaşması neticesinde İslam tarihinde yeni bir dönemi başlattılar. Gaznelilere karşı verdikleri mücadelenin sonunda zafer kazanan Selçukluların İslam dünyasının meseleleriyle ilgilenmesiyle birlikte halifelik kurumunun durumunda da bir değişiklik yaşandı.

Selçukluların kazandıkları bu büyük başarının İslam tarihi için bir dönüm noktası teşkil etmesinin sebebi, içeride Şiilerin dışarıda ise Hristiyan Bizans'ın baskılarıyla iyice güçsüzleşmiş Abbasi Hilafetini, yıllar sonra saygın ve itibarlı bir duruma getirmesidir.²²

Şii Büveyoğulları hanedanlığı ve Mısır'daki Şii Fatımilere karşı, Sünni İslam politikasını esas alarak güçlü bir askerî örgütlenme ile meydan okuyan Selçuklu Devleti, Sünni İslam alemine artık önderlik etmeye başladı. Büyük bir motivasyon sağlayan Tuğrul Bey liderliğindeki Selçuklular, 1055'te Bağdat'a gelerek Şii Büveyoğulları hakimiyetine son verdi ve Abbasi Hilafetinin tabii bir müttefiki haline geldi.²³

Tuğrul Bey, Halife Kaim-bi'emrillah tarafından "*Melikü'l Meşrik ve'l Mağrib*" ilan edildi.²⁴ Bu unvan, hem halife hem de sultanın görev ve yetki

²² Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, 314-315.

²³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 131-135.

²⁴ Hükümdarlık alameti olarak kullanılan "Doğu ve Batının Sultanı" ifadesi.

sınırlarının değişmesi anlamına geliyordu. Türkler artık İslam'ın siyasî ve askerliği liderliğini üstlenirken Halife dinî alanda yetkisini kullanıyordu. Halife artık, meşru Sultanın isminin hutbelerde kendi adından sonra zikredilmesini sağlıyor ve saltanat makamınca hazırlanan temlikname ve menşurları tasdik ediyordu. Sultan ise devlet idaresi, saltanat ve hükümlanlıkla siyasî nizam ve asayişin temini vazifelerini üstleniyordu.

Bu dönemde Halifeler siyasî otoriteyi bazen kendileri sağlamak isteseler de Selçukluların oluşturduğu etki nedeniyle başarılı olamıyorlardı. Selçuklular siyasî gücün kendilerinde olduğunu her defasında halifelere kabul ettirdiler.

Hilafet ve Saltanat konusunda ulemanın tartıştığı ve İslam hukuku içinde değerlendirdikleri “Sultan” mefhumu, Selçuklularla birlikte Cihanşümöl bir imparatorluk unvanı kadar gösterişli yeni bir anlam ve iddiaya büründü. Sultanlar Halife'nin emrindeydi bu sayede imaj olarak Abbasi Halifesinin gücü ve kudreti artıyordu. Selçuklular ise siyasî otoritesini hilafetin hamisi olarak dinî bir temele dayandırma avantajını kullanıyor bunu yaparken Halifenin yetkilerini tanıyor ve kendi görev alanını siyasî ve askerî olarak sınırlamayı biliyordu.²⁵

Hüküm sürdükleri dönemde Selçuklular, İslam'a yönelik bütün tehditlere karşı İslam'ı savunmayı bir vazife addettiler. Bu çerçevede Bâtınîlik gibi Sünni İslam akidesine düşman olan din görünömlü hareketlere karşı siyasî, askerî ve ilmî tedbirler almaktan çekinmediler.²⁶

Selçuklular, Hristiyan aleminin ve onların kendi hudutlarındaki temsilcisi Bizans devleti ile Sünni İslam en büyük tehdidi oluşturan Şii Fatimilerle mücadele etmeyi, siyasî ve dinî bir zorunluluk olarak kabul ettiler. Özellikle Bizans devletine gayrimüslim olmaları ve cihad sahalarına girmesi sebebiyle ayrı bir önem verdiler.²⁷

Bizans ve Selçuklu mücadelesinin tabii bir sonucu olarak Anadolu'ya duyulan ilgi Sultan Aparslan'ın Malazgirt zaferi ile taçlandı. Sonuçları itibarıyla Doğu Avrupa-Akdeniz ekseninde Türk-İslam hakimiyetini temin edecek olan bu zafer, Hristiyan dünyasını ciddi şekilde tedirgin etti. Katolik Hristiyan dünyasını, Ortodoks Bizans'tan sonra kendilerini de tehlikede hissederek uzun soluklu Haçlı

²⁵ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, 325-327.

²⁶ A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 139-142.

²⁷ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri* (Nizamiye Akademi, 2017), 77-82.

Seferleri'ni başlattılar. Anadolu'daki hakimiyet mücadelesi Hilal ve Haç söylemini bu şekilde en üst perdeye taşımış oluyordu.²⁸

Selçuklular, Sultan Melikşah döneminde mülkî-idarî sistemin yanında dinî- ideolojik alanda Sünnî İslam düşüncesini esas alan bir nizamın temellerini iyiden iyiye sağlamlaştırdılar. Kudretli Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si bu yeni düzenin bir belgesi haline geldi.

Batıdan gelen Haçlı tazyiki, XIII. asırda yerini doğudan gelen Moğol istilasına bıraktı. Mısır'da Memlükler, Moğollara direnebilen nadir devletlerden biri oldu. Moğol istilas, Türk-İslam tarihinin sadece siyasî olarak değil içtimai bakımdan da en tesirli hadisesi oldu. Selçuklu Devletinin bekası anlamında kesin bir tesir yapan Köseadağ Savaşı sonrası Anadolu Selçukluları, Moğolların vassalı olarak hüküm sürebildiler.²⁹

Moğol istilas, Türkistan, İran ve Harezm'den göç etmek zorunda kalan ilim erbabı ve sanatkarın Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içerisine yerleşmesine sebep oldu. Kitleler halinde Anadolu'ya göç eden Oğuz Türkmenleri, Orta Anadolu'dan sahillere doğru coğrafyanın hem İslam'la buluşmasını hem de Türkleşmesini hızlandırdı. Türklerin bu değişimi sağlamalarındaki temel etkenlerden biri tasavvuf düşüncesiyle mezcettikleri cihad ve gaza anlayışı oldu.

XII. ve XIII. yüzyılda göçer Türkmenler kendilerine has karakterleriyle doğudan batıya doğru yeni ve büyük bir muhaceretle yıkıcı Moğol istilasından sakınmayı başarak Anadolu'da Türk ve İslam kesafetini büyük bir nispette çoğalttılar ve neticede İslam tarihinin müteakip dönemlerinde hâkim güçler haline gelecek olan askerî devletlerin (Memluk ve Osmanlı) yükselişini hazırlamış oldular.³⁰

1.3. Türk-İslam Siyaset Düşüncesine Etki Eden Hilafet Teorisyenleri

Türklerin İslam dünyasının siyasî ve askerî liderliğini üstlendiği dönem aynı zamanda önemli hilafet teorisyenlerinin eserler verdikleri bir dönemdir. Söz konusu alimler görüşleriyle siyaset/hilafet meselesini çözmeye gayret etmişlerdir. Selçuklular dönemindeki bu tartışmalar sonraki Türk Devletleri için de geçerlidir.

²⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 167-171.

²⁹ Fatih M. Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 47.

³⁰ Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, 50.

Bu bakımdan araştırma konumuz olan Osmanlı Döneminin son devir tartışmalarını yorumlarken Halife/Sultan ilişkilerinde Selçuklu devrinin alimlerinin yansira İbn-i Teymiye, İbn-i Haldûn gibi alimlerin konu ile ilgili görüşleri de önem arz etmektedir. Çünkü II. Meşrutiyet devrinde Hilafet/Saltanat konusunu tartışan ilim ve fikir adamları da bahsedilen alimlere sıklıkla atıfta bulunmuşlar ve kendi görüşlerine dayanak yapmışlardır.

1.3.1. Maverdî (ö. 1058)

XI. asrın önemli siyaset teorisyenlerinden Maverdî, Abbasiler döneminde Şii Büveyhilerin halifelik iddiası ve yine Şii Fatimî tehlikesine karşı Sünni hilafete bir yol bulmak ve rehberlik etmek amacıyla “*el-Ahkamu’s Sultaniyye*” isimli eserini yazdı. Kapsamlı bir devlet teorisi geliştirme konusunda İslam tarihinde ilk sayılabilecek bu eserde Maverdî, İslam hukukunun teorik meseleleri üzerinde öneriler geliştirerek, halifenin neden gerekli olduğunu akli ve nakli delillerle izah etmeye çalışmıştır. Abbasi Halifesi’nin Tuğrul Bey ile Buveyhoğulları hükümdarı Celalu’d-Devle arasında sulh yapmak için elçi seçtiği isim de yine Maverdî olmuştur. Maverdî, bu görevi üstlenmekle kendisinden yardım beklenen siyasî bir güce, Halife’nin statüsünü anlatma ve hukukunu savunmada dönemin en yetkin ismi olduğunun da bir göstergesi sayılabilir. Nitekim Tuğrul Bey de bu önemli kişiye büyük ihtimam göstererek hilat giydirmiştir.³¹

1.3.2. Cüveynî (ö. 1085)

Selçuklular döneminin en önemli ilim adamlarından birisi de İmamı’l Haremeyn el-Cüveynî’dir. Cüveynî; hilafet konusunda Ehl-i Sünnet anlayışın geleneksel yaklaşımını benimsemekle birlikte konu hakkında farklı görüşler ileri süren ve evvelki dönemlerde yaşayan alimlerin görüşlerini de zamanın şartlar dahilinde yeniden yorumlayarak döneminin siyasal ve sosyal problemleri doğrultusunda çözüm önerilerinde bulunan bir özelliğe sahiptir.³²

Cüveynî, kaleme aldığı ve dönemin klasik anlayışını gösterme bakımından önemli bir kaynak olan eserinde hilafetin hukukî ve siyasî şartlarını açıklamakta

³¹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, 314-327. Ayrıca bk: T.Mohammad Wahib, *Maverdî’ye Göre Devlet, Siyaset ve Hilafet, Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2016).

³² Mehmet Salih Geçit, “Cüveynî’nin Hilâfet Anlayışı”, *EKEV Akademi Dergisi* 58/58 (2015), 501-503.

ve halifenin görevlerini sıralamaktadır.³³ Eserinde teferruatlı olarak imamet meselesini ele alan Cüveynî, klasik Sünni görüşün devamı niteliğinde Kureyşilik ilkesini irdelemekte, Şiiler ve onların Selçuklu devletindeki uzantıları sayılabilecek Batınilerin gerçek halifenin Fatımi Halifeleri olduğu görüşünü reddetmekte bu yöndeki propagandalarına cevap vermektedir.³⁴ Cüveynî'nin hilafet-imamet konusunda kendisinden önceki Sünni kelim alimlerinin görüşlerini yeniden yorumlaması, bu alanda kendisinin önemini artırmıştır.³⁵

1.3.3. Nizamülmülk (ö. 1092)

Selçuklu veziri Nizamülmülk, hilafet ve saltanat konusundaki tartışmalara dair derin bilgi birikimine sahip olup, devlet gücünü Sultan adına elinde bulunduran önemli bir figürdür. Ünlü eseri *Siyasetname*'de, saltanatın meşruiyetini savunarak bu konudaki görüşlerini detaylı bir şekilde ifade etmiştir. Nizamülmülk'ün eserini özgün kılan temel unsurlardan biri, geçmiş milletlerin yönetimlerinden örnekler sunarak tarihsel süreçlere atıfta bulunması ve Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin toplumsal yapısını yaptığı karşılaştırmalarla net bir şekilde ortaya koymasıdır.³⁶

Nizamülmülk'ün bu eseri yazma amacı, yalnızca Selçuklu yönetimini betimlemekle sınırlı kalmayıp, ideal bir devlet düzeninin nasıl olması gerektiği ve başarılı bir hükümdarın görev ve sorumluluklarının neler olduğunu açıklamaktır. Ona göre, Sultanın otoritesinin kaynağı halifeden değil, doğrudan Allah'ın lütfundan gelmektedir. Bu nedenle, Sultan hükümlanlığı süresince yaptıklarından dolayı ayrıca hesap verme yükümlülüğüne sahiptir. Bu çerçevede, Sultan Müslüman bir hükümdar olarak halkına iyi davranmalı ve onların ihtiyaçlarına karşı duyarsız kalmamalıdır.

Nizamülmülk'ün düşüncesi, onun soy itibariyle bağlı bulunduğu İran saltanat sisteminden ziyade, Sultanın üyesi olduğu Türk saltanat sisteminin İslam esaslarıyla harmanlanmış bir biçimini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Sultan yalnızca siyasî otoritenin temsilcisi olarak değerlendirilmekte, halifenin konumuna benzer şekilde dinin ve ordunun temsilcisi olarak görülmemektedir.

³³ *el-Gıyasi (Gıyaşü'l-ümem fi iltiyasi'z-zulem)*. Cüveynî bu eserini "Gıyaseddin" lakaplı Selçuklu veziri Nizamülmülk'e ithaf etmiştir.

³⁴ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, 314-327.

³⁵ Geçit, "Cüveynî'nin Hilâfet Anlayışı", 501.

³⁶ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/306-308.

Din işleri konusunda, bu alandaki uzmanlara başvurulması gerektiği de Nizamülmülk'ün eserde sunduğu tavsiyeler arasında yer almaktadır. Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi, Arap ve Arap olmayan kültürler arasındaki mücadelelerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu eser, Arap kültürünün nispeten gerilemesi sonrasında Arap olmayan kültürlerin siyasî alanda şekillenen katkılarının bir ifadesi olarak öne çıkmaktadır.³⁷

1.3.4. Gazalî (ö. 1111)

Selçuklu, Osmanlı ve hatta günümüzde İslam düşüncesine derin izler bırakan isimlerin en önemlilerinden biri Gazalî'dir. Devlet ve siyaset sahasında kaleme aldığı “*el-İktisad fî'l i'tikad*” adlı eseri başta olmak üzere Hilafet meselesini diğer eserlerinde de yorumlayan Gazalî halife ve Sultanın yetkilerini izah etmeye çalışmıştır.³⁸

Yaşadığı dönemde İslam alemi tehdit eden tehlikelere karşı Selçukluların önemini çok iyi analiz eden Gazalî; devletin bu anlamda üstlendiği misyonun çerçevesini hilafeti önceleyen fakat saltanatı da reddetmeyen bir fikir üzerinde belirlemektedir. Bu yaklaşımı, kendisinin “orta yolcu” bir alim olarak değerlendirilmesine de sebebiyet vermiştir. “Siyaset” kelimesini en genel bağlamıyla insanların dünya ve ahiret mutluluğunu kazanmak için bir araya gelip düzen içinde yaşamalarını temin etmek anlamıyla ele alan Gazalî; insanların maslahatını gözeten, onları doğru yola yönlendiren, dünya ve ahiret selametini sağlamak olarak tanımladığı siyaset kavramını dört başlıkta ele almakta ve bunları; peygamberlerin siyaseti, halifelerin, melik ve sultanların siyaseti, peygamber varisi olan alim ve ariflerin siyaseti ve vaizlerin siyaseti olarak sıralamaktadır.³⁹

Gazalî'nin halife tanımı da bu çerçevede önceki dönemlerin tanımladığı halife kavramından farklı bir yapıya sahiptir. Gazalî'de halife, eskiden hor görülen ve itibarsız bir figür olmaktan çıkmış, saygı duyulan, önünde diz çökülen ve istekleri emir kabul edilen bir otorite figürüne dönüşmüştür. Ancak halife her alanda sınırsız bir otoriteye sahip değildir. Bu nedenle, halifenin siyasî otoritesini

³⁷ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, 314-327.

³⁸ Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, 191.

³⁹ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset & Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye* (Klasik Yayınları, 2017), 66.

güç ve kudret sahibi bir başka figüre devretmesi mümkündür. Gazalî'nin bu düşüncesindeki söz konusu güç, dönemin kudretli Selçuklu Sultanlığıdır.⁴⁰

Gazalî, halifenin yanında Sultanın varlığını da kabul ederek bu durumu akılcı ve siyasî bir gereklilikle temellendirmektedir. Ona göre, halife ile Sultan arasındaki ilişki bir iş birliği çerçevesinde değerlendirilmelidir. Sultanlık, hem düzenin korunması ve asayişin sağlanması hem de dinî faaliyetlerin yürütülmesi için uygun bir zemin hazırlayan bir otorite mekanizmasıdır. Bu bağlamda, Sultanın meşru kabul edilmesi ve kendisine birtakım imtiyazlar tanınması gerekliliği, Gazalî'nin siyasî düşüncesinin temel unsurlarından biridir. O'na göre din; insan ve toplum hayatının temelini oluştururken, devlet de dinin hamisi görevini ifa etmektedir. Bu açıdan devlet zayıf düşerse, dinin oturduğu temel de zayıflamış olur.⁴¹

Gazalî'nin hilafet teorisi üç temel unsura dayanmaktadır: Halife, Sultan ve Ulema. Bu üçlü yapı, devlet otoritesini oluşturan farklı güç merkezlerini temsil etmekte; her biri sahip olduğu yetki ve nüfuzun gerektirdiği görevleri yerine getirerek yönetim düzeninin devamını sağlamaktadır. Halife dinî ve sembolik bir liderliği, Sultan siyasî ve askerî otoriteyi, ulema ise ilmî ve hukukî rehberliği temsil ederek Gazalî'nin ideal yönetim modelini oluşturmaktadır.⁴²

1.3.5. İbn Teymiye (ö. 1225)

Hanbeli mezhebinin önde gelen temsilcilerinden İbn Teymiyye, hilafet ve imamet gerekliliği konusunda Gazalî ile benzer bir anlayışı paylaşmaktadır. Ona göre halife, adil bir yönetim sergileyerek toplumun maddî ve manevî refahını sağlamalıdır. İbn Teymiyye, Hz. Muhammed ve ilk halifelerin adil bir yönetim sergilediğini, ancak daha sonraki dönemlerde halifeliğin Sultanlıklar arasında bölündüğünü ifade etmektedir. Eserlerinde, Sultanların da halifelerle benzer haklara sahip olduğunu ve ümmetin birliğini koruyabilmek adına birden fazla halifenin varlığının mümkün olabileceğini ileri sürmüştür.

⁴⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, "Gazzâlî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/511-515.

⁴¹ Gazalî, "Din ve Sultan iki ikiz kardeşir. Yine bundan dolayıdır ki: Din esas ve Sultan koruyucudur. Esası, temeli bulunmayan bir bina yıkılmaya mahkum olduğu gibi, koruyucusu bulunmayan bir şey de yok olmaya mahkumdur", "... dünya düzeni zorunlu olduğu için Sultanın varlığı ve din düzeni için dünya düzeni zorunluluğu gibi, Ahiret saadetini kazanmak için de din düzeni zorunludur" görüşüyle devlet ile din arasındaki münasebeti ifade etmektedir.

⁴² Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, 191-192.

İbn Teymiyye, halifelik makamını “gölge” temsili ile açıklamaktadır. Bu bağlamda, “gölge” kavramını; hilafet makamının işlevsizliği şeklinde değil, aksine insanlar için bir ihtiyaç olduğunu ifade etmek için kullanmaktadır. Tıpkı insanların yakıcı güneşten korunmak için bir gölgeye ihtiyaç duyması gibi, toplumun da halifelerin rehberliğine ve gücüne ihtiyaç duyduğunu savunmaktadır.⁴³

İbn Teymiyye’nin kamu hukuku niteliği taşıyan eseri, anayasa hukuku, idare hukuku, devlet ve maliye hukuku gibi birçok alt disiplinle ilgili konuları kapsamaktadır. Çalkantılı bir dönemde kaleme alınan bu eser, yalnızca nazari açıklamalara yer vermemekte, aynı zamanda dönemin toplumsal ve siyasî hayatını ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir.

Şer’i temellere dayanan bir siyaset anlayışını benimseyen İbn Teymiyye, akıl, gelenek ve bireysel özgür iradeye dayalı bir “vasat yol” anlayışını savunmuştur. Bu yaklaşım, din ile siyaseti bütünleştiren bir sistem önermekte ve her kesimi kapsayan bir modeli yansıtmaktadır. İslam devletlerinde meşruiyetin temelini, şeriatın uygulanması ve halifenin onayı olarak gören İbn Teymiyye, adil yönetim ilkesini bu meşruiyet anlayışının merkezine yerleştirmiştir. Adaletin, yönetimin temel kıstası olması gerektiğini vurgulamış ve bu ilkenin devlet yönetimindeki belirleyici rolünü eserinde detaylı bir şekilde işlemiştir.⁴⁴

1.3.6. İbn Haldûn (ö. 1406)

İbn Haldûn, Selçuklu sonrası dönemde yaşamış bir âlim olsa da klasik hilafet teorileri ve özellikle Selçuklu sonrası döneme etkileri bakımından en önemli isimlerden biridir. Araplar ile “Acem” olarak adlandırılan Arap olmayan Müslüman toplulukların İslam kültürünün gelişimindeki rolleri üzerine yapılan ilk bilimsel gözlemler, İbn Haldûn’un eserlerinde yer almaktadır.

İbn Haldûn, Mukaddime adlı eserinde devletlerin de insanlar gibi belirli bir ömre sahip olduğunu ve medeniyetlerin doğrusal bir ilerlemeden ziyade döngüsel bir gelişim seyri izlediğini ifade etmektedir. Ona göre, her medeniyet doğar, büyür ve nihayetinde çöker. Ancak bu süreç, bir medeniyetin yıkılmasının ardından, onun temelleri üzerinde yeni bir medeniyetin doğmasıyla devam eder.

⁴³ Fatih Tiryaki, “Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (16 Ocak 2016), 15.

⁴⁴ Vecdi Akyüz, *Siyaset-İbn Teymiye* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 33-35.

Medeniyetlerin bu dinamik yapısını açıklamak için İbn Haldûn, “asabiyet” kavramına başvurmakta ve bu kavramı iki başlık altında ele almaktadır: “Nesep asabiyeti” ve “Sebep asabiyeti.”⁴⁵

İbn Haldûn’a göre nesep asabiyeti, etnik ve soy temelli birincil bağları ifade ederken sebep asabiyeti, farklı soy ve dinden bireyleri bir araya getirerek daha gelişmiş sosyal organizasyonlara (medeniyetlere) yol açan ikincil psikolojik bağdır. İbn Haldûn, sosyal gelişim sürecinin ilerleyen aşamalarında din ve inancı, asabiyetin temel belirleyicisi olarak görmekte ve din temelli sebep asabiyetinin oluşmasını sağlayan asıl unsurun, ortak bir medeni yaşam tarzı olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, İbn Haldûn, Müslümanların gelişmesinde Arapların önemli katkıları olduğunu kabul etmekle birlikte, özellikle İranlılar ve Türklerin İslam medeniyetine atıfta bulunmakta ve Türklerin, İslam’la tam anlamıyla özdeşleşmeyi başaran yegâne millet olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶

Müslüman tarihçiler, evrensel ümmet anlayışı çerçevesinde liderliğin Araplardan, İranlılara, Türkler ya da başka bir millete geçişini yadırgamazlar. Aynı zamanda bir tarihçi olan İbn Haldûn, bu konuda etnik önyargılardan uzak bir yaklaşım sergilemektedir. O’na göre, Türklerin tarih sahnesine çıkışı, Müslümanların maslahatına yönelik ilahi bir lütfun tecellisidir. İbn Haldûn, bir Müslüman millet çöküşe geçtiğinde, Allah’ın daha güçlü bir başka milleti liderlik için ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Türklerin üstünlüğünün ortaya çıkışını da bu ilahi sünnetin bir yansıması olarak değerlendirmektedir.⁴⁷

Osmanlı alim ve mütefekkirlerinin hilafet konusunda, yukarıda görüşlerini kısaca özetlemeye çalıştığımız isimlerin eserlerine genellikle atıfta bulundukları görülmektedir. Bu sebeple XIV. asırdan sonra Osmanlılara intikal eden Büyük Selçuklu mirasını yorumlarken karşılaştırmalı okumalarla askerî ve siyasî hadiseler zincirini göz önünde tutan akademik değerlendirmelerin, devletin karakterini tayin eden unsurlar başta olmak üzere dinî/fikrî akımlar ve sosyokültürel şartları gözden kaçırmaması gerekmektedir.

⁴⁵ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2017; Ayrıca bk: Nurullah Ardiç, “Genealogy or Asabiyya? Ibn Khaldun between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate”, *Journal of Near Eastern Studies* 71/2 (2012), 315-324.

⁴⁶ Bedri Gencer, *İslam’da Modernleşme* (Doğu Batı Yayınları, 2002), 154-156.

⁴⁷ Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 159-160.

1.4. Osmanlı Devleti ve Hilafet

Tarihin en uzun ömürlü devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin kuruluş safhasında, henüz küçük bir beylik durumundayken Osman Bey ve maiyeti, Anadolu Selçuklularının gerçekleştirdiği bir düzenleme sonucu kuzeybatı Anadolu'da, Bizans sınır hattında bir bölgeye yerleştirilmiş ve bu konumda muhtemel tehlikelere karşı savunma ve gözetleme görevi üstlenmişlerdi. İlk bakışta siyasî ve askerî açıdan dezavantajlı görünen bu uç bölgesi, Anadolu genelinde oluşan şartların etkisiyle zamanla bir avantaja dönüşmüş ve Osmanlı Beyliği'nin imparatorluğa uzanan yükselişi için elverişli bir zemin ortaya çıkarmıştır.

Yaklaşık yüz elli yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşen bu büyük dönüşümün hangi faktörlerden kaynaklandığı ise günümüz araştırmacıları tarafından hâlâ tartışılmaktadır. Bu tartışmalar bir yandan, Osmanlıların geliştiği coğrafyanın yanı sıra Anadolu, Bizans ve Balkanlar'daki siyasî, askerî ve sosyal şartlar üzerinde yoğunlaşırken; diğer yandan beyliğin kurucusu Osman Bey'in kişiliği, liderliği ve maiyetinin özellikleri etrafında şekillenmektedir.⁴⁸

1.4.1. Kuruluştan Yükselişe İlk Dönem Hilafet Telakkisi (1300-1517)

Osmanlı padişahları, hilafeti bir müessese olarak devralmadan önce de “halife” ve “hilafet” tabirlerini farklı bağlamlarda kullanmışlardır. Münşeat⁴⁹ dergilerinde yer alan bu kullanımlarda; güç ve istiklâl sahibi Müslüman bir hükümdarın hem siyasî hem de idarî açıdan Hz. Peygamber'in takipçisi olma vasfının ön plana çıkarıldığı görülmektedir.⁵⁰

⁴⁸ Araştırmacılar, bu konu hakkındaki görüşlerini, kendi tezleri etrafında formüle ederek tartışmışlardır. Bu tezlerin başında P.Witteck'in “Gazi Tezi” gelmektedir. Wittek'e göre, Osmanlılar başlangıçta gaza yapma düşüncesiyle bir araya gelmişlerdir. Osmanlı Devleti, herhangi bir “aşiret teşekkülü” tarafından değil, “sınırlarda yaşayan gaziler” tarafından kurulmuştur. Devletin kuruluşu ve gelişmesinde esas rolü oynayan ise gaza ideolojisi. Wittek'in bu konudaki en önemli dayanağı, Osmanlılar'a ait en eski tarihli (1337/38) Bursa'daki kitabedir. Bu kitabede, Orhan Bey, “*Mücahid, Sultanü'l-guzât, Gâzi bin gâzi*” (Cihad/Gaza yapan, gazilerin Sultanı, Gazi oğlu gazi) unvanları ile kaydedilmiştir. Gaza teriminin rastlandığı yer yalnızca Bursa kitabesi değildir. İlk dönem Osmanlı kroniklerinde ve dönemin sözlü geleneğinde, gaza ile ilgili hikayelere sıkça rastlanmaktadır. Ayrıntı için bk: Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde resmi ve önemli mektup, yazışma ve elkab örneklerinin bir araya getirildiği eserlere verilen genel addır. Ayrıntı ve Osmanlı Tarihi kaynak türleri için bk: Abdülkadir Özcan, *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri* (Kronik Kitap, 2020).

⁵⁰ Osmanlı siyaset düşünürleri, Erkan-ı Erbaa kavramı çerçevesinde yönetici-lider tanımlaması yaparken; düşmanları defetmek, reayanın güvenliğini sağlamak için asker veya kılıç ehli şeklinde

1284 yılında, Selçuklu Sultanı Alâeddin'in Osman Gazi'yi Söğüt'e bey olarak atadığına dair menşur, Kur'an-ı Kerim'den “(Ya Rabbi) hükümdarlığı istediğine verirsin” ayetiyle başlamaktadır. Bu menşurda Selçuklu Sultanı, kendi konumunu “*Zillullah-i fi'l Arz*” (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ifadesiyle tanımlayarak Müslümanların halifesi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, yeni atanmış beyden Allah'a şükretmesini, yönetimi altındaki insanlara karşı şefkatli olmasını istemiş, Osman Gazi'ye “*Nasiru'd-Dünya ve'd-Din Ebu'n-Nasr Osman Şah*” (Dünya ve Din'in yardımcısı Osman Şah) unvanıyla hitap etmiştir.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin henüz bir beylik olduğu dönemde, Osman Gazi'nin Karacahisar'ı (1288) fethetmesinin ardından kılınan ilk Cuma namazının hutbesi, O'nun adına okunmuştur.⁵² Bu uygulama, hilafeti bir hükümlanlık unsuru olarak gören Osman Gazi tarafından başlatılmış ve sonraki tüm Osmanlı padişahları tarafından devam ettirilmiştir. Bizans'ın zayıf durumundan faydalanan Osman Bey, Bursa önlerine kadar akınlar düzenlemiş ve askerî harekâtın başına oğlu Orhan Gazi'yi getirmiştir (1320). Osman Bey'in vefatı sırasında Bursa Osmanlıların eline geçmiş, ardından beylik merkezi buraya taşınmıştır.

Sultan I. Murad Hüdâvendigar (1361-1389), Anadolu'da birliği sağladıktan sonra Rumeli'ye yönelmiş ve Osmanlıların Avrupa'da kalıcı bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır. Edirne'nin fethi (1362), Sırpı (1364) ve Çirmen (1371) zaferleri, Osmanlıların Balkanlar'da hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bu süreçte I. Murad, Mısır'daki Abbasî halifesinden yönetiminin şer'î kurallara uygun olduğuna dair bir icazetname almış ve kendisine “Rum Sultanı” unvanı verilmiştir. I. Bayezid, Balkanlarda Haçlılara karşı kazandığı zaferler, Anadolu'da siyasî birliği sağlaması, İstanbul'u kuşatarak Bizans'ı baskı altına alması ve Venediklilerle rekabet edebilecek bir deniz gücü inşa etmesiyle dikkat çekmiştir. Bu başarılarının ardından, Mısır'daki halifeden Anadolu Selçuklu mirasının

tabir ettikleri bir güce vurgu yaptıkları görülmektedir. Bu; İmamet, (Hilafet) görevlerinin yerine getirilebilmesi için gerekli olan *Şevket* (Nüfuz Gücü) ve *Menev* (Caydırıcı Güç) sahibi imam vurgusunu yapan klasik İslam düşüncesinin devamı niteliğindedir. İslam Hukukunda, Güç, İktidar ve Meşruiyet konuları çerçevesinde ele alınan konular hakkında bilgi için bk: Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset : Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye* (Kaynak Yayınları, 2016). Abdurrahim Şen, *İslam Hukuk Düşüncesinde İktidar ve Meşruiyet* (Klasik Yayınları, 2020).

⁵¹ Adnan Ulutaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hilafet ve Saltanat Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti* (İstanbul Üniversitesi, 2007), 151.

⁵² Hasan Aksoy, “Dursun Fakih”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/7-8.

meşru varisi olduğuna dair “Sultanu’r-Rûm” unvanını talep etmiş ve bu unvan kendisine verilmiştir.⁵³

1396 yılında gerçekleşen Niğbolu Muharebesi’nde, Osmanlı ordusu Haçlı kuvvetlerine karşı büyük bir zafer kazanmış, bu zafer sonrası I. Bayezid, savaş esirlerinin bir kısmını Mısır’daki halifeye göndermiştir. Bu olay, Osmanlıların hilafet kurumuna olan saygısını ve halifenin manevî nüfuzunu tanıdığını göstermektedir. Ayrıca, Niğbolu zaferi sırasında I. Bayezid’in “nefir-i âmm” (cihad ilanı) yöntemiyle orduya asker toplaması dikkat çeken bir uygulamadır.⁵⁴ Fetret Devri’nin ardından Çelebi Mehmed döneminde toparlanan Osmanlılar, II. Murad devrinde Batı ile yeniden karşı karşıya gelmiş, Varna (1444) ve II. Kosova (1448) zaferleriyle İstanbul’un fethi yolundaki hazırlıklarını hızlandırmıştır. Hilafetin Osmanlılara fiilen geçişi ileriki bir tarihte gerçekleşse de Fatih Sultan Mehmed’in, Müslümanlar için sahabe devrinden itibaren bir “Kızılalma” olarak görülen İstanbul’u fethi (1453), bu şehrin hilafet merkezi olarak yeniden inşasına zemin hazırlamıştır.

Ortodoks Kilisesi’nin önemli merkezlerinden birinin uzun süredir İstanbul’da bulunması, Fatih’i hem maddî hem de manevî açıdan yeni bir misyon belirlemeye sevk ediyordu. Zira İstanbul’un fethi, yalnızca siyasî bir başarı değil; aynı zamanda İslâm’ın Hristiyanlığa karşı üstünlüğünü gösterecek ve bu üstünlüğü teyit edecek sembolik bir zafer niteliği taşıyacaktı.⁵⁵

İstanbul; fetih sonrası “İslambol,” “Dârü’l-Hilâfetü’l-Âliye,” “Derâliye” ve “Dersaadet” gibi isimlerle anılmaya başlamış; bu adlandırmalar, şehrin İslâm’ın merkezi ve hilafetin yeni odağı olarak kabul edildiğine işaret etmiştir. İstanbul’un fethi, Osmanlı Devleti’nin bir nevi kuruluş felsefesi olan “i’lay-ı kelimetulah” için gaza peşinde koşması ve İslâm dünyasında küffara karşı cihad eden en bariz güç oluşunu perçinlemiştir. ⁵⁶ Bu başarı yani İslâm’ı yayma ve İslâm beldelerini koruma ve ihya fikrinin fiiliyata geçirilmesi, İslâm âleminde Osmanlı’nın siyasî nüfuz ve kudretini giderek artırırken dönemin tarihçileri ve edebi çevreleri de Sultan Mehmed’i halife vurgusuyla anmaya başladılar.

⁵³ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat* (Kapı Yayınları, 2020), 28-29.

⁵⁴ Osmanlı savaş tarihinde *nefir-i âmm* uygulamasına ilişkin bilgi için bkz: *Devlet-Toplum İlişkileri Bağlamında Osmanlı’da Nefir-i Âmm Uygulaması (17. Yüzyılın Sonu ile 19. Yüzyılın İlk Yarısı)* (Kırşehir: Tübitak, 2018).

⁵⁵ İsmail Kara, “İstanbul’un Hilafet Merkezi Olarak İnşası”, *Antik Çağ’dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015), 38.

⁵⁶ Kara, “İstanbul’un Hilafet Merkezi Olarak İnşası”, 38-39.

Fatih Sultan Mehmed, fetihten sonra devleti yeni bir teşkilat anlayışına dayandırmış ve mutlak egemenlik ilkesini benimsemiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti artık hanedanın ortak malı değil, padişahın mutlak ve soyut otoritesi altında bir yönetim biçimine dönüşmüştür. Şeriat, padişahın iradesinin sınırlarını belirlerken, devletin temel iki unsuru olan ulema (şeriatın temsilcileri) ve ümerâ (siyasî otoritenin temsilcileri) padişahın şahsında birleşmiştir. Padişah, tüm yetkileri elinde toplamış ancak bu yetkileri Sadrazam’a devretmiştir. Sadrazam, devleti şeriat ve kanunnamelere uygun şekilde, padişahın onayıyla yönetmekle yükümlü olmuştur. Böylece iktidarın pratik gereklilikleri adeta Gazalî’nin siyaset teorisine benzer şekilde padişah, sadrazam ve ulema tarafından yürütülmüş; ancak mutlak otoriteyi padişah temsil etmiştir.⁵⁷

Osmanlı padişahları için “halife” ve “hilafet” kavramlarının ilk dönemlerden itibaren sıklıkla kullanılması, bu yönde güçlü bir kamuoyu oluşmasını sağlamıştır. Devletin yeterince güç kazanmasının ardından, Osmanlı padişahlarının kendilerini İslam dünyasının lideri olarak görmeleri ve “halife” unvanını benimsemeleri, Sünni hilafet teorisi açısından meşru bir temel üzerinde yükselmiştir.⁵⁸ II. Mehmed (1451-1481) döneminde başlayan Osmanlı-Memlûk rekabeti II. Bayezid (1481-1512) döneminde de devam etmiş; bu dönemde yazılan *Tevârih-i Âl-i Osman*’ın mukaddimesinde Kemâlpaşazâde, II. Bayezid’i Hulefâyî Râşidîn’den sonra gelmiş Müslüman hükümdarların en büyüğü ve adaletlisi” olarak nitelendirmiştir. Hilafetin Osmanlı padişahlarının unvanları arasına resmen girişi, I. Selim’in (1512-1520) Memlûk Sultanlığı’nı 1517’de ortadan kaldırmasıyla gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı padişahları, Hz. Peygamber’in yeryüzündeki vekili, naibi ve halefi olarak bütün Müslümanların manevî lideri ve tabii otoritesi kabul edilmişlerdir. Böylece, padişahlar “halife” unvanıyla, dinî ve siyasî bir lider olarak karizmatik bir kimlik kazanmıştır. Bu

⁵⁷ Konu hakkında ayrıntı için bk: İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, 2019. Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi* (İSAM Yayınları, 2011); Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Hukuku & Devlet-i Aliyyenin Temeli* (İSAM Yayınları, 2021); Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (Beta Yayınları, 2013); Abdülkadir Özcan, *Atam Dedem Kanunu Kanunname-i Al-i Osman* (Kronik Kitap, 2018).

⁵⁸ XIV ve XV. yüzyıllarda İslam dünyasındaki Müslüman hanedanlar arasında, diğer Müslüman topluluklara karşı değil, bilhassa *küffar* karşısında kazandıkları büyük askerî başarılarla şöhret kazanan tek devlet Osmanlılar olmuştur. Bu parlak şöhretin gölgesinde Endülüs, Suriye, Mısır ve Hindistan’daki Müslüman emirlerin, hatta Timur’un elde ettiği başarılar dahi oldukça sönük kalmıştır. Bk: Kara, “İstanbul’un Hilafet Merkezi Olarak İnşası”, 38-57.

süreç, Osmanlı hilafetinin, hem İslam dünyasının siyasî birliği hem de dinî otoritenin temsilcisi olarak konumunu perçinlemiştir.

1.4.2. Hilafetin Devri ve Osmanlı Evrensel Hilafeti (1517-1774)

Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlılar ile Memlûklüler arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesi, Portekizlilerin Kızıldeniz ve çevresinde artan faaliyetlerine karşı verilen mücadele nedeniyle nispeten yumuşamıştır. Portekizlilerin Cidde'ye çıkarma yapması ve Mekke ile Medine'yi tehdit eden ilerleyişleri, Osmanlı ve Memlûk ilişkilerinde bir yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, II. Bayezid döneminin sonlarına doğru Memlûklüler, Portekizlilere karşı Osmanlı donanmasından yardım almışlardır.

Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığının ilk yıllarında Osmanlı–Memlûk ilişkileri olumlu bir şekilde devam etmiştir. Ancak Çaldıran Zaferi'nden sonra Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin Safevilerle ittifaka yönelmesi, iki devlet arasındaki dengeleri bozmuştur. Bu gerginlik, Osmanlıların Maraş ve çevresine hâkim olan Dulkadirli Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla daha da artmıştır. Memlûk Sultanı'nın, Dulkadirli Beyliği'nin son hükümdarı Alaüddevle Bey'in oğluna topraklarının iadesini istemesi ve Osmanlıların İran seferine karşı harekete geçmesi, Yavuz Sultan Selim'in stratejik hedefini değiştirmesine yol açmıştır.⁵⁹

Memlûklülerin, İslam beldelerinin özellikle Mekke ve Medine'nin güvenliğini sağlayamaması ve hac yollarının emniyetini koruyamaması, I. Selim'in Yavuz Memlûkler üzerine düzenlediği seferin önemli nedenlerinden biri olmuştur. Sultan Selim, 24 Ağustos 1516'da gerçekleşen Mercidabık Savaşı'nda Kansu Gavri komutasındaki Memlûk ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferin ardından Halep, Osmanlılara eman yoluyla teslim olmuş (28 Eylül 1516), şehre giren Osmanlı ordusu Memlûk hazinesinin önemli bir bölümünü ve bazı mukaddes emanetleri devralmıştır. Ayrıca Halife III. Mütevekkil ile Memlûk döneminin dört mezhep baş kadısından üçü de Sultan Selim'e biat ederek Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁶⁰

Bu gelişmeler, Osmanlı Sultanının artık fiilen Memlûk hükümdarının yetkilerini devraldığını gösterir niteliktedir. Halife'nin hilafet makamını Sultan Selim'e devrettiğine dair ilk ve en önemli işaretler de bu dönemde ortaya

⁵⁹ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*,167.

⁶⁰ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*,170.

çıkmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti sadece siyasî ve askerî üstünlüğünü değil, aynı zamanda İslam dünyasında dinî liderlik konumunu da pekiştirmiştir. Bu süreç, hilafetin Osmanlılar nezdinde somutlaşmasının başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁶¹

Memlûk Sultanlığı'nın ortadan kaldırılması, mukaddes emanetlerin önemli bir kısmının İstanbul'a getirilmesi ve özellikle Haremeyn (Mekke ve Medine) üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin kurulmasıyla birlikte hilafet ve saltanat, fiilen Osmanlı Sultanlarının şahsında birleşmiştir. Bu gelişme, Osmanlı Sultanlarının meşru halife oldukları ve Abbasi hilafetinin Osmanlılar tarafından devam ettirildiği tezini destekleyen en güçlü argümanları oluşturmuştur.

Osmanlıların Hicaz, Kudüs, Necef ve Kerbelâ gibi mukaddes şehirleri yönetimleri altına alması, padişahın hem Müslüman tebaa hem de Arap halklar üzerindeki dinî ve siyasî otoritesini güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra, Sultan Selim'in Safevilere karşı kazandığı üstünlük, Sünni İslam dünyasının itikadî ve siyasî birliğini tehdit eden Şiilik karşısında önemli bir zafer olarak görülmüştür. Bu başarı, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini güçlendiren bir unsur olarak kabul edilmiştir. Bu süreçte Osmanlı uleması, hilafetin Kureyş soyundan olması gerektiğini savunan görüşlere ve Safevilerin soy üstünlüğü iddialarına karşı, istihkaka (liyakat) dayalı argümanlar geliştirmiştir. Bunun yanında, Osmanlıların kadim Türk hakimiyet anlayışlarından biri olan kut inancına dayanarak, Osmanlı hanedanının üstün bir soy olduğunu ve bu nedenle hilafeti hak ettiğini savunmuşlardır. Bu görüş, Osmanlı resmi yazışmalarına da yansımış ve devletin meşruiyet söyleminin bir parçası haline gelmiştir.⁶²

Osmanlıların bu dönemde geliştirdiği hilafet anlayışı, yalnızca dinî liderlikle sınırlı kalmayıp, İslam dünyasında siyasî otoritenin merkezi olarak kabul edilmelerine de zemin hazırlamıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Müslüman toplumlar nezdindeki hem dinî hem de siyasî liderliğini pekiştirmiş ve Sünni İslam dünyasının en güçlü temsilcisi haline gelmesini sağlamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı (1520-1566), Osmanlı hilafeti açısından kritik bir dönemi teşkil etmektedir. Bu dönemde, son Abbasi halifesi III.

⁶¹ Uğur Demir, "Hilafetin Osmanlıya Devri Meselesi ve Buna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 40 (2019), 108. Ayrıca bk: Uğur Demir, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları* (Yeditepe Yayınevi, 2020); Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim* (Yitik Hazine Yayınları, 2013).

⁶² Demir, "Hilafetin Osmanlıya Devri Meselesi ve Buna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi", 134.

Mütevekkil, Kahire'ye geri gönderilmiş ve burada 1543 yılında vefat etmiştir. Mütevekkil'in vefatının ardından Abbasi soyundan birine halife olarak biat edilmemiş, böylece Kureyş soyundan gelen halifeler devri kapanmıştır.

Memlük bakiyesindeki coğrafyada Osmanlı yönetimi, hilafeti temsil etme ve meşruiyetlerini güçlendirme çabalarını yoğunlaştırmış ve Osmanlı Sultanları, hem Sünni İslam dünyasının dinî liderliği hem de siyasî otoritenin merkezileşmesi noktasında kendilerini öncü bir konuma taşımışlardır. Özellikle, Kanuni Sultan Süleyman'ın bu dönemdeki politikaları, hilafet kurumunun Osmanlı yönetiminde kurumsallaşmasına ve Sünni İslam dünyasının liderliği konusunda Osmanlıların tartışmasız bir şekilde kabul edilmesine önemli katkılarda bulunmuştur.⁶³

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, yalnızca doğudaki Hind ve Orta Asya Müslümanları üzerinde değil, aynı zamanda Kuzey Afrika ve Mağrip bölgesindeki Tunus, Fas, Libya, Sudan, Habeşistan ve Endülüs gibi uzak bölgelerde yaşayan Müslümanlar üzerinde de etkili bir liderlik üstlenmiştir.

Dönemin siyasî ve askerî şartlarının olgunlaşmasıyla birlikte, Osmanlı Sultanları için “*Halife-i Rûy-ı Zemin*” (Yeryüzünün Halifesi) ve “*Halifetü'l Müslimîn*” (Müslümanların Halifesi) unvanları bu dönemde giderek daha fazla yerleşmiş ve Osmanlı hilafetinin uluslararası düzeyde meşruiyet kazanmasını sağlamıştır.⁶⁴

Artık, Osmanlı Hilafeti, XIX. yüzyılın sonlarına kadar İslam dünyasının büyük bir bölümünde tanınan bir otorite haline gelmiştir. Çeşitli sebeplerle ve dönemlerde, hutbeler ve dualar Osmanlı Sultanı adına okunmuş, bu durum Osmanlı hilafetinin İslam dünyasındaki meşruiyetini pekiştiren bir uygulama olmuştur.

Gelişen siyasî olaylar sonucunda Osmanlı uleması da bu fiili durumu pekiştiren fikir ve teoriler geliştirip, deliller sunarak Osmanlı hilafetinin meşruiyetini savunmuştur. Bu bağlamda, özellikle erken dönem kaynaklarında, Kanuni Sultan Süleyman döneminin sadrazamlarından Lütfi Paşa'nın hilafet

⁶³ Demir, “Hilafetin Osmanlıya Devri Meselesi ve Buna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi”, 121-127; Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.), 107-109.

⁶⁴ Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilâfet 1517-1909 “Geçiş, Tarihî Gelişimi ve Tesirleri”* (İzmir: Çağlayan Yayınevi, 1997), 103.

hakkındaki fikirleri, Osmanlı hilafetinin dinî ve siyasî boyutlarıyla ilgili tartışmalarda önemli bir referans noktası olmuştur.⁶⁵

Bu süreç, Osmanlı hilafetinin sadece bir siyasî otorite değil, aynı zamanda dinî liderlik misyonunu da üstlenerek İslam dünyasında kalıcı bir statü kazanmasına katkı sağlamıştır. Osmanlı ulemasının ortaya koyduğu bu teorik çerçeve, hilafetin meşruiyetini destekleyen en güçlü dayanaklardan biri olmuştur.

Lütfi Paşa, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini savunmak ve bu konudaki haklılığını ortaya koymak amacıyla kaleme aldığı “*Halâşü'l-ümme fî ma'rifeti'l-e'imme*” adlı risalesinde, hilafet makamını destekleyen önemli argümanlar sunmuştur. Risalede, dini devam ettirecek, şeriatın emir ve yasaklarını uygulayacak, İslam ana yurdunu muhafaza edecek ve diğer İslam ülkelerindeki Müslümanlarca tanınacak niteliklere sahip bir hükümdarın halifelığının gerekli olduğunu vurgulamıştır. Lütfi Paşa; hilafetin Kureyş soyuna mensubiyet şartına dayandırılmasına karşı çıkarak, içinde bulunulan dönemde dinî ve şeriatı koruyup uygulayabilecek en güçlü İslam devletinin liderinin halifelige hak kazandığını ifade etmiştir. Osmanlı ulemasının kullandığı “Sultan” tabirinin aslında halifeyi kastettiğini, halifenin üstünde bir imamın bulunmadığını ve halifenin “Sultan” olarak adlandırıldığını belirtmiştir.⁶⁶

Bu yaklaşım, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini hem dinî hem de siyasî bir temele dayandırarak savunan önemli bir teori olarak öne çıkmaktadır. Lütfi Paşa'nın bu görüşleri, Osmanlı hilafeti hakkındaki literatürde sıkça referans gösterilen bir kaynak olmuş ve dönemin hilafet tartışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.⁶⁷

Burada ayrıca zikredilmesi gereken diğer bir husus da Sâd suresi 26. ayetinin⁶⁸ Osmanlı Uleması tarafından saltanat ile hilafetin tek kişide cem olması tartışmasının önemli bir mesnedi olarak sunulması ve sonraki dönemlerde Osmanlı Sultanlarının hilafetinin meşruluğu konusunda savunulan bir tez haline gelmesidir.⁶⁹

⁶⁵ Hamilton A. R. Gibb, “Lutfi Pasa on the Ottoman Caliphate”, *Oriens*, vol. 15, 1962, 287-295.

⁶⁶ Köksal, *Fıkıh ve Siyaset & Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye*, 147.

⁶⁷ Lütfi Paşa'nı Hilafet ile ilgili görüşleri hakkında bk: Asım Cüneyd Köksal, “Bir İslâm Âlimi Olarak Lütfi Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları - Journal of Ottoman Studies* 2017/50 , 29-72; Hulusi Yavuz, “Sadrazam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilafeti”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1993), 27-57.

⁶⁸ “Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet.”

⁶⁹ Uğur Demir, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları* (Yeditepe Yayınevi, 2020), 118-120.

XVI. asrın sonlarında Avrupa’da meydana gelen coğrafi keşifler, ekonomik alandaki değişimler ve ateşli silahlardaki teknolojik değişimler, Osmanlı Devleti’ni derinden etkilemiştir. Osmanlı müesseselerindeki aksamalar ve değişen şartlara uyum sağlayamamanın tezahürleri en önce askerlik alanında ortaya çıkmıştır. Savaşların uzayıp gitmesi ve kısa sürede sonuç alınamaması üzerine Osmanlı devlet ricali ve ulema çeşitli risaleler ve layihalar kaleme alarak devlet yönetiminde reform önerileri sunmuşlardır. Kaynaklar analiz edildiğinde söz konusu dönemde ulemanın tevarüs ettikleri ilmî geleneğe dayalı olarak eserlerinde, siyasî, iktisadî ve sosyal olaylar çerçevesinde devletin nizamında meydana gelen çözülmeye dikkat çektikleri ve padişahın mutlak yetkisi konusunda görüşlerini izah ettikleri görülmektedir.⁷⁰

Osmanlı’daki hilafet nazariyesine kaynaklık eden klasik dönem müellifleri ve eserleri şu şekilde sıralanabilir: İbnü’l-Arabî’nin *eş-Şeceretü’n-Nu‘mâniyye*’si; Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal)’nin *Tevârih-i Âl-i Osman*’ı; İdrîs-i Bitlisî’nin *Heşt Bihişt*’i; Âşıkpaşazâde’nin *Tevârih-i Âl-i Osman*’ı; Lütî Paşa’nın *Halâşü’l-ümme fî ma‘rifeti’l-e‘imme* adlı eseri; Hoca Sâdeddin Efendi’nin *Tâcü’t-tevârih ve Selimnâme*’si; Gelibolulu Mustafa Âlî’nin *Nuşhatü’s-selâtin ve Künhü’l-ahbâr*’ı; Âşık Çelebi’nin *Mi‘râcü’l-eyâle ve minhâcü’l-adâle* ile *Tercümetü’t-Tibri’l-mesbûk fî nasîhati’l-mülûk* adlı eserleri; Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’si; Kınalızâde Ali Efendi’nin *Ahlâk-ı Alâî*’si; Bosnevî’nin *er-Risâletü’l-intişâriyye*’si; Koçi Bey’in *Risâle-i Koçi Bey*’i; Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin *Miftâhu’s-sa‘âde*’si; Kâtib Çelebi’nin *Fezleketü’t-tevârih, Keşfü’z-zunûn ve Mîzânü’l-hak fî ihtiyâri’l-ehak* adlı eserleri; Şâbân-ı Şifâî’nin *Fezâil-i Âl-i Osmân*’ı ve nihayet Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi’nin *Kitâbü’s-Siyâse*’si hilafet düşüncesinin şekillenmesinde temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.⁷¹

Klasik dönemde Osmanlı hilafetinin meşruiyetini sağlamak amacıyla ulema tarafından ortaya konulan esaslar beş temel madde altında toplanabilir:

a.Hakk-ı Seyf (Kılıç Hakkı): Hilafet makamına geçecek kişinin, rakipsiz bir şekilde üstün kudret, kuvvet ve şân-ü şevkete sahip olması gerekliliği. Bu anlayış, hilafetin gücün ve otoritenin bir tezahürü olarak görülmesini sağlamıştır.

⁷⁰ Bu konu, son dönem kaynaklarında “Kanun-ı Kadim” ve “Modernleşme” başlıkları çerçevesinde çok sayıda araştırmada ele alınmıştır.

⁷¹ Osmanlı hilafet nazariyesine kaynaklık eden klasik dönem müellifleri ve eserleri hakkında ayrıntı için bk: Uğur Demir, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*, 92-136.

b.Seçilme Hakkı: Halifenin, *Ehlü'l-hal ve'l-akd* (ulema ve ümera) olarak bilinen seçkin bir meclis tarafından tasdik edilmesi şartı. Bu durum, hilafetin meşruiyetini sağlayan kolektif bir onay mekanizması olarak değerlendirilmiştir.⁷²

c.Vasiyet: Halifenin, kendisinden sonra gelecek halife adayını belirlemesi ve bu atamanın vasiyet yoluyla ilan edilmesi. Bu uygulama, hilafetin devamlılığını güvence altına almıştır.

d.Haremeyn'in Himayesi: Mekke ve Medine'nin korunması ve bu kutsal bölgelerin güvenliğinin sağlanması, hilafetin en temel görevlerinden biri olarak görülmüştür. Osmanlıların Haremeyn üzerindeki hakimiyeti, hilafetin meşruiyetini pekiştiren önemli bir unsurdur.⁷³

e.Mukaddes Emanetlerin Muhafazası: Mukaddes emanetlerin korunması ve muhafazası, Osmanlı hilafetinin dinî sorumluluklarını yerine getirme iddiasını güçlendiren bir temel ilke olarak benimsenmiştir.⁷⁴

Bu esaslar, Osmanlı hilafetinin hem dinî hem de siyasî açıdan meşruiyetini sağlayan ve İslam dünyasında liderliğini pekiştiren en temel konu başlıklarıdır.

XVI. yüzyıl sonrasında, Osmanlı hilafetinin kamuoyunda genel olarak kabul gördüğü bir dönem başlamıştır. Bu süreçte hilafetin niteliği üzerine yapılan tartışmaların azalması dikkat çekmiştir. Bu durumu, Padişahların siyasî ve askerî olarak güçlü olmaları ve Osmanlı ulemasının klasik dönem için geliştirdiği meşruiyet tezlerinin ikna gücüyle izah etmek mümkündür.

Ancak, 1720'lerden itibaren, değişen siyasî ve sosyal koşullar doğrultusunda, Osmanlı hilafetinin niteliğine dair yeni bir söylem inşa edilmesi

⁷² Osmanlılarda cülûs ve biat merasimi, Türk-İslam devlet geleneğinin en olgun biçimde uygulandığı törenlerden biridir. Hükümdarın ölümüyle süreç başlarken, sadrazam ve devlet erkânı saraya giderek yeni padişahı tebrik ederdi. Padişah, önce Hırka-i Şerif Dairesi'nde sadrazam ve şeyhülislâmdan, ardından Babüssaâde önünde devlet adamlarından biat alırdı. Nakibü'l-eşrafın biatı, Hz. Peygamber soyunun ve Hicaz'ın Osmanlı hilafetine bağlılığını sembolize ederdi. Biatların tamamlanmasıyla merasim son bulur, selefin cenazesi kılınır ve birkaç gün sonra Eyyüb Sultan'da yapılan kılıç kuşanma töreni ile padişah resmen tahta çıkmış olurdu.

⁷³ Osmanlı sultanları, hilafeti üstlendikleri andan itibaren Haremeyn-i Şerife'nin korunmasını ve hizmetini öncelikli görev saymışlardır. I. Bayezid döneminden başlayarak Haremeyn'e sürre alaylarıyla düzenli yardımlar gönderilmiş, Hicaz'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra imparatorluğun her yanında kurulan vakıflarla bölge halkının refahı desteklenmiştir. Ayrıca hac yollarının güvenliği sağlanmış ve hac organizasyonu düzenli bir şekilde yürütülmüştür. Sürre alayları ve Hicaz Bölgesinin Osmanlı Devleti açısından taşıdığı manevi ehemmiyetin ayrıntıları için bk: Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015).

⁷⁴ Kutsal emanetler, Bağdat'ın Moğollarca işgalinden sonra Mısır'a getirilmiş, Mısır'ın Osmanlılara katılmasıyla, İstanbul'a nakledilmiştir. Mukaddes emanetleri muhafaza etmek, zamanla İslâm toplumunca, hilâfetin meşruiyet şartlarından biri olarak kabul edilmiştir. Konu hakkında bk: Erhan Afyoncu - Uğur Demir, "Mukaddes Emanetlerin İstanbul'a İntikali," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 40 (2019), 143–186.

gerekliliği doğmuştur. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin uluslararası dengelerdeki yerinin değişmesi ve yeni meydan okumalarla karşılaşmasıyla, hilafetin hem dinî hem de siyasî boyutlarının yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, klasik dönem argümanlarının yerini, yeni dönemin ihtiyaçlarına uygun, daha güncel bir meşruiyet söyleminin alması gerektiği görülmüştür.⁷⁵

Osmanlı Hilafetinin meşruiyetine yönelik özellikle Hindistan ve havalisinde giderek güçlenen ve Sünni itikada sahip Babürlü Devleti ile bu devrede nazik bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Babürlüler; Osmanlı Hilafetini tanımakla birlikte Hindistan içinde halife unvanını kullanmaya başlamıştır. Ancak, bu durumun alem-şümül bir etkisinin olmadığı, Babürlülerin kendi imparatorlukları içerisinde bu müessesenin (Safevilerin Şiilik propagandaları dikkate alındığında) uyandırdığı hürmet, meşruiyetlerine bir dayanak ve birliği tesis etme amacına matuf olarak Halife unvanını kullandıkları görülmektedir.⁷⁶

Aynı dönemde Hindistan'ın yanında İran'da da birtakım gelişmeler yaşanmıştır. 1722'de başlayan Afgan-İran savaşı Şah Hüseyin'in tahtını kaybetmesiyle sonuçlanıp, bir yıl sonrasında İran'ın idaresi Afganların eline geçmiştir. Bu gelişme Osmanlı Devleti için yeni sorunları beraberinde getirmiştir. İran'a artık Şii Safevi değil Sünni olan bir aile hakim olmuştur. Bu tarihten itibaren başta Osmanlı ve Rusya olmak üzere bölgenin diğer ülkelerinin dikkati İran'da yaşanan gelişmelere çevrilmiştir. İran tahtına geçen Eşref Han (1725-1729) İstanbul'a bir elçi göndermiştir. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan bu olay, Osmanlıların cihanşümül hilafet anlayışına yönelik bir meydan okuma niteliği taşımıştır. Afgan uleması tarafından kaleme alınan ve elçiler aracılığıyla Osmanlı payitahtına ulaştırılan mektupta, coğrafi uzaklık gerekçe gösterilerek “*taaddüd-i imamın cevazı*” (birden fazla imamın varlığına izin verilmesi) savunulmuş ve İran'ın tamamının Sünni yönetim altında olması gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda, Afgan uleması, Şah Eşref'in hilafet iddiasını dile getirerek tanınmasını talep etmiştir.⁷⁷

⁷⁵ Namık Sinan Turan, “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008), 283-284.

⁷⁶ Azmi Özcan, “Osmanlı ve Bâbürlü Devleti Arasındaki İlişkiler”, *Türkler* VIII (2002), 761-765; Ayrıca bk: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 11-17.

⁷⁷ Demir, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*, 283-286.

Bu durum, Osmanlı sarayında siyasî bir krize yol açmıştır. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, konuya ilişkin olarak, “*asr-ı vahidde iki imamın ictimainın adem-i sıhhati*” (aynı zamanda iki imamın bir arada bulunmasının geçersizliği) yönündeki görüşünü açıklamıştır. Ayrıca, Şah Eşref’in imamet iddiasından vazgeçerek Osmanlı halifesine biat etmemesi durumunda, “bâgi” (asi) sayılacağını ve katlinin vacip olacağını ifade etmiştir. Bu görüş, bir name ile Afgan tarafına iletilmiş ve talepleri reddedilmiştir.⁷⁸

Bu yaklaşım, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Sultanının aynı zamanda hilafet makamının sahibi olarak hem kendi topraklarında hem de çevre bölgelerdeki Müslümanlar üzerindeki otoritesini zayıflatma riskini göze almak istemediğini göstermektedir. Osmanlı yönetimi, bu tür meydan okumalara karşı kararlılıkla hareket ederek, hilafetin bütünlüğünü ve merkezi otoritesini korumaya yönelik adımlar atmıştır. Bu olay, hilafet makamının Osmanlı siyaseti üzerindeki stratejik önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.⁷⁹

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından imzalanan 21 Temmuz 1774 tarihli *Küçük Kaynarca Antlaşması*, Osmanlı hilafetinin yeniden yorumlanmasını zorunlu kılan önemli bir gelişme olarak öne çıkmıştır. Bu antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihinde ilk kez çoğunluğu Müslüman olan bir bölge olan Kırım’ı, bağımsız bir idare olarak tanımasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, Osmanlı hilafet anlayışını doğrudan etkileyen bir kriz yaratmıştır. Kırım’ın bağımsızlığının tanınması, Osmanlı hilafetinin, Müslüman tebaanın koruyucusu ve temsilcisi olarak algılanan rolünü sorgulanabilir hale getirmiştir. Bu gelişme, Osmanlıların hilafet makamını değişen siyasî ve uluslararası koşullara uyarlama gerekliliğini daha acil bir şekilde gündeme taşımıştır. Bu süreç, Osmanlı hilafetinin modern dönemdeki dönüşümüne zemin hazırlayan önemli bir kilometre taşı olmuştur.

Antlaşma’nın üçüncü maddesi, hilafet meselesinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmektedir. Bu maddeyle Kırım Müslümanlarının dinî konularda Osmanlı halifesine bağlılığı açıkça kayıt altına alınmış; böylece Osmanlı Sultanı ilk kez siyasal ve dinî yetkilerini birbirinden ayırarak Kırım

⁷⁸ Özcan, “Osmanlı ve Bâbürlü Devleti Arasındaki İlişkiler”, 761-765.

⁷⁹ Turan, “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, 284.

üzerindeki siyasal otoritesinden vazgeçmiştir.⁸⁰ Bu maddeye göre Kırım halkı temsilcilerini göndererek padişahı “*imamü’l-mü’minîn ve halîfe-i a‘zam-ı muvahhidîn*” olarak tanıdıklarını beyan edecek ve seçtikleri han için halifeden dinî tasdik talep edeceklerdir.⁸¹

Küçük Kaynarca Antlaşması, gayrimüslim bir devletin Osmanlı padişahını tüm Müslümanların halifesi sıfatıyla resmen tanıdığı ilk belge olması bakımından hilafet tarihçesinde önemli bir dönüm noktası sayılmıştır. Kırım da Osmanlı Devletinden bu şekilde bir hukukla ayrılan ilk İslam memleketi olmuştur. Fakat antlaşmanın ilgili maddesi, Osmanlı Sultanının bütün dünya Müslümanlarının ruhani lideri olduğu yönünde sonradan ortaya çıkan ve tarihsel temeli tartışmalı bir algının da oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1.4.3. Osmanlı’da Modernleşme Çabaları ve Tanzimat Rejimi

XIX. asırda Avrupa sahasında Sanayi Devrimi yaşanmış ayrıca Fransız İhtilali ile ulus tabanlı fikir akımları giderek diğer Avrupa ülkelerini de dünyayı etkisi altına almaya başlamıştır. Sömürgecilik yarışına giren İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve Almanya gibi ülkeler çıkarları gereği Osmanlı devletini önlerinde büyük bir engel olarak görüyorlardı. Osmanlı Devleti’nin, Avrupa ile Asya ve Afrika arasındaki önemli ticaret yollarını kontrol etmesi, Süveyş Kanalı, Boğazlar ve Ortadoğu’daki stratejik noktalar, sömürgeci devletlerin çıkarlarını doğrudan etkiliyordu. Ayrıca Osmanlı padişahlarının, halife sıfatıyla tüm Müslümanların lideri olarak kabul edilmesi; başta İngiltere’nin Hindistan’daki, Fransa’nın ise Kuzey Afrika’daki sömürgelerindeki çıkarları açısından ciddi problemler üretmekteydi. Osmanlı yönetimi altındaki Müslüman halklar, Hristiyan sömürgeciliğine karşı doğal bir direnç gösteriyordu. Osmanlı’nın güçlü kalması, özellikle Afrika ve Asya’daki Müslüman toplulukların Avrupalı devletlere karşı birleşmesini teşvik edebilirdi.

Osmanlı Devleti, farklı ırk, din ve milletlerden oluşan geniş bir nüfusu bünyesinde barındırıyor ve her topluluk Millet Sistemi çerçevesinde belirli ölçülerde dinî, kültürel, ekonomik ve idarî serbestliğe sahip bulunuyordu. Ancak XIX. yüzyılda, “Düvel-i Muazzama” olarak anılan büyük Avrupa devletleri,

⁸⁰ Osman Köse, *1174 Küçük Kaynarca Andlaşması* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 112; Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi&Osmanlı Diplomasisinin İzinde* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 279.

⁸¹ Özcan, *Pan-İslamizm*, 40-41.

azınlıkların haklarını gerekçe göstererek Osmanlı iç işlerine giderek artan yoğunlukta müdahalelerde bulunmaya başladılar.⁸² Bu baskılar karşısında Osmanlı Devleti başlangıçta bir denge politikası yürütmeyi başarsa da zamanla askerî bakımdan merkezî çekirdek coğrafyasına doğru geri çekilmek ve daha savunmacı bir siyasal söylem üretmek zorunda kaldı. Geri çekilme süreci yalnızca toprak kayıplarını beraberinde getirmedi; aynı zamanda birçok iç meselenin kronik bir problem haline gelmesine de yol açtı. Hicaz'daki Vehhâbî hareketi, Yunanistan'ın bağımsızlığı ve görünürde Osmanlı'ya tâbi bir vali olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanının yarattığı meşruiyet krizleri⁸³, devletin çözüm olarak hilafet bağına daha güçlü bir şekilde sarılmasına neden oldu. Payitaht, Müslüman tebaanın bağlılığını pekiştirmek ve dağılmayı engellemek için hilafeti siyasî bir araç olarak daha görünür kılmak zorunda kaldı.⁸⁴ Bu dönemde Osmanlı devlet ricali, bir yandan dış tehditleri bertaraf etmeye çalışırken, diğer yandan içeride patlak veren krizlerle aynı anda mücadele edebilmek için daha kalıcı ve kapsayıcı siyasal çözümler arayışına girdi. Sultan III. Selim öncesinde geleneksel tarzda ıslahat faaliyetleri olarak adlandırılabilen ve daha ziyade askerî/iktisadî alanda yapılan icraatlardan istenilen sonuçların bir türlü alınamaması, Osmanlı devlet ricalini daha farklı çözümler aramaya sevk etti. Sultan II. Mahmud ile (1808-1839) birlikte Batı Avrupa tarzı yenileşme faaliyetlerine ağırlık verilmeye başlandı. II. Mahmud, seleflerinin ıslahat faaliyetlerinin mecrasını değiştirerek, geleneksel devlet yapısı ve kurumlarını Avrupa tarzlı kurumlarla Osmanlı tebaasını da “Millet” kavramı bağlamında yeniden şekillendirmeye çalıştı. Nihayetinde bu girişimler oğlu Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından ilan edilen Tanzimat Fermanı ile bir belgeye bağlandı.⁸⁵

Osmanlı modernleşme süreci, devlet yapısının yanı sıra toplumun dinî ve etnik temeller üzerine kurulu yapısının da yeniden şekillenmesini beraberinde getirmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı, imparatorluğun tüm tebaasına “eşitlik”

⁸² Konu hakkında ayrıntı için bk: Halil İncalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat & Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019); Mehmet Ali Beyhan, “İslahatlar ve Buhranlar Literatürü: III. Selim ve II. Mahmud Dönemi,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), 43.

⁸³ Mehmet Kocaoglu, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841) ve Sonuçları,” *Bilgi* 4 (1997), 61–69.

⁸⁴ Turan, “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, 285.

⁸⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 543-550.

prensibini tanıyarak Gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı hukuki statüde olduğunu ilan etmiş; bu ilke 1856 Islahat Fermanı ile daha ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. İngiltere, Fransa ve Avusturya temsilcilerinin hazırlayarak Osmanlı idarecilerine sunduğu Islahat Fermanı, kapsamı itibarıyla neredeyse tamamen Gayrimüslim nüfusa yönelik hak ve güvenceleri içermektedir. Bu yeni düzenlemeler, Gayrimüslimlere toplumsal ve ekonomik ilerleme için önemli fırsatlar sunarken, aynı zamanda Batılı devletlerin Osmanlı üzerindeki nüfuzunu artırmış ve devletin siyasal-sosyal yapısında köklü dönüşümlerin başlıca dinamiklerinden biri haline gelmiştir.⁸⁶

Tanzimat Dönemi (1839-1876) ile birlikte devlet yönetiminde yeni bir anlayış benimsenmiş, nezaretler (bakanlıklar) aracılığıyla iş bölümü sağlanmış ve merkezi yönetimdeki sorunların çözümü için çeşitli meclisler kurulmuştur. Taşrada mahalli yönetim meclisleri tesis edilmiş ve kadılık kurumu sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. 1840'lerden itibaren uygulamaya konulan bu sistem, mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçişin ilk adımları olmuştur.⁸⁷

Bu dönemde modern anlamda kanunlaştırma hareketleri başlamış, Fransız ve İtalyan örneklerinden esinlenerek ticaret, ceza ve arazi kanunları çıkarılmıştır. Batı orijinli kanunların yanında geleneksel kültür ve İslam esaslarından beslenen bazı aydınlar da yerli hukuk sisteminde (Mecelle, arazi kanunları vb.) çözüm önerilerini sunmuş ve bazıları ise uygulanmıştır. Yapılan bu düzenlemelerle Osmanlı Devleti'nde birbirinden ayrılan ikili bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır.⁸⁸

Yapılan bu reformlar, yalnızca hükümet yapısını değil, hükümdarlık ve hilafet kurumları arasındaki dengeyi de derinden etkilemiştir. Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasındaki süreçte, hükümdarın yetkileri tartışmaya açılmış ve hilafet meselesine olan bakışı değiştirmiştir. Sultan'ın devlet üzerindeki yetkilerinin daralmasıyla birlikte, hilafet ve saltanat arasındaki denge saltanat lehine bozulmuş, bu iki sıfat birbirinden ayrılmıştır. Böylece, hükümdarın şahsında birleşen dinî ve dünyevi otorite, dünyevi iktidar lehine şekillenmiştir.⁸⁹

⁸⁶ Arif Olgun Közleme, *Batı Etkisinde Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 148-153; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İletişim Yayınları, 2015), 9-14; Kemal Şamlıoğlu, *Tanzimat Yeniliğinin Retorik Problemleri* (Kesit Yayınları, 2020).

⁸⁷ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (Timaş Yayınları, 2014), 94-99.

⁸⁸ Fatma Acun, "Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007), 39-64.

⁸⁹ Turan, "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet", 286.

Literatürde Osmanlı Modernizasyonu olarak adlandırılan bu dönemde devlet, bir yandan merkezi otoritenin taşrada kaybettiği gücü yeniden tesis etmeye çalışırken, diğer yandan “*hürriyet*” ve “*müsavat*” gibi yeni kavramlar Osmanlı kamuoyunun gündemine taşınmıştır. Ancak bu süreç, aynı zamanda hilafet ve saltanat hukukunun ayrışmasına ve klasik Osmanlı döneminin şer’î dengelerinin bozulmasına yol açmıştır. Bu tarihsel kırılma, Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel yönetim yapısını derinden değiştiren bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimat’ın Müslim–gayrimüslim eşitliğini vurgulaması, hilafet makamını hukuken değil fakat siyaseten daraltmış, giderek onu sembolik bir konuma itmiştir. Ayrıca dönemin fikir–düşünce gruplarının “Modernistler” ve “Gelenekçiler” şeklinde karşıt gruplara bölünmesine sebebiyet vermiştir.⁹⁰

1.4.4. Sultan Abdülaziz’in Hal Edilmesi ve Yeni Osmanlılarla Gelişen Muhalefet

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat süreciyle birlikte yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeler ve Avrupa’nın artan baskısı neticesinde hem iç hem de dış siyasette etkili olan Sadrazamlar; Mustafa Reşid Paşa, Ali Paşa, Fuad Paşa ve Nedim Paşa başta olmak üzere Bâbıâli bürokratlarının Sultan üzerindeki nüfuzunun belirgin biçimde arttığı bir döneme girilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, bu bürokratların yönlendirmeleri neticesinde Avrupa merkezli bir denge politikası izlemeye mecbur kalmıştır. Özellikle hariciye bürokratlarının ön plana çıktıkları bu süreçte izlenen politikalardan hoşnut olmayan muhalif basın yayınlarıyla birlikte Sultan, kendi tebaası nezdinde giderek itibar kaybetmeye, devlet yönetiminde ikinci planda kalmaya başlamıştır. Burada vurgulamak gerekir ki; artan basın yayın faaliyetleri neticesinde Sultanın tasarrufları tebaa nezdinde daha da sorgulanır hale gelmiş bu duruma bağlı olarak Osmanlı basınının yaptığı haberler ve oluşturduğu söylemler, devlet yönetimine etki eden diğer iç–dış çevrelerde de etkisini göstermiştir. İzlenen denge siyasetinde muhatap alınan devletlerin İstanbul’daki sefirleri ve konsoloslarının gerek Sultanla ve gerek sadrazam ve hariciye çevreleriyle ikili ilişkilerinde, yönlendirme amaçlı lobi faaliyetleri de bariz bir şekilde artmıştır.

Yaşanan gelişmeler sonrasında Devlet otoritesi iyice zayıflarken gayrimüslim azınlıkları bir koz olarak kullanan Avrupa devletlerinin, Osmanlı’nın

⁹⁰ Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 117-122.

içişlerine müdahale etmek suretiyle yaşanan birçok olay, milletlerarası bir mesele haline gelmiştir. 1857 Cidde ve 1860-1861 Suriye olayları, 1859 Eflak-Boğdan, 1867-1868 Sırbistan Meseleleri, 1866-1867 Girit, 1875 Hersek İsyanları ve 1877-1878 Rus Harbi bu olaylara dair en bariz örneklerdir.⁹¹ Suni sebeplere dayanan bu dış müdahaleler sonuç olarak Osmanlı'daki ayrılıkçı ve bölücü hareketleri artırmıştır. Bu durum Osmanlı iç kamuoyunda büyük infiallere ve Osmanlı basınının şiddetli tepkisine yol açmıştır. Avrupa basınında, Müslümanların masum Hristiyanlara zulmettiğine dair yayılan asılsız iddialar ve şayialara karşı, Osmanlı basını sert tepki göstermiştir. Birlik ve dayanışma çağrıları yapan Osmanlı gazeteleri, Müslümanları bu haksız suçlamalara karşı direnmeye ve Avrupalıların mesnetsiz iddialarına karşı dayanışma içinde olmaya davet etmiştir.

Başta *Basiret*, *Sabah* ve *Vakit* gazeteleri olmak üzere, çeşitli yayın organları, halifeye bağlı milyonlarca Müslüman'ın Osmanlı Devleti'ne yapılan bu saldırılara kayıtsız kalmayacağını ve ittifakla hilafet merkezini destekleyeceğini vurgulamıştır. Bu yayınlar, Osmanlı Devleti'nin uluslararası düzeyde yalnız olmadığını, Müslüman dünyasının hilafet etrafında birleşme potansiyelinin güçlü bir destek unsuru olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı basını; Müslümanların dayanışmasını teşvik eden bir araç ve uluslararası kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne yönelik suçlamalara karşı bir savunma mekanizması olarak hilafeti ön plana çıkarmaya başlamıştır.⁹²

Devletin siyasi ve ekonomik bunalım yaşadığı bu dönemde, hilafet kurumu resmi söylemde birleştirici bir unsur olarak daha güçlü bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Araplara dair dış basında çıkan olumsuz haberler, Bâbîâli'yi ciddi biçimde rahatsız ederken, *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan metinlerde padişahın Araplar nezdindeki itibarı daha çok vurgulanmaya başlanmıştır. “*Padişah-ı Âl-i Osman hazretlerinin... imam el-müslimîn unvanıyla dahi taife-i Arab nezdinde muazzez ve mükerrem olduğu*” şeklindeki ifadeler o dönem Osmanlı basınının hilafet makamına bakış açısını özetler niteliktedir.⁹³

⁹¹ Necmettin Alkan, “Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası- Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e (1839-1908)”, *Türk Dış Politikası- Osmanlı Dönemi*-, ed. Mustafa Bıyıklı (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2008), 162.

⁹² Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, 191-195; Mahmut Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 36/2 (2012), 82-84.

⁹³ Turan, “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, 286.

Bu gelişmelerle birlikte Devletin çözülemeyen sorunları karşısında, muhalif kesimler, devlet ricalini uyarmak halkın da dikkatini devlet yönetimine ilişkin meselelere çekmek amacıyla basın-yayın faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bu çabaların bir yansıması olarak, 1860 yılında Agâh Efendi tarafından yayımlanmaya başlayan *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesi, muhalif görüşlerin dile getirildiği önemli bir platform haline gelmiştir. Gazetenin başyazarı Şinasi Bey'in liderliğinde, yönetime yönelik ağır eleştiriler içeren yazılar kaleme alınmış ve gazete Osmanlı'da muhalif kamuoyunun oluşumunda öncü bir rol üstlenilmiştir. Gazete bir süre sonra kapatılmış ve Şinasi Bey daha sonra *Tasvir-i Efkâr* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Dönemin meşhur isimlerinden Ziya Paşa ve Namık Kemal'i bu gazetede devlet yönetimine eleştirilerini sürdürmüş, fikirlerini yazdıkları makalelerle izah etmeye çalışmışlardır. Namık Kemal ayrıca, 1865 yılında *İttifak-ı Hamiyyet* adlı yeni bir cemiyet kurmuş ve bu cemiyet daha sonra *Yeni Osmanlılar* adını almıştır. Bu hareket, yaşanan bütün olumsuzlukların halli için dinî esas alan demokratik bir sistem önermekte, İslam'ın vahdeti emrettiğine dikkat çekmekteydi. Dönemin diğer gazeteleri⁹⁴ incelendiğinde bu doğrultudaki görüşlerin yoğun biçimde dile getirildiği görülmektedir.⁹⁵

Dünyadaki dengelerin değişmesi ve devletin maliyesinin gittikçe bozulması sonucunda 1875 yılında, Osmanlı dış borçlarını ödeyemeyerek mali açıdan iflas etti ve bu durum iç ve dış politikada ciddi krizlere yol açtı. Balkanlar'da Osmanlı karşıtı hareketler artarken, ülke genelinde yönetim ve mali sorunlara yönelik tepkiler giderek büyüdü. Bu gelişmeler, Sultan Abdülaziz'in otoritesini zayıflattı ve yönetime karşı güçlü bir muhalefet hareketi ortaya çıkarttı.

Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa gibi devletin üst kademesinde yer alan bazı isimler, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme planlarını devreye soktu. Medreselerdeki talebeler kışkırtılarak İstanbul'da gösteriler düzenlendi. Bu gösterilere, ulemanın ileri gelenleri de destek verirken amaç sadrazam ile şeyhülislâmın görevden uzaklaştırılmasını sağlamaktı. Bu baskılar sonucunda, Sultan Abdülaziz, sadrazamlığa Mütercim Rüşdü Paşa'yı, seraskerliğe Hüseyin

⁹⁴ Yazılarında dini bir söyleme sahip olduğu ifade edilebilecek Ali Suavi'nin çıkardığı *Muhbir* gazetesi bu yayınlara verilebilecek örneklerden biridir.

⁹⁵ Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", 86-87.

Avni Paşa'yı, şeyhülislâmlığa Hasan Hayrullah Efendi'yi, Midhat Paşa'yı ise Meclis-i Vükela üyeliğine atandı.⁹⁶

Ancak Hüseyin Avni Paşa'nın liderliğini yaptığı yeni yönetimdeki bu isimler, elde ettikleri konumu saltanat aleyhine kullanarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme girişimlerini sürdürdü. Fetva Emni⁹⁷ Halil Efendi'den padişahın hal edilmesi için bir fetva alındıktan sonra 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz bir darbeyle tahttan indirildi ve Topkapı Sarayı'na getirildi. Topkapı Sarayı'nda yaklaşık yarım asır önce katledilen III. Selim'i hatırlayan Sultan Abdülaziz, başka bir yere naklini talep etti ve Feriye Sarayı'na götürüldü. Ancak burada, bilek damarları kesilmiş olarak ölü bulundu.⁹⁸

Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü, dönemin siyasî çalkantıları ve darbenin etkileri bağlamında tartışmalı bir olay olarak tarih sayfalarında yerini almıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı yönetiminde bir dönemin sonunu simgelerken, imparatorluk içindeki siyasî gerilimleri daha da derinleştirmiş ve iktidar mücadelelerini sertleştirmiştir.⁹⁹

1.4.5. II. Abdülhamid Dönemi ve İttihad-ı İslam Politikası

Sultan Abdülaziz'in katlinden sonra tahta çıkarılan V. Murat'ın kifayetsizliği neticesinde 30 Ağustos 1876'da Vükelâ Meclisi V. Murad'ın hal'ine ve II. Abdülhamid'in cülûsuna karar verdi.¹⁰⁰

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde İslam unsurunun belirgin bir şekilde öne çıktığı genel kabul gören bir durumdur. II. Abdülhamid'in şahsiyeti ve imparatorluğun gittikçe sarsılan yapısı halifelik meselesinin daha da kuvvetli bir şekilde gündeme gelmesini sağladı. Hilafetin gücü ve Müslümanlar üzerindeki nüfuzu bu dönemde daha fazla vurgulanan bir konu oldu.

⁹⁶ Mehmet İpşirli, "Hayrullah Efendi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/67-75.

⁹⁷ Fetva emniliği ve görevleri hakkında bk: Talip Ayar, *Osmanlı Devletinde Fetva Eminliği* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014).

⁹⁸ Florian Riedler, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet & Siyasi Kültür ve Komplolar* (Picus Yayınları, 2012). Fetvada, Sultan Abdülaziz, israf ve devlet hazinesini kötü yönetme, şer'î hükümleri gözetmemek, tebaanın can ve mal emniyetini tehlikeye atmak gibi suçlarla itham edilmektedir. Abdülaziz'in hal fetvasını; hilafet hukukunun teorik gerekçelerini slogan düzeyinde kullanan, fakat fiiliyatta askerî darbenin dinî-hukukî vitrini hâline getirmiş bir metin olarak değerlendirmek mümkündür.

⁹⁹ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/179-185.

¹⁰⁰ Cevdet Küçük, "Murad V", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/183-185.

II. Abdülhamid, hilafeti Müslümanları birleştirici bir güç olarak kullanarak, İslam dünyasında Osmanlı Devleti'nin liderliğini pekiştirme çabası içinde olmuştur. Bu strateji hem Müslüman tebaanın birliğini koruma hem de Avrupa devletlerinin baskılarına karşı İslam dünyasından destek sağlama amacı taşımıştır. Osmanlı yönetim anlayışındaki sürekliliği muhafaza eden Sultan/halife söylemi, iç ve dış koşullar altında II. Abdülhamid tarafından daha da güçlendirilmiştir.

Tanzimat tecrübesinden sonra karşılaşılan iktisadî ve siyasî zorluklar, Hristiyan tebaa arasında gittikçe artan ayrılıkçı eğilimler, 1878'e kadar yaşanan ayaklanmalar ve savaşlar neticesinde kaybedilen topraklardaki Müslüman nüfusun Anadolu'ya iskanı gibi iç ve dış gelişmeleri, o dönem devlet yönetiminin çözüme kavuşturması gereken en önemli olaylar olarak saymak mümkündür.

İslam dünyasının büyük bir kısmının Avrupalı devletler tarafından sömürgeleştirilmesi, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti üzerinde dış baskı ve siyasî müdahalelerin artmasına yol açtı. Bu dış şartlar, devletin birliğini ve toprak bütünlüğünü korumak için Sultanı, Müslüman unsurlara daha fazla önem verme ve politikalarında ön plana çıkarmaya sevk etti. Bu doğrultuda, yeni bir siyaset anlayışı benimsendi ve “İslamcılık” faktörü Osmanlı siyasetinde ön plana çıkarıldı.¹⁰¹

İslamcılık politikası, sadece bir ideolojik tercih değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin dönemin koşulları doğrultusunda benimsediği stratejik bir siyasî araç olarak dikkat çekmektedir.¹⁰² Öncelikle; Osmanlı Devleti içindeki Müslüman tebaayı bir arada tutmak, Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yönelik menfi tutumlarını değiştirmeye zorlayarak Devletin uluslararası alandaki konumunu güçlendirmek ve İzlenen İslamcılık politikası ile içeride ve dışarıda Osmanlı hilafeti etrafında bir dayanışma zemini oluşturmak hedeflenmiştir.¹⁰³

XIX. asrın son yarısında, Osmanlı Devleti içte “*İttihad-ı İslam*”ı dışta da “*Tesânüd-i İslâm*”ı devlet siyaseti haline getirmiş, bu siyaseti uygulamaya koymuş ve bütün Müslümanlar Osmanlı padişahının “Halife” sıfatı etrafında örgütlenmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid'in politikasını hedefi *Halife-i Müslimîn* olarak, bütün dünya Müslümanlarının meseleleri ile ilgilenmek ve

¹⁰¹ Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, 301-303.

¹⁰² Azmi Özcan, “Sultan II. Abdulhamid'in ‘Pan-İslam’ Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823- 1895)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 123-141.

¹⁰³ Özcan, *Pan-İslamizm*, 66-70.

çözüm yolları aramak ve netice itibariyle sömürge durumuna düşmüş Müslümanları en az zayıatla kurtarmaya çalışmaktı.¹⁰⁴

Bu süreçte Osmanlı hilafetinin meşruiyetini sorgulayan tartışmalar başta İngiltere merkezli olmak üzere yabancı gazetelerde menfi propaganda amacıyla sayfalarda yer almaya başlamış ve bu çevreler, hilafetin Araplara ait olması gerektiği yönünde iddialar öne sürmeye başlamıştır. II. Abdülhamid yönetimine muhalif olan (Örn. 1879’da görevden alınan Hidiv İsmail Paşa’nın mali desteğiyle, Osmanlı muhalifi aydınlardan Ali Şefkati vb) isimlerin çıkardığı gazete ve dergilerin Osmanlı hilafetini sorgulayan yayınlar arasında yer alması II. Abdülhamid’i iyice rahatsız etmiş ve devleti, basın-yayın faaliyetlerini tarassut altına almaya sevk etmiştir.

Arap coğrafyasında meydana gelen gelişmeler, özellikle Hicaz Emiri ve İngiltere arasındaki ilişkiler, Mısır’ın İngilizler tarafından işgali, Sudan’da patlak veren Mehdi İsyanı (1883-1885) ve İngiliz gazetelerinde Osmanlı hilafeti aleyhindeki yayınlarla birleştiğinde, II. Abdülhamid’in, İngilizlerin bir Arap hükümeti ya da Arap hilafeti kurarak Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamayı planladığına dair kuşkularını artırmıştır. Bu süreç, II. Abdülhamid’i hilafet siyasetinde Arap dünyasına yönelik daha dikkatli ve stratejik bir yaklaşım benimsemesini zorunlu kılmış ve hilafet kurumunun izlenen dış politikadaki merkezi konumu daha belirgin hale gelmiştir.¹⁰⁵

Dönemin hilafet siyasetinin temel yaklaşımını en bariz şekilde Hindistan’da yürütülen Osmanlı karşıtı İngiliz propagandasına verilen resmi tepki özetlemektedir. Aşağıdaki satırlar, Osmanlı hilafetinin XIX. asırda doktrin oluşturmada kullandığı sembollerin inşasına da tipik bir örnektir:

“Sultan Abdülhamid Han Hazretleri meşru ve yegane Halife-i Müslimin’dir. Ve Hilafet-i Kübra-i İslamiye kabil-i inkisam olmayub 1517 senesinde ced-i emcedleri Sultan Selim-i Evvel Hazretlerine Hulefayı Abbasiye’nin son Halifesi tarafından terk olunmuşdur. Emanet-i Mubareke-i Hazret-i Risaletpenahi nezd-i Hümayun-u Hazret-i Hilafetpenahi’de mahfuzdur. Zat-i Şevketsema-i Hazret-i Mülukane mahal-i mübareke-i İslamiye’nin Padişahı olub, sair unvanları miyanda ‘Haremeyn-i Şerifeynin Muhafız ve Mudafii’ unvan-ı celilini haizdirler. Ve... hükümderan-i İslamiye’nin en ziyade sahibi-i

¹⁰⁴ Alkan, *Osmanlılarda Hilâfet 1517-1909 “Geçiş, Tarihi Gelişimi ve Tesirleri”*. 117.

¹⁰⁵ Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi,” *Osmanlı Araştırmaları* XLVII (2016), 366–367.

kuvvet ve miknetidirler. Esbab-ı meşruha olmasa bile evsaf-ı hasail-i celile-i Hümayunları hasebiyle Hilafet-i İslamiye kendilerine raci' olmak lazım gelir."¹⁰⁶

Bu metne göre; II. Abdülhamid, Müslümanların meşru ve tek halifesidir; hilafet bölünemez ve 1517'de Abbasi halifesinin yetkilerini Sultan Selim'e devretmesiyle Osmanlı hanedanına geçmiştir. Ayrıca, "*Emanet-i Mübareke*" Osmanlı halifesinin himayesinde bulunduğu için bu makamın meşruiyeti daha da güçlenmektedir. Padişah, kutsal beldelerin "*Haremeyn'in muhafızı ve müdafî*" unvanını taşımakta; İslam hükümdarları arasında en güçlü ve etkili lider olarak gösterilmektedir.

II. Abdülhamid, Mısır'ı Mekke ve Medine gibi İslam'ın önemli merkezlerinden biri olarak görmüş ve İngiltere'nin Mısır'ı işgalini hiçbir zaman kabul etmemiştir. Bu işgal, halifenin İslam dünyasındaki nüfuzuna ve Osmanlı hilafetinin otoritesine ciddi bir darbe vurmuştur. Bu nedenle, II. Abdülhamid, İngiltere'yi Mısır meselesinde her fırsatta diplomatik olarak sıkıştırma çabası içinde olmuştur.¹⁰⁷

Arap Yarımadası'nın hassas siyasî durumunu göz önüne alan II. Abdülhamid iktidarı döneminde Arap kabileleri üzerinde etkili olan liderlere özel bir ilgi göstermiştir. Bu liderlerle kurduğu ilişkilerle İngilizlerin Araplar üzerindeki artan nüfuzunu kırmayı amaçlamıştır. Ayrıca her yıl tertip edilen "Sürre Alayları" bu süreçte daha da ön plana çıkmış, Hicaz'a bol miktarda hediyeler gönderilirken kutsal mekanların korunmasına ayrı bir hassasiyet gösterilmiş, Arap tebaa İttihâd-ı İslâm siyasetinin merkezine çekilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid, bütün bunlara rağmen coğrafyada hızla yayılan Osmanlı karşıtı Arap milliyetçiliğini önlemek için potansiyel tehdit gördüğü Şerif Hüseyin gibi isimleri yakın murakabe altında tutmuş, gerekli gördüğünde sürgün etmiş veya İstanbul'da ikâmete mecbur etmiştir.¹⁰⁸

İngiltere'nin saldırgan siyasetine karşı II. Abdülhamid hamlelerini sadece siyasî açıdan değil ekonomik ve ticari olarak da yapmıştır. Yürüttüğü hilafet politikasının en büyük adımlarından biri, Hicaz Demiryolu Hattı projesi olmuştur.

¹⁰⁶ Turan, "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet", 289.

¹⁰⁷ Musa Gümüş, *Güç ve Diplomasi* (Kitabevi Yayınları, 2018), 200-208.

¹⁰⁸ Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, 362-374. Ayrıca bk: Hasan Barlak, "Improvements and Public Works in the Hijaz Province 'The Rule of Sultan Abdulhamid II,'" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 6/15 (2019), 329–351.

Sultan coğrafyanın merkezini İstanbul’da tutmak ve Arap coğrafyasını müdafaa için Şam’dan Medine’ye uzanan Hamidiye Hicaz Demiryolunu 1900’den 1908’e kadar devlet bütçesinin imkanlarının yanı sıra bir aidiyet oluşturmak adına dünya Müslümanlarının iane yardımlarını kullanarak yaptırmıştır.¹⁰⁹

Tüm bu göstergeler doğrultusunda II. Abdülhamid’in İslamcılık siyasetini, kısa vadeli siyasî hedeflerin ötesinde, uzun vadeli bir “*Müslüman millet tasavvuru*” olarak adlandırmak ve Osmanlı Devleti’nin tüm politikalarında *İttihad-ı İslam*’ı merkezi bir öge haline getirdiğini ifade etmek mümkündür.

Bu bağlamda, İslam;

- Ortak bir kimlik unsuru olarak, farklı etnik kökenlere sahip Müslüman tebaayı birleştiren bir çatı kimliği sağlamış,
- Sosyal ve millî dayanışma temeli olarak, toplumun çeşitli kesimlerini bir arada tutmuş,
- Ortak vatandaşlığın bir ögesi olarak, imparatorluğun Müslüman tebaasına yönelik birlik ve dayanışma mekanizması işlevi görmüş,
- Devlet-tebaa ilişkilerinde bir referans noktası olarak, Osmanlı yönetiminin dinî meşruiyetini sağlamış ve aynı zamanda halife/sultan’ı birleştirici siyasî bir güç pozisyonunda kalmasını sağlamıştır.¹¹⁰

Sultan Abdulhamid’in izlediği politikalarda fikirlerine sık sık müracaat ettiği isimler bulunmaktaydı. Bu isimlerin başında ise Ahmet Cevdet Paşa gelmektedir. Ahmet Cevdet Paşa’nın, müellifi olduğu kitapların Sultan’ın başucu kaynakları olmasının yanı sıra hazırladığı raporlar da hemen her konuda Sultan’a rehberlik etmiştir.

Devletin dayandığı temeller hakkında Sultanla yaptığı uzunca bir sohbetten sonra Cevdet Paşa, Padişah’ın isteği üzerine kaleme aldığı bir layihada Osmanlı Devleti’nin tarihî ve siyasî kimliğini dört temel unsur üzerinden tanımlamaktadır. O’na göre Osmanlı;

- Yavuz Sultan Selim’den beri Hilafet makamına sahip olduğu için din temelli büyük bir devlettir.
- Kurucu unsur Türkler olduğu için aynı zamanda bir “Devlet-i Türkiyye”dir.

¹⁰⁹ Alkan, *Osmanlılarda Hilâfet 1517-1909 “Geçiş, Tarihi Gelişimi ve Tesirleri”*, 141.

¹¹⁰ Çetinsaya, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, 381–383.

- Bu iki özelliğin kurucu hanedanla birleşmesiyle devlet, dört esas üzerine kuruludur:

- **Hükümdar-ı Osmanî** (Hanedan ve padişah)
- **Hükümet-i Türkiyye** (Türk unsurunun devlet kurucu rolü)
- **Din-i İslam** (Hilafet ve İslami meşruiyet)
- **Payitaht İstanbul** (merkez ve siyasî-kültürel başkent)

Cevdet Paşa'ya göre bu dört unsurdan herhangi birinde zayıflama olursa devletin temel direklerinin zarar görecektir ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nin selameti için bu dört temel sütunun her dönemde korunması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹¹

II. Abdülhamid, Halife/Sultan olarak dünya Müslümanlarının itaatini sağlamak ve imajını kuvvetlendirmek için çeşitli yollar izlemiştir. Bunları; tarikatlarla kurduğu ilişkiler, Hac diplomasisi, resmi heyet ziyaretleri, ajan faaliyetleri ve basın-yayın yolu ile propaganda olarak sıralayabiliriz.

Çalışmamızın basın yayın faaliyetleri üzerine bir araştırmayı kapsamaması ve II. Meşrutiyet dönemi basın organlarının devlet yönetimine etkisini de dikkate alarak II. Abdülhamid döneminde hilafet meselesini merkeze alan yayın faaliyetlerine kısaca değineceğiz.

II. Abdülhamid öncelikle, dinî eserler konusunda sıkı bir politika uyguladığı ve bu tercihinin eleştirilere ve muhalefete sebep olduğu bilinen bir gerçektir. Sultan, dinî eserlerin basımı ve dağıtımı konusunda öncelikle bir komisyon kurarak neşriyat işlerinin kontrolünde *Matbaa-i Osmani*'yi görevlendirmiştir. Bu dönemde Osmanlı halifeliğinin meşruiyetine yönelik olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyası- Enbiya* ve *Tevarih-i Hulefâ* adlı eseri başta olmak üzere pek çok eser yayınlanmıştır. Sömürgeci devletler, Osmanlı hilafeti ve II. Abdülhamid aleyhinde haber, karikatür ve makaleler yayımlayarak Sultani yıpratmaya çalışırken payitaht da tüm bu iddia ve propagandalara karşı basın yolu ile cevaplar vermiştir.¹¹² II. Abdülhamid, İslam dünyasında çıkan gazete ve dergilere destek vermiş, Osmanlı'yı yıpratma kampanyalarına karşı koymaya çalışmış, azınlık grupları ve yabancıların yaptığı menfi yayınları engellemek için

¹¹¹ Özcan, "Sultan II. Abdulhamid'in 'Pan-İslam' Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri", 126-128.

¹¹² Dönemin basınındaki bu yayınlar hakkında bir örnek için bk: Veysel Akto, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi İktidam Gazetesi'nde İslam Birliği Üzerine Yapılan Bazı Haberler," *The Journal of Academic Social Science Studies* 9/Number: 50 (December 25, 2016), 511.

yoğun bir mücadele yürütmüştür. Hatta Çin’de bile hilafet ve Osmanlı hakkında yazılar neşredilmiştir. II. Abdülhamid’in Hilafet siyaseti bu doğrultuda hem Osmanlı Devleti’nin İslam dünyasındaki liderliğini koruma çabalarını hem de iç politikada muhalefetle mücadelesini şekillendiren temel dinamiklerden biri olmuştur. Bu mücadele kapsamında basın üzerinde kurduğu sıkı denetim ve sansür, kendisine yönelik muhalefeti de zirveye taşımıştır. Yerli basına uygulanan baskılar, muhalif kesimlerde II. Abdülhamid yönetimine karşı duyulan tepkinin artmasına neden olmuş ve bu durum kendisine yönelik eleştirileri daha da sertleştirmiştir.¹¹³

Ortadoğu coğrafyasında yaşanan problemler, Anadolu ve Arap vilayetlerindeki genel huzursuzluk ortamına rağmen iktidarının son döneminde II. Abdülhamid’i yıpratın asıl sorun, “Makedonya Meselesi” olmuştur. Bu konuda etkili bir çözüm geliştiremeyen Sultanın, çaresizliğinden kuvvet alan muhalif kesim hızla büyümüş ve yayılmıştır.

Sultana yönelik muhalefetin başını Jön Türk hareketiyle tohumları atılan ve daha sonra Makedonya’da görev yapan genç subaylar arasında örgütlenen İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) çekmiştir. Makedonya’nın büyük devletler tarafından İmparatorluktan koparılacağı, Osmanlı Devleti’nin çöküşe sürüklendiği endişeleri ile artın panik havası, II. Abdülhamid üzerindeki baskıyı giderek artırmıştır. Meydana gelen gelişmeler, Sultan’ın aleyhine, ona muhalif olan kesimlerin ise lehine bir konjonktürün doğmasına yol açmıştır. Bu süreçte hem devlet yönetimini hem de muhalefeti etkileyen önemli olaylardan bazıları şunlardır:

1905 Rus İhtilali ve Meşrutiyet İlanı: Bu süreç, Kafkasya’da karışıklıklara yol açarak, Osmanlı topraklarına da istikrarsızlık ihraç eden bir etken olmuştur.¹¹⁴

1906 İran İhtilali ve Meşrutiyet İlanı: İran Azerbaycan’ı ve Irak’ta ortaya çıkan siyasî kargaşa, Osmanlı Devleti’nin doğu sınırlarında gerilimi artırmıştır.¹¹⁵

¹¹³ Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, 212-214.

¹¹⁴ Ayrıntı için bk: Hasip Saygılı, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid* (Ötüken Neşriyat, 2017).

¹¹⁵ Ayrıntı için bk: Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi - Güçler ve Amaçlar (1906-1911)* (Kaynak Yayınları, 2014); Selda Kılıç, “İran’da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti”, *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi*, (2002), 143-161.

1907 İngiltere ve Rusya Antlaşması: İki büyük gücün aralarındaki rekabeti sınırlayarak bir ittifak oluşturmaları ve paylaşım anlaşmaları, Osmanlı üzerindeki uluslararası baskıyı artırmıştır.

1907’de İngiltere ile Rusya arasında kurulan ittifak yalnızca bölgesel ve uluslararası dengeleri değiştirmekle kalmamış, II. Abdülhamid’in izlediği denge siyasetinin sonunu getirerek Osmanlı Devleti’nin paylaşılması senaryolarını hızlandırmıştır. Bu yakınlaşma, ilk etkilerini Balkanlar’da göstermiş; 1907’nin sonu ve 1908’in başlarında İngiltere ve Rusya, Makedonya meselesinde ortak hareket etmeye başlamış ve İstanbul üzerindeki siyasi baskı iyice artmıştır.¹¹⁶

Bu gelişmeler, yalnızca Makedonya’da değil tüm Balkan vilayetlerinde Avrupa vesayeti kurulacağı yönünde bir algı oluşmasına ve Osmanlı kamuoyunda ciddi bir endişeye sebebiyet vermiştir. Bu algı ve endişenin oluşmasında, sürekli sultan aleyhine menfi propagandalar yapan muhalif basın önemli bir rol oynamıştır.

3 Temmuz 1908’de, İTC’ye mensup subaylar, Makedonya vilayetlerinde isyan hareketi başlatmış,¹¹⁷ bazı vilayetlerin yöneticileri, askerleri, eşrafı ve uleması, Padişaha meşrutiyetin ilan edilmesi konusunda telgraflar çekerek bu isyan dalgasına destek vermiştir. II. Abdülhamid bu durum karşısında Meclis-i, Mebusan’ın tekrar toplanması için Vükelâ Meclisine talimat vermiş, 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet dönemi resmen ilan edilmiştir.

Bu süreç, Osmanlı yönetiminde köklü bir değişime zemin hazırlamış ve II. Abdülhamid rejiminin zayıflamasında uluslararası baskılar kadar içerdeki muhalefetin organize hareketlerinin de belirleyici olduğunu ortaya koymuştur.

1.5. II. Meşrutiyet ve Hilafet

Meşrutiyet’in ilanından sonra nasıl bir siyasal rota izleyeceklerini henüz netleştirmemiş olan İTC, Kanun-ı Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesini

¹¹⁶ Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008). 1907 İngiltere–Rusya İtilafı, İngiltere’nin uzun süredir mücadele ettiği Rusya ile Orta Asya ve İran üzerindeki rekabetini yumuşatmasıyla ortaya çıktı. Bu anlaşma; İran, Afganistan ve Tibet üzerinde nüfuz alanlarını düzenleyerek iki devletin Almanya’ya karşı yakınlaşmasını sağladı. Osmanlı artık İngiliz diplomasisinde bir “öncelik” olmaktan çıktı. Bu süreç, Osmanlı Devleti’ni dış politikada Almanya ile olan ittifakını kuvvetlendirmesine sebebiyet verdi.

¹¹⁷ 1908 yılının haziran ayında Reval’de İngiltere Kralı ile Rus Çarı’nın görüşmeleri ve bu görüşmenin sonucunda Makedonya meselesi konusunda ortak bir öneri hazırlamaları, İTC’yi harekete geçiren olay oldu. Bu görüşme, Jön Türkler tarafından Makedonya’nın kaybedileceği şeklinde yorumlandı. Ayrıca, cemiyetin gizli teşkilatının hükümet tarafından öğrenilmesi İttihatçıları harekete geçiren bir diğer etken olmuştur.

sağladıktan sonra yönetimi, eski rejimin yetiştirdiği idarecilere bırakmak durumunda kalmıştır. Genç, tecrübesiz ve yetersiz olduklarını düşündükleri için önce doğrudan iktidarı üstlenmemiş; Sait Paşa başkanlığında kurulan hükümete karşı da açık bir muhalif tavır almamışlardır. Bununla birlikte, Selanik'ten İstanbul'a gönderdikleri bir heyet aracılığıyla perde arkasından yönetime müdahale etmiş ve hükümetler üzerinde sürekli nüfuz sahibi olmaya çalışmışlardır.¹¹⁸

İTC'nin girişimleri sonucunda devlet kademelerindeki birçok memur görevden uzaklaştırılmış ve yerlerine örgüte yakın isimler atanmıştır. Verdikleri tüm vaatlerin aksine, kendilerinden olmayanlara karşı baskıcı bir tavır sergilemeleri siyasî istikrarsızlığı artırmıştır. Bir tayin meselesi nedeniyle yaşanan anlaşmazlık üzerine Said Paşa kabinesi istifa etmiş, yerine 5 Ağustos 1908'de Kâmil Paşa sadrazam olarak atanmıştır. Meşrutiyet'in hemen başında ortaya çıkan bu siyasî kriz, İTC'ye yönelik muhalefetin belirginleşmesine de zemin hazırlamıştır.¹¹⁹

1.5.1. 31 Mart Darbesi

İTC'ye olan bu muhalefeti, Ahrar Fırkası'nda toplanan Prens Sabahaddin ve çevresiyle İTC'nin kimi uygulamalarını dinden sapma olarak niteleyen muhafazakâr kesim oluşturmuştur. Ayrıca İTC'nin intikamcı tutumu ve sorumsuz davranışları da hem siyasî hem de askerî alanda geniş bir hoşnutsuzluğun doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu şartlar içerisinde ülke seçimlere hazırlanırken önce Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ardından Bulgaristan'ın bağımsızlığını, Girit'in de Yunanistan'a katıldığını ilân etmesi gibi gelişmeler İstanbul'da ağır bir siyasî istikrarsızlığa neden olmuş devlet bir anlamda kaosu içine sürüklenmiştir. Ordu bir taraftan siyasî faaliyetlerin içine atılırken, mektepli zabitanın alaylı subayları ordudan tasfiye etmeye çalışması, medrese talebelerinin askere alınması gibi konuların gündeme getirilmesi, aşırı hürriyet ortamında her ses ve renkten basının yaptığı kışkırtıcı yayınlar, 31 Mart darbesine giden yolu açmıştır.¹²⁰

¹¹⁸ Ayrıntı için bk: M.Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1189-1902)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).

¹¹⁹ II. Meşrutiyet hükümetleri hakkında ayrıntı için bk: İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi-Meşrutiyete Geçiş Süreci-I. ve II. Meşrutiyet*, 1997.

¹²⁰ Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/9-11.

Bu gelişmeler karşısında her ne kadar II. Abdülhamid tarafsız bir tavır sergilemiş olsa da İTC'ye mensup zabitanların kendisine duydukları öfke artmış Sultan yaşananların baş müsebbibi olarak gösterilmiştir. İstanbul'daki şiddetin yanı sıra eyaletlerde ve özellikle Balkanlar'da büyük bir kargaşaya sebep olan 31 Mart olayları on bir gün sürmüş ve neticede Selanik'te konuşlu Mahmud Şevket Paşa'nın başında bulunduğu Hareket Ordusu, 24 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'a girerek kanlı bir darbeye şehrin hâkimiyetini tamamen ele geçirmiştir. Yaşanan kaos sırasında başkentten kaçan İTC mensupları İstanbul'a geri dönerken örfî idare mahkemesi Volkan Gazetesi sahibi Derviş Vahdeti dahil pek çok kişiyi idam etmiştir. Tutuklanan bazı Ahrar Fırkası mensupları ise İngiltere'nin müdahalesiyle serbest bırakılmıştır. Olaylardan padişahı sorumlu tutan meclis 27 Nisan'da II. Abdülhamid'i hal ederek tahttan indirmiş ve Mehmed Reşad'ı tahta geçirmiştir.¹²¹

Darbeci Mahmud Şevket Paşa ve dönemin sivil bürokratlarının etkisiyle gerçekleştirilen bu darbe, bundan önce yaşanan değişikliklerden farklı olmuştur. Bir başka açıdan 31 Mart olayları birlikte Türk siyasi tarihinde, Ordu mensuplarının iç ve dış siyasî etki odakları ve basının desteğini alarak darbe yoluyla yönetimi ele geçirme dönemi açılmıştır. Sultan V. Mehmed Reşad ise gözetimde olan bir padişah olarak İTC'nin vesayetini kabullenmek zorunda kalmıştır.¹²²

İTC, iktidar üzerindeki kontrolü ve 1912 seçimlerinde muhaliflere karşı uyguladığı baskılar nedeniyle tepki topladı. Said Paşa hükümetinin istifasıyla muhalefete çekilen cemiyet, Balkan Savaşı'ndaki yenilgiler ve Edirne'nin Bulgarlara bırakılacağı söylentileri üzerine 23 Ocak 1913'te Bâbüâlî Baskınını düzenleyerek iktidarı ele geçirdi. Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te suikasta uğraması sonrası muhalefeti tamamen sindirerek tek parti yönetimini kurdu. 1914 seçimlerine rağmen meclisi devre dışı bırakarak geçici yasalarla ülkeyi yönetti ve Osmanlı Devleti'nin Cihan harbine girmesi gibi kritik kararları aldı.

¹²¹ Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", 34/9-11; ayrıca bk: Sadık Albayrak, *31 Mart Gerici Bir Hareket Mi? & İrtica'ın Tarihçesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017); Ali Birinci, "31 Mart Vakasının Bir Yorumu," *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 193-211; Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi & Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilali* (Timaş Yayınları, 2017).

¹²² Sultan Mehmed Reşad ve dönemi ve İTC ilişkisi hakkında bk: M.Şükrü Hanioğlu, "Gözlemci Derviş: Sultan V. Mehmed Reşad ve II. Meşrutiyet Dönemi," *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi* (İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2017), 82-103.

II. Meşrutiyet döneminde kısa bir süre dışında paralel bir hükümet gibi hareket eden İTC, 31 Mart darbesi sonrasında Babıali bürokrasisini tamamen kontrolü altına almıştır. Kendini “vatan kurtarıcı” olarak gören cemiyet, muhalefeti vatan hainliğiyle eş tutmuş siyasal rekabeti sertleştirmiş ve iktidar değişimlerinin seçim dışı yöntemlerle gerçekleşmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum, Türk siyasî hayatında kalıcı etkiler bırakan tek parti geleneğinin oluşmasına zemin oluşturmuştur.¹²³ İTC liderleri, Türkçü düşüncelerden derin şekilde etkilenseler de cemiyet Osmanlılık, Türkçülük ve İttihâd-ı İslâm siyasetlerini hem kendi bekaları hem de devletin bekasını gözetmek suretiyle eş zamanlı olarak uygulamaya çalışmıştır.

İTC; başlangıçta Tanzimat’ın “Osmanlılık” ilkesine dönmeyi ve “geniş cephe” siyaseti ile hem Türk-Müslüman hem de gayrimüslim unsurları bu kimlikte buluşturmayı amaçlıyordu. Ancak kısa sürede bu ideallerinden vazgeçmek durumunda kaldılar.¹²⁴

İTC’nin; II. Abdülhamid yönetimine karşı yürüttükleri muhalefet sürecindeki söylemleri ile Meşrutiyet sonrası gerçekleştirdikleri yasal düzenleme ve eylemler karşılaştırıldığında hilafet politikası da dahil olmak üzere birçok konuda olduğu gibi çelişkili bir görünümde dir.

1.5.2. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Hilafet Politikası

31 Mart darbesinin ardından, İTC’nin etkisiyle Kanun-ı Esasi’de önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler; özellikle padişahın yetkilerini sınırlandırması ve Osmanlı Devleti’nin yönetim sisteminde köklü bir dönüşüme sebebiyet vermesi açısından önemlidir.¹²⁵

Konumuz açısından bu değişiklikler iki başlıkta özetlenebilir:

Padişahın Yetkilerinin Sınırlandırılması: Değişikliklerle padişah, yasama ve yürütme organları üzerindeki denetim yetkisini kaybetmiştir. Yürütme organı olan hükümet, devlet mekanizması içinde bağımsız bir yer edinmiş ve yalnızca meclise karşı sorumlu hale getirilmiştir. Bu düzenlemelerle klasik

¹²³M. Şükrü Hanioglu, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/476-484.

¹²⁴Erol Güngör, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983),165.

¹²⁵Mehmet Kaan Çalen, “1909 Kanu-i Esasi Tadilatı,” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2012), 129–140.

parlamentar hükümet sisteminin temel unsurları Osmanlı yönetim sistemine dahil edilmiştir.

Egemenlik Anlayışında Değişim: 1876 Kanûn-ı Esâsî, padişahın tek taraflı iradesiyle oluşturulmuş bir ferman anayasa niteliğindeyken,¹²⁶ 1909'daki düzenlemelerle, halkın temsilcilerinin katılımıyla iki taraflı bir misak anayasaya dönüştürülmüştür. Bu durum, egemenliğin yalnızca padişaha ait olduğu anlayışını temelinden sarsmış ve egemenlik yetkilerini padişah ile meclis arasında paylaşmıştır.

1909 anayasa değişiklikleri, Osmanlı siyasetinde padişahın mutlak otoritesine dayalı eski rejimin yerine, anayasal ve meclis temelli bir egemenlik anlayışının yerleşmesini hızlandırmıştır. Elmalılı Hamdi Efendi'nin Meclis-i Mebusan'ın teşkil ettiği komisyonun bir üyesi olarak kaleme aldığı Kanun-ı Esasi'nin tadil edilmesine ilişkin raporu, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması tartışmalarında dikkat çekici bir metindir. Nitekim 15 Ağustos 1909 tarihli Heyet-i Ayan kararnamesinde dile getirildiği gibi ilk kez hukuki bir metinde “*Hakimiyet-i Milliye*” kavramı kullanılmaya başlanmıştır.¹²⁷ 1909 tadilleri, saltanatı simgesel bir makam haline dönüştürürken, hilafet makamının statüsünü kısıtlamıştır.¹²⁸ Bu durum, fikir grupları arasındaki kutuplaşmayı artırmış, eleştiriler basın aracılığıyla dile getirilmiştir.

İTC'nin hilafet meselesindeki yaklaşımı, ideolojik bir zeminin haricinde kendi siyasî çıkarlarına göre şekillenmiştir. Özellikle 1910-1913 yılları arasında uygulamaya çalıştıkları merkezileştirme politikaları ile iç içe geçmiş, giderek daha araçsal hâle gelen bir hilâfet politikasından söz etmek mümkündür. İTC, Arap vilayetlerindeki yerel hassasiyetleri okuyamamış ve bu bölgelerde tam denetim kuramamıştır. Meclisteki Arap vekillerin önemli bir kısmı; özellikle ekonomik ve siyasi tasarruflarda İTC'nin Arapları “hiçe saydığı” kanaatini taşımaya başlamıştır. Bu süreçte, Arnavutluk'tan Suriye ve Hicaz'a kadar yaşanan

¹²⁶ Hasan Basri Pehlivan, *Türk Anayasalarında Egemenlik Kavramı* (Doğu Kütüphanesi, 2020), 157-158. Bu anayasanın 3. Maddesi “*Saltanat ve Hilafet hakkı, Osmanlı sultanı ve onun en büyük evladına aittir.*” şeklindedir. Egemenlik, bu madde kapsamında sadece Osmanlı hanedanına teksif edilmektedir.

¹²⁷ Bk: Elmalılı Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair*, ed. Asım Cüneyd Köksal (Klasik Yayınları, 2018).

¹²⁸ Pehlivan, *Türk Anayasalarında Egemenlik Kavramı*, 169. Söz konusu değişikliklerle Padişah, yine devletin başı olmakla birlikte meclis daha bağımsız bir tüzel varlık haline gelmiştir. Padişah artık sadece Sadrazam ve Şeyhülislam'ı atayacaktır. Üstelik Sadrazam'ı atarken güven oyu alabilecek bir isim tercih etmek zorundadır.

isyanlar, merkeziyetçi politikaların sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Ancak Trablusgarb savaşının Arap bölgeleri başta olmak üzere ülkede oluşturduğu tepki ve heyecan dalgası, İTC'ye hilafet makamının hala güçlü bir meşruiyet kaynağı olduğunu göstermiştir. Arap vilayetlerinde reform taleplerinin yükselmesi, Suriye ve Beyrut'ta adem-i merkeziyetçi fikirlerin güçlenmesi ve aynı dönemde İngiliz, İtalyan ve Mısır kaynaklı propaganda, İTC'yi hilâfet kurumunu yeniden siyasî mobilizasyon aracı olarak kullanmaya itmiştir. Bu dönemde Abdülaziz Çaviş ve Şekip Arslan gibi isimler propaganda çalışmaları kapsamında desteklenmiştir.¹²⁹

İTC bu bağlamda hilafet meselesini, kimi zaman bir muhalefet unsuru olarak kimi zamanda iktidarlarını pekiştirmek adına bir güç enstrümanı olarak kullanmaktan çekinmemiştir. İTC Hilafet söylemini, Müslümanlara öncelik tanıyan, İslâmî vurgusu yüksek bir çerçeveye kaydırmıştır. Bu söylem değişikliğinin Balkan harbi sonrasında dikkat çeken bir ayrıntısı bulunmaktadır. Bu ayrıntı başkentin Halep'e taşınması önerisidir. Balkan harplerindeki ağır toprak kayıpları nedeniyle İstanbul'un hem stratejik açıdan kırılgan hem de Arap bölgelerinden uzak olması, başkentin yeri konusunda tartışmalara sebebiyet vermiştir. Alman büyükelçi Wangenheim ve Mareşal Von der Goltz, Halep'in etnik çeşitlilik, coğrafi konum ve Arap vilayetlerine yakınlık açısından daha işlevsel olabileceği fikriyle İTC'ye Avusturya-Macaristan benzeri çift merkezli bir model önerisi sunmuşlardır. Sadrazam Mahmud Şevket Paşa bu fikre önce sıcak bakmış ancak İTC, hem psikolojik hem de siyasal sebeplerle İstanbul'un terk edilmesine karşı çıkmıştır. Yine de bu tartışma, İTC'nin Arap vilayetleriyle ilişkilerini güçlendirmek ve hilâfetin kapsayıcılığını artırmak için coğrafi sembolizmi gündemine aldığını göstermesi bakımından önemlidir. İTC'nin bu tutumuna dair son iddialı girişimi ise Cihan harbindeki “*Cihad-ı Ekber*” ilanı olmuş, hilafet otoritesini seferberlik aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Topyekün savaş olarak adlandırılacak Cihan Harbi'nin sürdüğü dört yıl boyunca taraflar bir şekilde savaşı kazanabilmek için her yönteme başvurmuştur.¹³⁰

¹²⁹ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar & Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 118-120. Ayrıca bk: Yusuf Demir - Yaşar Aydın, *Fransanın Hilafet Politikası* (Nizamiye Akademi, İstanbul: 2016); Mehmet Ali Karaman, “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman İttifakını Meşrulaştırma Çabaları,” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 48-59.

¹³⁰ Ayrıntı için bk: Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015); Edhem Eldem, *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2014); Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve Alman*

Cihan harbinde Almanya; Osmanlı Devleti ile yaptığı ittifaktan iki yönlü bir fayda ummaktaydı. Birincisi, Rusya'ya Karadeniz ve Kafkaslardan cephe açmak ve Almanya'nın doğu kesimindeki Rus güçlerinin bu cephelere yönelerek Alman kuvvetleri üzerindeki savunma yükünü hafifletmek, ikincisi ise padişahın sahip olduğu halife unvanından istifade ederek dünyadaki Müslümanları Almanya-Osmanlı ittifakı lehine harekete geçirmek. Almanya bu sayede İngiltere başta olmak üzere diğer sömürgeci rakiplerinin idaresindeki bölgelerde isyanlar çıkartmayı ve bu devletleri ekonomik ve siyasî açıdan zor durumda bırakmayı hedefliyordu. Hilafet eksenli uygulanan bu strateji; İtilaf devletlerinin sömürgeleri altında yaşayan Müslümanları ayaklandırmaya yönelik asimetrik bir savaş yöntemi idi, ancak beklenen sonucu vermedi. Bunun temel sebebi, İslam dünyasının o dönem iletişim ve örgütlenme imkânlarından yoksun olması ve buna karşılık İngiliz propagandasının çok daha güçlü olmasıdır.¹³¹

İTC bu süreçte genellikle Alman propaganda bakanlığının etkisi altında kalmıştır. Almanların savaşın daha başında uygulamaya koyduğu bu asimetrik yönetime İngilizler, Çanakkale ve Kut'ül Amare yenilgileri sonrası 1916 yılında Şerif Hüseyin'in lideri olduğu Hicaz isyanı ile karşılık vermişlerdir.¹³²

Şüphesiz bu isyanın ana noktası hilafet meselesi olmuş ve Osmanlı basını ve çalışmamızın konusu olan dergilerde büyük etki oluşturmuştur. İngilizler, cephede savaşan Müslüman askerlere “*dinsiz İttihatçıların halifeyi hapsettiği, İngilizlerin ise onu kurtarmaya geldiği*” şeklindeki propagandalarla özellikle Hindistan'da “savaşın dini bir mahiyet taşımadığı” fikrini yaymaya çalışmıştır.¹³³

İngilizlerin, Osmanlı güçleri ile karşılaştıkları cephelerde esas sonucu asimetrik yöntemlerle değil düzenli birlikler ve silah gücü ile aldıkları da bir gerçektir. Asimetrik savaş bağlamında çıkarttıkları isyanların ve propaganda faaliyetlerinin savaşın sonucunu tayin etmede kesin belirleyici bir faktör olmadığını ifade etmek mümkündür.¹³⁴

Ruhu 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003); Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi & Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918* (Kaynak Yayınları, 2016).

¹³¹ Erik J. Zürcher (ed.), *Jihad and Islam in World War I*, (Leiden University Press, 2016), 13-25.

¹³² Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi* (Küre Yayınları, 2013), 47-52.

¹³³ Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*. 166; ayrıca bk: Servet Avşar, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propaganda Beyannamelerinde İttihat Terakki Partisi Aleyhtarlığı ve Alman Düşmanlığı,” *Atatürk Dergisi* 3/3 (2010).

¹³⁴ Alkan vd., *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, 184.

Şerif Hüseyin İsyanı ve Hicaz cephesinde Osmanlı askerlerinin yenilgisi bütün Müslümanları halifenin bayrağı altında toplamaya ve sömürgeci devletlere karşı isyan etmeye çağıran Osmanlı Devleti açısından büyük bir itibar kaybı olmuştur. Savaş sırasında başta Cemal paşa olmak üzere İTC idaresinin Almanya'nın ana hatlarını çizdiği hilafet propagandasını zedeleyen eylemlerine rağmen¹³⁵ Arapların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin yanında durmuştur.¹³⁶ Dolayısıyla Şerif Hüseyin İsyanı üzerinden yine İngilizlerin propaganda argümanı olarak ortaya attıkları “Arapların Türkleri arkadan vurdukları” söylemi savaş sonrası oluşan literatürde abartılı bir hal alarak “hilafet kurumunun bir anlamı kalmadığı” şeklinde geniş çaplı bir propagandaya dönüştürülmüştür. Bu söylemi, savaş sonrası konjonktürün ve 1923 sonrası yeni dönemde uluslararası ve yerel siyasetin yaydığı bir algı olarak değerlendirmek mümkündür.¹³⁷

1.5.3. II. Meşrutiyette Basın ve Hilafet

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda basın tarihi açısından çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Uzun süren II. Abdülhamid dönemindeki sıkı sansürün ve kısıtlayıcı tedbirlerin ardından, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte, basında “hürriyet” havası yaşanmıştır. Gazeteciler, 25 Temmuz'da gazetelerini yayından önce kontrollere göndermeme kararı almış ve otuz yıldan sonra ilk defa sansürsüz yayınlar yapılmıştır.¹³⁸

II. Meşrutiyet'teki basın özgürlüğü, gerçekte gazetecilere sınırsız bir ifade alanı açmaktan ziyade, onlara “ruhsat” niteliğinde bir serbestlik sağlamıştır. Bu dönemin gazetecileri ve yayıncıları, yalnızca siyasi olayları aktaran kişiler değil, aynı zamanda kendi mesleklerinin anlamını, rolünü ve toplumsal etkisini tartışan aktörlerdir. Meşrutiyet basını, hem kendi içinde (gazeteler arası polemikler) hem de zaman içinde (Meşrutiyet öncesinin gelenekleriyle bağ kurarak) canlı bir fikrî tartışma alanı oluşturmuştur.

¹³⁵ Seydi Vakkas Toprak, “Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (2017), 297–310.

¹³⁶ Cihan harbinde Arapların Osmanlı ilişkileri hakkında bk: George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor & Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti?* (Kronik Kitap, 2018).

¹³⁷ Alkan vd., *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*.

¹³⁸ Türk Basın Tarihi hakkında genel bilgi için bk: Nuri İnügür, *Basın ve Yayın Tarihi* (İstanbul: Der Yayınları, 1993); Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remiz Kitabevi, 2004); Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyeti Beklerken II. Meşrutiyet Basını* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Yazarlar, başmuharrirler ve yayıncılar çoğunlukla II. Abdülhamid döneminin sansür ortamında yetişmiş, ülke içinde ve dışında yayımlar yaparak şekillenmiş ortak bir tecrübe havuzunun mensuplarıdır. Meşrutiyetten önce Avrupa ve Mısır'da muhalif gazeteler çıkaran birçok isim, 1908'den sonra faaliyetlerini İstanbul'da sürdürmüştür. Örneğin *Şura-yı Ümmet*, Kahire ve Paris'ten İstanbul'a taşınmış; Ahmed Rıza, Paris'te çıkardığı *Meşveret*'in ardından II. Meşrutiyet Meclisi'nin başkanlığına kadar yükselmiştir.¹³⁹ Bu dönemde *Tanin*, *Volkan*, *Sabah*, *Tercümân-ı Hakikat*, *İkdam* ve *Servet-i Fünûn* gibi gazete ve dergiler İstanbul basınına yön vermiş, edebiyat, sanat, siyaset ve fikir konularında yazılar hızla çoğalmıştır. Ancak basındaki bu hürriyet havası kısa sürmüştür. 31 Mart darbesi, siyasetteki iç çekişmeler, Trablusgarb ve özellikle Balkan harbi sonrasında İTC basına tekrar sansür koyma yoluna gitmiştir.¹⁴⁰ Bu olaylar, basın üzerindeki sansürün basın tarihi açısından sadece II. Abdülhamid dönemine özgü bir olgu olmadığını kanıtlamaktadır.

Başlangıçta hürriyeti savunan İTC'nin zamanla iktidarı tekelci bir yaklaşımla yönetmeye başlaması, basında büyük tepki yaratmıştır. Sansürden şikâyet edilirken gazeteci suikastlerinin yaygınlaşması basın faciaları olarak tarihe geçmiştir. İTC'ye muhalif olan gazeteler, liyakat sahibi olmayanların memuriyetlere atanması ve keyfî uygulamaların devam etmesi gibi konuları sertçe eleştirmiştir. Böylelikle gazetecilerin bu dönemde basına biçtikleri ideal rol kısa sürede erozyona uğramıştır.¹⁴¹

Meşrutiyet Basını üç grupta toplamak mümkündür:

- II. Meşrutiyeti hazırlayan, Jön Türk gazete ve dergileri;
- II. Abdülhamid döneminden devam eden ana akım Osmanlı gazete ve dergileri;
- Hürriyet'in ilanından sonra bir "patlama" şeklinde ortaya çıkan ve çabuk sönen Osmanlı Basını.¹⁴²

II. Meşrutiyet basını bu süreçte sadece haber yayımlayan bir araç olmaktan öte, iktidarın meşruiyetini kurma, koruma veya sorgulama misyonu üstlenmiştir.

¹³⁹ Palmira J. Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm, 1908-1911* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 55-63.

¹⁴⁰ Ersin Müezzinoğlu, *Türk Basınında Balkan Savaşları (1912-1913)(İkdam, Sabah, Tanin), Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2004), 15.

¹⁴¹ II. Meşrutiyet döneminde basın ve siyaset ilişkileri hakkında bk: Hakan Aydın (ed.), *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset* (Konya: Palet Yayınları, 2010).

¹⁴² Kocabaşoğlu, *Hürriyeti Beklerken II. Meşrutiyet Basını*, 36-37.

Bu roller; *meşrutiyet*, *hürriyet* kavramları çerçevesinde yeni siyaset anlayışı ile *hilafet*, *saltanat* kavramları bağlamında geleneksel yaklaşım arasında çok yönlü ve sert kalem tartışmalarına yol açmıştır.

Meşrutiyet'in ilanıyla, “*Hâkimiyet-i Milliye*” kavramı ilk kez kullanılmaya başlanırken “*hürriyet*, *uhuvvet*, *müsavat*” sloganı gazete ve dergilerde yeni rejimin meşruiyetini sağlamak için sıkça başvurulmuş popüler argümanlar haline gelmiştir. Dönemin Osmanlı basını, bu idealleri yaymak, halkı eğitmek ve reformları benimsetmek amacıyla bir toplum mühendisliği aracı olarak kullanılmıştır.¹⁴³

Basın tarihi açısından bu dönemi; sosyal ve siyasî oluşumların yönlendirdiği, fikrî/edebî anlayış ve arayışların yaşandığı ve bu arayışların, başta savaşlar olmak üzere siyasî, sosyal olaylardan ciddi şekilde etkilendiği bir süreç şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu doğrultuda döneme etki eden fikir hareketleri ve basındaki temsilcileri şu şekilde özetlenebilir:

Osmanlıcılık: Bu fikir akımı, milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti üzerindeki yıkıcı etkilerine karşı ortaya atılmıştır. Osmanlıcılık, din, mezhep, ırk farklarını unutup, herkesin kendilerini Osmanlı bilmelerini, birlik ve beraberlik içinde, meşrutiyet idaresi altında birlikte yaşamasını önermiştir. Ancak Balkan Savaşları sırasında, yaşanan kargaşa ve kaos Osmanlı müelliflerinin çoğunlukla bu konudaki görüşlerinin değişmesine sebebiyet vermiş ve bu fikir akımının bir anlamda iflas etmesine sebebiyet vermiştir.

İslâmcılık: Bu akım, İslâm'ı düşünce, inanç, ahlâk, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hâkim kılmayı ve Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı sağlamayı amaçlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde bu fikir akımının sözcüsü *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergisi olmuştur. Dergi İslam medeniyetinin üstünlüğünü vurgularken Batı'nın üstünlüğüne karşı ümitsizliğe karşı Müslümanları çalışmaya teşvik eden konular ile İttihad-ı İslam ve dayanışma gibi konuları sıklıkla ele almıştır. Dergi, kavmiyetçiliğe karşı çıkmış ve bütün unsurları İslâm birliği çatısı altında toplamayı hedefleyen çağrılarda bulunmuştur

¹⁴³ Saffet Ziya, “II. Meşrutiyet Dönemi İktidar Oluşumu Sürecinde Basının Rolü”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 105-128; Şerif Demir, “İktidar-Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti'nde Görünümü (1831-1918),” *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2015), 367–377. Ayrıca bk: Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı* (İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2023).

Türkçülük: II. Meşrutiyet Dönemi'ne damgasını vuran fikir hareketidir. Balkan harbi sonrası bazı müellifler Türkçülüğü tek kurtuluş yolu olarak görmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde bu fikir akımının sözcüsü *Türk Yurdu* dergisi olarak ön plana çıkmıştır. Dergi, Türklerin öze dönüşünü ve millî tarih, millî eğitim millî bir burjuvazi gibi konuları ele almıştır.

Batıcılık: Tanzimat'tan itibaren yeni bir medeniyetle karşılaşmanın sonucu olarak yayılmıştır. Batıcılar, Batı'nın ilerlemesinin alınması taraftarıyken, Abdullah Cevdet gibi bazı temsilcileri Batı kültürünün tüm unsurlarıyla alınmasını savunmuştur. Bu fikir akımının önemli yayın organları arasında Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İctihad* dergisi ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Tanin* gazetesi sayılabilir.

Tarık Zafer Tunaya'ya göre II. Meşrutiyet'in sınırlarını belirlemek ilk bakışta yalnızca tarihçilerin meselesi gibi görünse de 1908–1922 arasındaki dönemin (çeşitli değişimlere rağmen) siyasal fikir akımları, siyasî dernek ve partilerin ideolojileri ile devletin yöneldiği hedef bakımından bütünlük arz ettiği açıktır. Ancak Tunaya, 1920'den itibaren ortaya çıkan inkılâp hareketinin, Osmanlı Devleti'ni siyasî müesseseleriyle birlikte ortadan kaldırarak bu döneme kesin olarak son verdiğini ifade etmektedir.¹⁴⁴

Yazarın bahsettiği bu müesseselerin başında elbette Hilafet Makamı gelmektedir. İsmail Kara, bu dönemi Hilafet konusu bağlamında öncesi ve sonrasıyla incelediği ve 6 ciltten oluşan *Hilafet Risaleleri* adlı eserinde önemli tespitlerde bulunmaktadır. Yazar, II. Meşrutiyet devrinde siyasî ve fikrî anlamda hilafet-saltanat sistemini meşrutiyet idaresiyle aynileştirme çabalarının kuvvetlendiğini ifade etmektedir.¹⁴⁵ Bu fikrî hat üzerinde “Hilafet hükümetten ibarettir” gibi yaygın bir söylemle hilafetin manevî-metafizik boyutunun ve Osmanlılar devri dahil İslam tarih tecrübesini paranteze alan bir yaklaşımla İslam siyasî düşüncesinin mantığı ve dilinin giderek değişmeye başladığını ifade etmektedir.

Osmanlı toplumunda yaşanan bu gelişmelerle birlikte II. Meşrutiyet döneminde Arap milliyetçiliğinin yükselişi, Osmanlı hilafetine alternatif arayışlarını gündeme getirmiştir. Dış basında (Avrupa ve Arap) çıkan Arap

¹⁴⁴ Tarık Z. Tunaya, *Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar* (Arba, 1996).

¹⁴⁵ İsmail Kara, “Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 19-35. Ayrıca bk: İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri* (Klasik Yayınları, 2003).

hilafeti kurma girişimleri ve İTC aleyhindeki haber ve makaleler, Babiâli'yi tedirgin ederken Arap kamuoyunda ise Osmanlı idaresinin Arapları Türkleştirme politikası izlediği yönünde tepkilere sebebiyet vermiştir. Cihan harbindeki Şerif Hüseyin isyanı ve hilafet iddiası, Osmanlı basını tarafından çok sert tepki görmüş ve hilafetin asla bölünme kabul etmeyen bir kurum olduğu dile getirilmiştir.¹⁴⁶

Özetle Hilafet meselesi; II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Anayasa tartışmaları, Halife-Sultan'ın yetkileri¹⁴⁷ ekseninde yoğunlukla tartışılmaya başlanmış daha sonra ard arda patlak vererek ülkeyi derinden sarsan savaşlar ve milliyetçilik tartışmaları etrafında dönem boyunca gündemin hep birinci sırasında kalmıştır.

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ve II. Meşrutiyet'te en önemli yayın organlarından olup literatürde *İslamcılık*, *Türkçülük* ve *Batıcılık* fikir akımlarının öncü temsilcileri olarak kabul edilen *Sebilürreşad*, *Türkyurdu* ve *İctihat* dergilerinin hilafet konusuna yaklaşımları, Tematik analiz yöntemiyle çalışmamızın II, III ve IV. bölümlerinde ayrı ayrı incelenmiş ve bu dergilerdeki siyasî, askerî, dinî ve sosyal yansımaları aktarılmaya çalışılmıştır.

¹⁴⁶ Turan, "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet".310-315.

¹⁴⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler & Din - Felsefe - Siyaset - Hukuk* (Klasik Yayınları, 2013).Ayrıca bk: Elmalılı Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair* (Klasik Yayınları, 2018).

3. İKİNCİ BÖLÜM: SEBİLÜRREŞAD DERGİSİNDE HİLAFET SÖYLEMİ

Sırat-ı Müstakim ve onun devamı olan *Sebilürreşad* dergileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına ışık tutan, yakın tarihimizin fikir sahasındaki en önemli yayın organlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Dergi, Eşref Edip Fergan ve Ebulula Mardin tarafından 1908 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Yayın hayatına başlangıçta *Sırat-ı Müstakim* ismiyle girmiş, bu isimle 182 sayı (1-7. ciltler) yayımlanmıştır. Daha sonra ise *Sebilürreşad* adıyla yayın hayatına devam etmiştir (8-25. ciltler). Derginin ilk yayın dönemi 27 Ağustos 1908 ile 5 Mart 1925 yılları arasına tekabül eder ve bu dönemde toplam 641 sayı yayımlanmıştır.¹⁴⁸ Doğu ayaklanmaları gerekçe gösterilerek çıkarılan Takrîr-i Sükûn Kanunu ile kapatılan dergiler arasında *Sebilürreşad* da yer almış, 5 Mart 1925 tarihinde 641. sayıdan sonra yayınına son vermiştir.¹⁴⁹

Dergide, Eşref Edip ve Ebulula Mardin'in yanı sıra, İstiklal Marşı Şairi Mehmed Akif Ersoy önemli görevler almış ve derginin başyazarı olarak görev yapmıştır. Derginin diğer müellifleri arasında, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim, Filibeli Ahmed Hilmi, Aksekili Ahmet Hamdi, Halil Halid, İzmirli İsmail Hakkı, Ömer Rıza, Seyyid Muhammed Tevfik, Mehmed Fahreddin gibi isimler bulunmaktadır.

Sebilürreşad'da, İslam dinini müdafaa etmek ve İslam aleyhinde yapılan yayınlara karşı gereken ilmî cevapları vermek üzere yazarlar farklı makalelerde farklı veçheler dile getirmişlerdir. Bu yönü ile II. Meşrutiyet döneminde “İslamcılık” fikir akımının öncüsü olarak literatürde ön plana çıkan dergi yayınlarında genellikle din-devlet-siyaset tartışmalarına odaklanmıştır. Dergide, Hindistan, Filistin, Balkanlar ve Avrupa'dan gelen muhabir ve okuyucuların mektupları da yayımlanmıştır.¹⁵⁰ Dergi, bir yandan Batı medeniyetinin fikrî ve

¹⁴⁸ M.Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Sebilürreşad* (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2013).

¹⁴⁹ Adem Efe, “Sebilürreşad”. *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 36/251–253.

¹⁵⁰ M. Suat Mertoğlu, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin* (Klasik Yayınları, 2008). Ayrıca bk: Bülent Ağaoğlu, *Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim Hakkında Yayınlar Kaynağası* (İstanbul, 2012); Esther Debus, *Sebilürreşad* (Libra Yayıncılık, İstanbul: 2009); Gülnur Anbar, *Sırat-ı Müstakim Ve Sebilürreşad Dergileri Ekseninde Din-Devlet-Siyaset Tartışmaları*, *Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Ankara: Gazi Üniversitesi, 2007).

ahlakî etkilerine karşı İslam'ın terakkiyle bağdaşabileceğini savunurken, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin çözülmesine karşı ümmet birliği, hilafet ve ahlâkî diriliş temalarını öne çıkarmıştır. Balkan Savaşları ve Cihan Harbi yıllarında “Hilafet” kavramı etrafında ümmet dayanışmasını işleyen yazılar yayımlanmıştır.

Bu çalışmada *Sebilürreşad* dergisinin, II. Meşrutiyetin İlanı'ndan sonra 27 Ağustos 1908'deki ilk sayısı ile Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi ¹⁵¹ sonrasını kapsayacak şekilde 26 Aralık 1918 tarihinde çıkan 384. sayısına kadar olan nüshaları içerik analizine dahil edilmiştir. Aşağıdaki tablo, *Sebilürreşad*'da Hilafet/Halife terimini içeren makalelerin yıllık dağılımını göstermektedir. İncelenen yıllar arasında yayın aktivitesinin en yoğun olduğu dönem, 50 makale ile 1912 yılıdır. Diğer yüksek sayılar sırasıyla 1913'te 45, 1910'da 42 ve 1914'te 41 makale olarak kaydedilmiştir. İçerik analizinde hilafet vurgusunun özellikle harp dönemlerinde yoğunlaştığı ve toplam 329 makalede Hilafet/Halife terimi zikredildiği görülmektedir.

Tablo 3.1. Sebilürreşad'da Hilafet (Yıl-Makale)

YIL	MAKALE SAYISI
1908	10
1909	37
1910	42
1911	30
1912	50
1913	45
1914	41
1915	33
1916	7
1917	0 ¹⁵²
1918	34
TOPLAM	329

35 farklı yazar tarafından hilafet/halife terimlerine yapılan toplam atıf sayısı 1364'tür. Aşağıdaki tabloda yer alan bu dağılım hilafet konusunda dergide en çok makale kaleme alan isimleri de ortaya koymaktadır.

¹⁵¹ Ayrıntı için bk: Cemil Öztürk, “Mondros Mütarekesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mondros-mutarekesi> (07.10.2025).

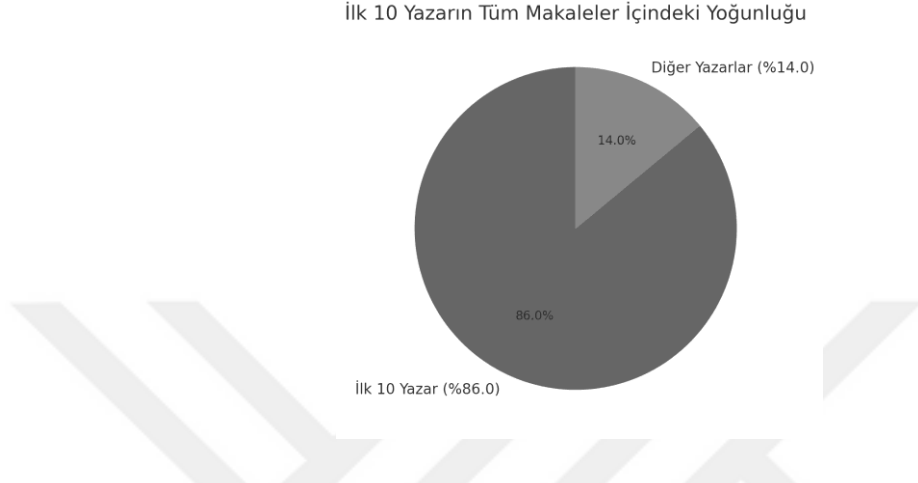
¹⁵² Dergi, İTC yönetiminin siyasetine ters düştüğü için 360. sayıdan sonra örfi idare tarafından 26 Ekim 1916 tarihinde kapatılmış, 361. sayısı Sultan Vahdeddin'in cülûs günü olan 4 Temmuz 1918'de çıkmıştır. Dergi bu tarih aralığında yayımlanamamıştır. Ayrıntı için bk: Efe, “Sebilürreşad”, *DİA*, 36/251-253.

Tablo 3.2. Sebilürreşad'da Hilafet Atıf Sayıları (Yazar/Atıf)

Sıra No	YAZAR	ATIF SAYISI
1	Tahrir Heyeti	331
2	Abdülaziz Çâviş	272
3	S. Mehmet Tevfik	108
4	Şeyh Salih Eş Şerif	78
5	Mehmet Fahreddin	74
6	Bereketzade İsmail Hakkı	72
7	Tahirül Mevlevi	63
8	Ahmed Agayef	54
9	Mehmet Akif	41
10	Abdürreşid İbrahim	31
11	Halil Hâlid	25
12	Hocazâde Ahmed Hilmi	28
13	Yusuf Akçura	21
14	Halim Sabit	20
15	Akseki Ahmed Hamdi	20
16	Ömer Rıza	19
17	Yakup Kemal	17
18	Manastırlı İsmail Hakkı	12
19	Mehmet Şemseddin	11
20	Mahmud Esad Efendi	11
21	M Ali Münir	11
22	Hüseyin Vassaf	9
23	Ahmed Taceddin	8
24	Musa Kazım	6
25	Mardinizade Arif	4
26	Ahmed Naim	3
27	Nur Alızade Gıyaseddin Hasefi	3
28	İzmirli İsmail Hakkı	3
29	Tunalı Hilmi	3
30	İstinaf Mahkemesi Reisi Mahir	2
31	Salih İhsan	1
32	Filibeli Ahmed Hilmi	1
33	Resûlzâde Mehmed Emin	1
34	Süleyman Nazif	2
TOPLAM		1364

İçerik Analizinde elde ettiğimiz veriler ışığında, hilafet kavramına yapılan atıfların savaş yıllarında (özellikle Balkan Savaşları ve Cihan Harbi dönemleri) yoğunlaşması, Derginin Hilafet kurumuna kriz durumlarında hem dinî hem de siyasî açıdan merkezi bir rol yüklediğini göstermektedir.

Tablo 3.3. Sebilürreşad Hilafet Atıfları (Yazar/Oran)



Tablo 3.4. Sebilürreşad Hilafet Atıfları (Yazar-Yıl)

YAZAR	YIL > 1918	YIL > 1917	YIL > 1916	YIL > 1915	YIL > 1914	YIL > 1913	YIL > 1912	YIL > 1911	YIL > 1910	YIL > 1909	YIL > 1908	TOPLAM
Tahrir Heyeti	9	0	2	9	15	16	22	11	12	8	1	105
S. Mehmet Tevfik	5	0	0	4	6	14	3	0	0	0	0	32
Mehmet Fahreddin	2	0	0	3	9	3	6	1	0	0	0	24
Ahmed Agayef	0	0	0	0	0	1	11	1	6	1	0	20
Mehmet Akif	5	0	0	0	4	2	1	1	1	3	0	17
Bereketzade İsmail Hakkı	0	0	0	0	0	0	0	4	1	2	3	10
Tahirül Mevlevi	1	0	0	3	4	2	0	0	0	0	0	10
Manastırlı İsmail Hakkı	0	0	0	0	0	0	1	0	3	2	3	9
Halim Sabit	0	0	0	0	0	0	0	1	1	7	0	9
Yusuf Akçura	0	0	0	0	0	0	0	1	6	0	0	7
Mehmet Şemseddin	0	0	0	0	0	4	3	0	0	0	0	7
Abdülaziz Çavuş	3	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	7
Abdürreşid İbrahim	5	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	6
Şeyh Salih Eş Şerif	0	0	2	2	2	0	0	0	0	0	0	6
Ömer Rıza	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	6
Yakup Kemal	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	0	5
Halil Hâlid	0	0	0	0	0	0	0	3	1	1	0	5
Hocazâde Ahmed Hilmi	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	5
Mardinizade Arif	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	4
Ahmed Taceddin	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	4
Ahmed Naim	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3
Musa Kazım	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	3
Mahmud Esad Efendi	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	3
Aksekili Ahmed Hamdi	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	3
Hüseyin Vassaf	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2
M Ali Münir	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2
Nur Alizade Gıyaseddin Hasefi	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2
İzmirli İsmail Hakkı	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	2
Aksekili Ahmed Hamdi	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	3
Salih İhsan	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Filbeli Ahmed Hilmi	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Resûlâde Mehmed Emin	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
İstinaf Mahkemesi Reisi Mahir	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Tunalı Hilmi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Süleyman Nazif	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
TOPLAM	34	0	7	33	41	45	50	30	42	37	10	329

Sebilürreşad yazarlarının yıllar bazında Hilafet atıflarındaki değişken sayılar değerlendirildiğinde savaş vb. durumlarda İttihad-ı İslam ideali etrafında toplanma arzusu hilafet makamının hukukî/siyasî meşruiyetini yeniden temellendirme çabasını yansıtmaktadır. Ayrıca, makalelerde kullanılan

kelimelerin dağılımı da derginin genel yayın çizgisi hakkında genel bir kanaat oluşturmaktadır.

Tablo 3.5. Sebilürreşad Makalelerinde En Fazla Kullanılan Kelimeler (Frekans)

Kelime	Frekans	Kelime	Frekans
İslâmiyet	2502	Mısır	431
Müslüman	1478	Hayat	427
Osmanlı	1324	Umum	421
İngiltere	1173	Halife	414
Din	1136	İran	387
Hilafet	934	Asker	384
Millet	893	Muharebe	346
Hükûmeti	888	Harb	339
Hindistan	814	Ahkam	335
Alem	748	Hak	334
Memleket	707	İlahi	331
Devlet	598	Asır	324
Allah	570	Hakikat	303
Siyaset	558	İttihad	293
Rusya	529	Ümmet	293
Fransa	528	Vatan	287
Avrupa	510	Arabistan	283
Düşman	472	İdare	281
İnsan	443	Ulemâ	276
Tarih	435	Almanya	275

2.1. Hilafet ve Yönetim Hukuku'na İlişkin Görüşler

Sebilürreşad; öncelikle ayetler, hadisler ve İslam tarihinden örneklerle hilafet ve meşrutiyet rejimi ile ilgili görüşlerini paylaşmaktadır. Yayınlanan makalelerde fıkıh alimlerinin içtihatları ile İslam hukuk normları ve Şeyhülislamlık makamının önemine vurgu yapılmaktadır. Derginin, Ebulula Mardin, Mehmet Fahreddin, Abdülaziz Çaviş, Bereketzade İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı gibi yazarları bu konuda ön plana çıkmaktadır. Özellikle bu yazarlar, meşrutiyetin şer'î dayanakları, halifenin vazifeleri, adaletin önemi ve fıkhi hükümlerin uygulanması gibi konularda görüş belirtmişlerdir.

Yazarların makalelerindeki tematik başlıklar ve bu başlıklara dair atıf sayıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3.6. Sebilürreşad’da Hilafet-Meşruiyet Yorumlarına Dair Yapılan Atıflar

Fıkıh, Kanun ve Hukuka Yapılan Atıflar	223
Ayet ve Hadislere Yapılan Atıflar	227
Türk Tarihine Yapılan Atıflar	106
Meşruiyetin Faziletine Dair Yapılan Atıflar	81
İslam Tarihine Yapılan Atıflar	68

Bu tablo ışığında *Sebilürreşad* yazarlarının II. Meşrutiyet döneminde hilafet kurumunu öncelikle fıkıh ve hukuk temelinde ele alarak yeni bir çerçevede sunmaya gayret ettikleri, ayet ve hadislerden verilen örneklerle yeni rejimin dinî meşruiyetini güçlendirmeye çalıştıkları ifade edilebilir. Yapılan içerik analizinde *Sebilürreşad*’da, bir yandan geleneksel İslami değerlerin (adalet, meşveret, ümmet birliği) merkeze alındığı, diğer yandan bu değerlerin yeni siyâsî yapılarla (parlamento, anayasa) uyumlu olduğuna dair görüşlerin varlığı dikkat çekmektedir.

Sebilürreşad, meşrutiyetin ilanından hemen sonra yayınlanan nüshalarında devlet yönetiminde Şûra (meşveret) ilkesine sıkça atıfta bulunmaktadır. Derginin yazarlarından Ebulula Mardin, meşveret ilkesinin İslam Hukuku’nun en önemli ilkesi olduğunu belirterek “...*Hilafet-i İslamiyye şekl-i meşrutiyetin en parlak misalini ira’e eylemektedir. Şer’an ve tarihen sabit olan şu hakayık bugün usul-i meşveretin meşru’iyetini isbat hususunda delil ve burhan ikamesine lüzum bırakmamıştır*”¹⁵³ ifadeleri ile Meşrutiyet ve Meşveret ilişkisini Şura suresini tefsir ederek yorumlamaktadır.

Ebulula Mardin gibi Bereketzade İsmail Hakkı da Meşrutiyet’i, istişareye dayalı, hukukî ve anayasal ilkeleri barındıran bir yönetim biçimi olarak kavramsallaştırmaktadır.¹⁵⁴ Yazar, meşveretin İslam için yeni bir kavram olmadığını ve Kur’an’da emir buyurulduğunu vurgularken “*Meşveret bize, biz meşverete bigane değiliz. Meşveret bizim için yeni, pek yeni birşey değildir. Ahd-i güzini Hazret-i Peygamber’den beri biz meşveret ile me’nus ve me’lufuz.*” ifadeleriyle Müslümanların, Hz. Peygamber döneminden beri yönetim işlerinde şûra ve meşveret esasına bağlı olduklarını belirtmektedir.¹⁵⁵

¹⁵³ Mardinizade Ebu'l-Ula, “*Sure-i Şura*”, M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 6.

¹⁵⁴ Bereketzade İsmail Hakkı, “*İslam ve Usûl-i Meşveret*”, M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 65.

¹⁵⁵ Yazar, Al-i İmran 104. Ayet ile Şura 38. Ayetleri zikretmektedir.

Manastırlı İsmail Hakkı ise Al-i İmran suresi 159. ayetin, halifenin ve İslam hükümdarının idaresi altındaki akıl sahibi kişiler ile istişare etmesinin gerekli olduğuna delalet ettiğini belirtmektedir. Yazara göre, Hz. Peygamber'in bile dünya işlerinde istişareden müstağni olmadığı, hükümet ve hilafetin başına geçenlerin, akıl ve dirayet sahibi olsalar dahi, kamu işlerini istişare ile yürütmeye kesin bir şekilde mecbur olduklarını, hatta ülke ve vatanın gelişmesiyle ilgili konularda sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de meşveret (danışma, karar süreçleri) içine alınmasının adalete uygun olduğunu savunmaktadır.¹⁵⁶ Yazar, farklı milletler arasındaki bitmeyen ve uzun süre devam eden çatışmaların ortadan kaldırılmasının artık ancak meşveret, yani halk tarafından seçilen temsilcilerin katılımıyla yürütülen danışma ve karar mekanizması ile mümkün olduğunu “*Bizim de temîn-i selâmet ve sa'âdet için bu tarîke sâlik olmamız zaruret hâlini kesb etmiştir*” ifadesi ile belirtmektedir.

Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib de Al-i İmran suresinin 104. Ayetine değinerek¹⁵⁷ Meşrutiyet'i, şeriatın gerektirdiği en büyük örnek ve İslam Hilafetinin gerçek timsali olarak kabul etmektedir. Yazar, “*murakabe-i milliyye*” olarak adlandırdığı ümmetin ileri gelenlerinden oluşan bir denetim mekanizmasının yani *Meclis-i Mebusan*'ın gerekliliğine işaret ederek bu denetimi yapacak kişilerin de şer'an milletin seçimiyle belirlenmesinin en uygun yol olduğunu, ayrıca, gayrimüslimlerin de devletin unsuru olduklarından, onların da meclise katılmalarının, ülke açısından daha faydalı olacağı görüşündedir.¹⁵⁸

Türk Yurdu dergisinden önce *Sebilürreşad*'da makaleleri yayınlanan Yusuf Akçura ya göre ise Meşrutiyet ile Osmanlı Devleti'nde egemenlik gücünü (kuvve-i hâkimiyye) oluşturan üç unsur vardır: Halife (Padişah), Ayan Meclisi, Mebusan Meclisi. Akçura, padişahın, hilafet makamına sahip olduğu için İslam şeriatının belirlediği esaslar çerçevesinde genel yöneticilik (velâyet-i âmme) yetkisini taşıdığını belirtmektedir. Yazar ayrıca sultan ve hakan sıfatları ile de

¹⁵⁶ Manastırlı İsmail Hakkı, “*Usûl-i Meşrutiyete Karşı Husemayı Milletın İtirazatına Müdafaa-i Muhikka*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013),198.

¹⁵⁷ “*İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.*”

¹⁵⁸ Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib, “*Makam-ı Celil-i Meşihat-i İslamiyye'den Bil'umum Na'ib veMüftilerle Kâffe-i Bilad-ı İslamiyye Ulema ve Meşayih-ı Kirama Hitaben Tastir ve İrsal Kılman Beyanname*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 360.

asırlardır devam eden Türk devlet geleneğinin temsil edildiğini ve bu gelenek içinde milletin ve ülkenin sembolü hâline geldiğini vurgulamaktadır.¹⁵⁹

İstinaf Mahkeme Reisi Mahir imzasıyla yayınlanan makalede¹⁶⁰ Meşrutiyetin ilanı hakkında, “*Adaletin canlandırıcı nefesi Osmanlı ülkesi üzerine esmeye başladı.*” gibi ifadeler kullanan yazar, dönemin “Hürriyet, uhuvvet, müsavat” sloganına atıfta bulunmakta ve eski yönetim tarzını eleştirmektedir. Al-i İmran Suresi 159. ayete atıfla¹⁶¹ hem akla hem de Kur’an’ın hükmüne uygun bulunduğu Meşrutiyet idaresinin, milletin tek dayanağı olduğunu ifade eden yazar din adamlarına da toplumu hayra davet etme ve kötülükten sakındırma görevlerini daha etkin yerine getirmesi çağrısında bulunmaktadır. Yazar, yine Al-i İmran suresindeki “*Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın*” ayetini zikrederek Kuran’ın ilahî hükümlerine birlik içinde bağlanmanın¹⁶² milletin dirliği ve yükselişi için zorunlu olduğunu vurgulamaktadır.

Meşveret ilkesinin Hilafetle doğrudan ilişkisini gösteren önemli bir model olarak Raşid Halifeler dönemini sunan yazarlardan biri de Halim Sabit’tir. Fıkıh konusunda önce *Sebilürreşad* daha sonra da *Türk Yurdu*’nda görüşlerini ifade eden yazar, özellikle Hz. Ömer’in, Kuran ve Sünnet’te açık hüküm bulunmayan zorlu meselelerle karşılaştıklarında fakih sahabeleri çağırarak istişarede bulunduklarını belirtmektedir.¹⁶³

Mehmet Akif de Hz. Ebû Bekir’in benzer şekilde, sahabenin ileri gelenlerini toplayarak onlarla istişare ettiği ve ortak bir karara varılırsa onunla hükmettiği kaydederek meşveret ilkesine tarihi olarak atıfta bulunmaktadır.¹⁶⁴

Mehmed Fahreddin ise “*İslamiyet’de meşveretsiz hiçbir hükümetin meşru olmayacağı*” ifadesini kullanarak, meşveretin devlet yönetiminde temel bir meşruiyet şartı olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁶⁵

Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Hilafet’in gerçek İslamların eline geçtiğini düşünen Ahmet Agayef Hilafetin varlığının, Osmanlı saltanatının devamı, gücü

¹⁵⁹ Yusuf Akçura, “*Meclis-İ Umûmî’de Siyâset-İ Umûmiyye Müzâkeresi*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 5 (2015), 207.

¹⁶⁰ Mahir, “Mu’cizat-ı Kur’aniyye”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 68.

¹⁶¹ Âl-i İmran 3/159 “*Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven*”

¹⁶² Âl-i İmran 3/103 .

¹⁶³ Kazanlı Halim Sabit, “İctihada Dair”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 68.

¹⁶⁴ Mehmed Akif, “*Müslümanlık’ta Ferdin Hakimiyetiyle Cemaatin Hakimiyeti*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 60.

¹⁶⁵ Mehmed Fahreddin, “*İkinci Hatâ*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 6 (2016), 111

ve kudreti açısından zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Yazar, Sultan Mehmet Reşad hanın tahta çıkışını “*Devr-i sâbıkta hâsıl olan teşettüt-i İslâmî, inşaallâh, hükümdâr-ı nev-ikbâlimizin zâtlarıyla, vücudlarıyla izâle edilecek ve câmi’-a-i İslâmiyye eskisinden daha fazla bir kuvvet bulacaktır.*” cümlesiyle kutlarken¹⁶⁶ Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib de Mehmed Reşad Han’ın tahta çıkışının, halkın gönüllü biatı Şeyhülislam makamı ve ulemanın ittifakıyla verdiği şer’i fetva doğrultusunda gerçekleştiğini vurgulamaktadır.¹⁶⁷

“*Ahkâm-ı ilâhiyye*” kavramı, Meşrutiyet rejiminin iklimine uygun olarak *Sebilürreşad* yazarlarının başvurduğu kavramlardan biri olmuştur. Dergide bu kavramın, Kur’an ve hadislerden doğrudan elde edilen hükümlerin yanı sıra zamanın ihtiyaçlarına uygun olarak içtihatla çıkarılan kanunları kapsayacak şekilde geniş bir çerçevede sunulması, yazarların Meşrutî rejimde devlet yönetimi, çok milletli toplumsal yapı ve hilafet kurumu arasında bir uyum sağlama arayışını göstermektedir.

Bu konuda Abdülaziz Çaviş’in dergide geniş kapsamlı makaleleri bulunmaktadır. Çaviş’e göre “*Ahkâm-ı İlahiyye*” denilince bundan yalnızca Kur’an ve hadislerde yer alan hükümler kastedilmemektedir. Yazar, ulemanın usûl kitaplarında belirttikleri genel hukuk kaidelerine dayanarak ortaya koydukları hükümlerin ve yine icmâ esasına ve zaman ile mekânın gereklerine uygun biçimde toplumların koydukları yasaların da “*Ahkâm-ı İlahiyye*” ifadesinin kapsamına dahil olduğunu düşünmektedir.¹⁶⁸

2.2. Hilafet Tarihine Yapılan Atıflar

Sebilürreşad’da, hilafet ve halife terimleri geçen makalelerin çoğunluğunda yazarların kullandığı referanslarda İslam tarihi özellikle de Raşid Halifeler dönemi yer almaktadır. Hz. Ebû Bekir’in “icma-i ümmet” ve “şura-yı amme” ile seçilmesi, Meşrutiyetteki Meclis-i Mebusan’ın oluşumu ile kıyas edilerek “*ehl-i hali u akd*”in (yetki sahiplerinin) seçimle oluştuğu bir süreç olarak yorumlanmaktadır. Yazarlar, Hz. Ömer’in bir önceki halifenin vasiyetiyle, Hz. Osman’ın ise sınırlı bir şura (ehl-i şura) tarafından seçilmesinden hareketle halife

¹⁶⁶ Ahmet Agayef, “*Kelamü'l-Müluk Mülükü'l-Kelam*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 299.

¹⁶⁷ Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 360.

¹⁶⁸ Abdülaziz Çaviş, “*Müslümanlıkta Hilâfet*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 234.

belirleme yöntemlerinin farklılaşabildiğini ifade etmektedirler. Raşid Halifeler döneminde hilafetin babadan oğula geçmediği, istişare ile seçildiği özellikle vurgulanırken Hz. Ömer'in kendi oğlu Abdullah'ın seçilmemesi yönündeki tenbihi ve Hz. Ali'nin hilafet işini tamamen ümmete bırakması da bu duruma örnek gösterilmektedir. Dergide bu konu hakkında Bereketzade İsmail Hakkı'nın uzunca bir makalesi bulunmaktadır.¹⁶⁹

Dergi yazarlarından Halim Sabit, yönetimde “Akıl” ve “Rey” (görüş) konusunu izah ederken Raşid Halife döneminden örnekler vermekte “*Hicaz Mekteb-i Fıkhisî' Hulefa-yı Raşidin, bahusus Hz.Ömer... ibadeta layık olduğu vehile muhafazakâr iken muamelatta, siyasiyatta akla, rey'e ictihada bütün lazım olan kuvveti i'ta etmek hususunda tereddüd buyurmazlardı. Zaten din-i mü'bin-i İslam buna müsaiddi*” cümlesiyle özellikle Hz. Ömer'in, uygulamalarına işaret ederek bu konudaki görüşlerini açıklamaktadır.¹⁷⁰

Hiz. Ömer'in şehit edilmeden önceki vasiyetinde, Allah'ın ve Resul'ün ahdine sığınan gayrimüslim tebaanın hoş tutulması, onlara karşı hıyanet ve garaz beslenmemesi gerektiğinden bahseden Manastırlı İsmail Hakkı da İslam devletlerinin fethettikleri topraklardaki gayrimüslim ahaliye zulmetmeyip, bilakis onlara imtiyazlar tanıdığı, hatta Hristiyan ve Yahudilerin korunmasında gösterilen fedakarlığın eşsiz olduğunu ifade etmektedir. Yazar, İslam tarihine yaptığı bu vurguları, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısına ve meşrutiyet rejiminin buradaki kapsayıcı rolüne dikkat çekmek için kullanmaktadır.¹⁷¹

Abdülaziz Çavış, hilafeti ilk kez babadan oğula geçiren kişinin Muaviye bin Ebi Süfyan olduğunu belirtirken bu durumun, ilk dönem uygulanmış “seçim” ilkesinden uzaklaşmayı temsil ettiğİ ve saltanata dönüşen halifeliliğın, sefahet, işret ve hevesata yönelmesine yol açtığını belirterek Abbasiler ve Emeviler dönemini makalesinde eleştirmektedir.¹⁷²

Muhammed Abduh da benzer durumun, İslamiyet'i Avrupa'ya taşıyan, İslam'ın ilim, sanat ve medeniyetini Batı Hristiyan dünyasına tanıtan Endülüs medeniyetinde de yaşandığını ifade ederek “*Yine sefâhet, isrâf ve lâübâlilik*

¹⁶⁹ Bereketzade İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 65.

¹⁷⁰ Kazanlı Halim Sabit, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 68.

¹⁷¹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 74.

¹⁷² Abdülaziz Çavış, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 234.

neticesinde fenâ, hem de pek zelilâne bir sûrette mahv u munkarız olmuştur.”
cümleleriyle yöneticiler bir anlamda uyarılmaktadır.¹⁷³

2.3 Kureyşilik Meselesi ve Osmanlı Hilafeti Hakkında Görüşler

Hilafet makalelerinin içerik analizinden elde edilen veriler ışığında *Sebilürreşad*’ın, Osmanlı halifeliğinin meşruiyetini birkaç temelde ele aldığı görülmektedir:

Kifayet ve Kudret: Sultan Selim’in dirayeti, asabiyeti ve ümmeti himaye gücü.

Vasiyet ve Biat: Son Abbasi halifesi Mütevekkil’in Selim’in kifayetini takdir ederek hilafeti ona vasiyet etmesi ve Ezher ile Rum ulemasından oluşan bir meclisin kendisine biat ederek kılıç teslim etmesi.

Haremeyn’in Himayesi: Mekke ve Medine’nin Osmanlı Sultanları tarafından korunması.

Emanat-ı Mübareke’nin Muhafazası: Kutsal emanetlerin korunması.

Sultan Selim’in hilafeti devralmasının meşruiyeti hakkında dergide en kapsamlı bilgilerin yer aldığı makale Abdülaziz Çaviş’e ait “*Hilafet-i İslamiye*” başlıklı makalesidir.¹⁷⁴

Yazar, Abbâsîlerin Mısır’daki son halifesi el-Mütevekkil’in Hilafet görevini devretmesini “*Sultan Selîm-i Evvel’in şevket ve kudret i’tibârıyla ümerâ-yı müslimînin en mehîbi oldukdan başka, İslâm’ı himâye, kelime-i müslimîni tevhîd husûsun da en sâhib-i azmi, en kavîsi bulunduğunu gözüyle gördükten sonra hilâfeti ona verdi*” ifadesi ile açıklamaktadır. Çaviş, Abbâsî halifelerinin Memlûk emirlerinin tahakkümü altında siyasî ve mânevî nüfuzlarını büyük ölçüde kaybettiklerini; artık hilâfet makamının sembolik bir hüviyete büründüğünü vurgulamakta ve El-Mütevekkil’in de bu durumu kabul ettiğini belirtmektedir.

Makalede bu şartlar altında el-Mütevekkil’in, hilâfetin anlamını yaşatabilecek yegâne güç olarak gördüğü Sultan Selim’e, Resûlullah’a ait kutsal emanetleri (hırka, kılıç ve sancak) teslim ettiği kaydedilmektedir. Çaviş, bu devir konusunu sadece tarihî bir olay değil, ilâhî bir tevcih ve ümmetin maslahatını gözetten bir zaruret olarak da değerlendirmektedir.

¹⁷³ Muhammed Abduh, “*Müslümanların Esbab-ı İnhitat ve Meskeneti*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 183.

¹⁷⁴ Abdülaziz Çaviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126. Salih eş-Şerîf et-Tûnûsî, “*Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye Hakkında İngilizlerin Hezeyanları*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 185.

Bu doğrultuda yazar, “İşte o devirden beri Mansıb-ı Hilâfet, şevket-i mehîbesi her türlü hukukunu muhâfazaya kâfi olan Hânedân-ı Âl-i Osman’ın uhde-i kifâyetindedir; ki bu hak sülâle-i Resûlün en güzîdesi tarafından musaddak olduğu gibi yeryüzündeki yüzlerce milyon müslümanın da mazhar-ı ihtirâmıdır.” ifadeleriyle Osmanlıların hilâfetin vakarını, hukukunu ve kudretini koruyabilecek yegâne hanedan olduğunu vurgulamaktadır.

Salih eş-Şerif et-Tunusi ise “Âl-i Osmân’ın Hilâfet’i şarkta, garpta bütün müslümanlar tarafından kabûl edildi” ifadesiyle hilafetin geniş tabanlı kabulüne dikkat çekmektedir. Yazar Tunus, Cezayir, Trablus, Mısır, Sudan, Hicaz, Irak ve Cezîretü’l-Arab gibi bölgelerin tamamen ve fiilen Devlet-i Hilâfet’e katıldıklarını belirterek Osmanlılar nezdinde İslam Aleminin tevhidinin gerçekleştiğini ifade etmektedir.¹⁷⁵

Sebilürreşad yazarları özellikle İngiliz menşeli ve Osmanlı Hilafetini yıpratma amacını güden yayınlara karşı cevap niteliğinde makaleler kaleme almışlardır. Bu makalelerin odak noktasında ise İngiltere’nin Arap hilafeti girişimleri ve hilafetin Kureyşiliği ile ilgili tartışmalar bulunmaktadır.

Bu konu ile ilgili Abdülaziz Çaviş görüşleri ile dergide yine ön plana çıkmaktadır. Yazar, Hz. Peygamber’in vefatından sonra hilâfet meselesinin toplumsal ve siyasî şartların belirleyiciliği altında şekillendiğini “... Bâ-husûs o aralık âmmе-i Arab Kureyş’den başkasına inkıyâd etmiyordu. İşte sırf bu sebebdе dolayıcıdır ki emr-i hilâfetin asabiyet, kuvvet sâhibi olan ve o aralık bütün Cezîretü’l-Arab’da nüfûzunu yürüten Kureyş’e âid olduğunu, fakat haktan ayrılmadıkları müddetçe âid olduğunu bildiren...”¹⁷⁶ ifadeleri ile vurgulamaktadır. Yazar, İbn-i Haldun ve Kadı Ebubekir Bakıllani’nin de Kureyşilik şartının Kureyş’in asabiyetinin zayıflamasıyla ortadan kalktığı yönündeki görüşlerini aktararak ¹⁷⁷ Osmanlı hilâfetin meşruiyetini, soy bağına değil, adalet, ehliyet ve ümmetin birliğini temin etme gücüne dayandırmaktadır.

Çaviş ayrıca, İngiltere’nin Cihan Harbinde Arap isyanını kışkırtma stratejisini hilâfet bağlamında açıklamaktadır. Yazar, Şerif Hüseyin’in Mekke Emîri olarak Kureyş ve Hâşimî soyundan gelmesini İngiltere’nin siyasî bir propaganda aracı hâline getirerek Arapları ona bey‘at etmeye yönlendirme ve

¹⁷⁵ Salih eş-Şerif et-Tûnûsî, *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 185.

¹⁷⁶ Abdülaziz Çâviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

¹⁷⁷ Abdülaziz Çâviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14, (2018), 234.

uzun süredir güttüğü “Arap Hilâfeti” fikrini gerçekleştirmek üzere bilinçli bir siyasî kampanya yürüttüğünü kaydetmektedir. Yazar tüm bu çabalara rağmen, Hint ve Mısır Müslümanlarının ona taraftar olmadığını belirterek bu durumu, Osmanlı hilâfetine bu geniş coğrafyada hâlâ dinî ve siyasî meşruiyetini koruması ve öne sürülen Kureyşilik şartının pratik anlamda bir geçerliliğinin kalmaması şeklinde yorumlamaktadır.

Dergide “*Mekke Emîr-i Sâbıkı Bâgi Hüseyin*” başlığı ile imzasız olarak yayınlanan iktibas bir makalede ise Kureyşilik meselesine etraflıca değinilmektedir. Makalede, İngiltere’nin Arap Hilafeti girişimleri ve Şerif Hüseyin’e atıfta bulunularak “*Hilâfet meselesini dillerine dolayan bu kimseler, bu yüce görevin yalnızca Haşimoğulları’na ve şeriflere ait olduğu zannına kapılarak, Müslümanların dikkatini bazı yöneticilere, ancak Peygamber Efendimiz’in (aleyhisselâm) soylu neslinden olmaktan başka hiçbir üstünlüğü ve fazileti bulunmayan kişilere çevirmek istiyorlar.*” şeklinde sert cümleler kullanılmaktadır. Makale, hilâfet makamının Kureyş’e ait olduğu yönündeki görüşleri değerlendirirken, “*Resûl-i Muhterem, Kureyş icrâ-yı hükümde cevre meyleder, yahud siyâset-i müslimîni tedbîrden acz gösterirse emr-i hükûmeti ellerinden almak için müslümanlara emretmiştir. Eğer bu muharrirler târîhe vukuf erbâbından olsalardı, elbette Hazret-i Ömer’in; ‘Mu’âz bin Cebel sağ olaydı Hilâfet’e onu intihâb ederdim’. tarzındaki sözünü duyacaklardı.*¹⁷⁸” ifadeleri ile Hz. Peygamber’in hilafet görevini kendi soyuna bırakmadığı, Müslümanlara ehil ve muktedir gördükleri kişiyi seçme yetkisi verdiği belirtilmektedir.

2.4 Sebilürreşad’da Hilafet Tanımları

Sebilürreşad yazarlarının, Hilafet kurumunun statüsü, rolü, Halifenin nitelikleri, yönetim ilkeleri ve karşılaşılan sorunlar üzerine detaylı bir şekilde konuyu ele aldıkları, yapılan içerik analizinde ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda yazarların vurgularını dört ana başlıkta değerlendirilmiş ve bu görüşler aşağıdaki tabloda sayısal olarak özetlenmiştir.

Tablo 3.7. Sebilürreşad’da Hilafet-Halife Tanımları ve İlgili Atıflar

Halife ve Hilafet Tanımları	153
İttihad-ı İslam Vurgusu	216
Dönemle İlgili Eleştiriler	115
Hilafet ve Toplumsal Düzen İlişkisi	41

¹⁷⁸ İktibas, *Mekke Emîr-i Sâbıkı Bâgi Hüseyin*, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 166.

Sebilürreşad yazarlarının bu görüşleri çerçevesinde Hilafet makamına, hem “siyadet-i diniyye” (dinî liderlik) hem de “saltanat-ı dünyeviyye” (dünyevi egemenlik) olarak çifte bir rol biçtikleri görülmektedir. Hilafet, medeni hükümetlerin en üstünü ve dinî makamların en şereflişi olarak nitelendirilirken adalet, takva ve şeriat kurallarına bağlılık vurgusu yapılmaktadır.

Bu konuda dergide bir makalesi yayınlanan Darülfünun Müderrislerinden Hakkı; Hilafeti, hem dinî bir otorite hem de dünyevî bir hükümet olarak tanımlamakta; hilafetin, takva, şer‘î kanunlar ve ilahî hükümler üzerine kurulu, en üstün yönetim biçimi olduğunu vurgulamaktadır. O’na göre Halife, şer‘î hükümler çerçevesinde yetki kullanan, barış zamanında halkın yöneticisi, savaş zamanında ise ordunun başkomutanıdır ve bu sebeple halifenin varlığı ümmetin icmâi ile vacip, yani Müslüman topluluk için zorunlu kabul edilmelidir.¹⁷⁹

Hilafetin esas amacının, ilahi hükümleri uygulamak, dini korumak, halkın refahını sağlamak ve düşmanlarla savaşmak olduğunu vurgulayan Abdülaziz Çaviş Halifeyi, Allah’ın ahkâmını ve şeriatını ortaya koyan bir “na’ib” (vekil) olarak konumlandırmaktadır. Yazara göre Hilâfetin görevi; Müslümanlar arasında adaleti sağlamak, Şer‘î sınırları ve kamu hukukunu korumak, düzeni bozacak olaylara karşı güçlü bir otorite oluşturmak, diğer milletlerden gelebilecek saldırılara karşı ümmeti savunmaktır. Çaviş, bu esaslar ışığında sağduyulu ve ilmi bir değerlendirme ile hilafet makamına kimin gerçekten lâayık olacağını belirlenebileceğini ifade ederek Osmanlı Hanedanının hilafet hakkının meşruiyetini savunmaktadır.¹⁸⁰

Sebilürreşad yazarlarının, meşrutiyet yönetimi ile halife’nin meşveret (istişare) ilkesine riayet etmesine büyük önem atfettiklerini belirtmiştik. Manastırlı İsmail Hakkı bu kapsamda Halife tanımını, “*Ve onların işleri kendi aralarında şûra iledir.*¹⁸¹” ayetine atıfta bulunarak genişletmektedir. Manastırlı, ayetin içindeki “hüm” zamirinin Kur’an’ın bizzat Peygamber’in bile ashabıyla istişare ederek yönetmesini emrettiğinin ifade etmektedir. Manastırlı bu nedenle devlet yönetimi, kamu işleri, milletin terakkisine ilişkin bütün meselelerde istişare ve ortak aklı esas alınmasını halifenin en temel görevi saymaktadır.¹⁸²

¹⁷⁹ Hakkı, *Hilafet-i İslamiyye*, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 46.

¹⁸⁰ Abdülaziz Çaviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 234.

¹⁸¹ Şurâ - 38.

¹⁸² Manastırlı İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 198.

2.4.1 Halife Seçimi ve Nitelikleri

Sebilürreşad yazarları Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan üç farklı Halife seçim usulünü aktarıırken bu usullerden “Siyasî ve dinî liderlik yeteneği”ne daha çok vurgu yapmaktadırlar.

İlk Halifeler döneminde Hilafetin irsi olmadığı ve istişare ile seçildiği; bu konuda görüş beyan eden tüm yazarlarca ifade edilirken Halife seçiminde dört temel yöntem üzerinde durulmaktadır: **Genel Şura** (ümmetin intihabı), **Özel Şura** (önceki Halifenin belirlediği özel bir grubun seçimi), **Veliaht Tayini** ve **Tegallüb** (kuvvet yoluyla iktidara gelme)¹⁸³.

Dergi 31 Mart olayının hemen sonrasında Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib¹⁸⁴ tarafından kaleme alınan beyannameyi yayınlamıştır. Bu beyannamede, mevcut durum hakkında Meclis'ten şer'î hükmün talep edildiği zikredilmekte ve Millet'in kendi seçimi ve isteğiyle toplanan ulemanın, “kemal-i hürriyetle” verdikleri oylar ve Meşihat-ı İslâmiye (Şeyhülislamlık makamı) tarafından çıkarılan şer'î fetva gereğince¹⁸⁵, II. Abdülhamid'in saltanat makamından çıkarıldığı ve yerine padişah Mehmed Reşad'ın halkın kendi rızasıyla biat etmesi sonucu, hilafet ve müminlerin imameti makamına oturtulduğu açıklanmaktadır.¹⁸⁶

Makalede, Dört Halife (Sıddîk-ı Ekber, Farûk-ı A'zam, Zinnureyn ve İmam-ı Murtaza), sırasıyla ümmetin icma'ı, önceki halifenin vasiyetinin tenfizi veya şura kararı ile hilafet makamına oturdukları ve “*Hulefa-y-ı Raşidîn*” adını aldıkları belirtilmektedir. Yazar, Osmanlı Padişahlarının hilafet makamını devraldıktan sonra, Hulefa-i Raşidin sünnetini ihya etmeye çalıştıkları ve zorlamayı (cebr ü ikrah) terk ederek halkın rızasıyla biat almayı esas aldıklarını da ayrıca vurgulamaktadır.

Halifenin seçimi konusuna değinen bir diğer yazar Ahmed Taceddin, Sultan Reşad'ın millet tarafından göreve getirildiğini öne sürerek “... milletimizin intihabıyla tercüman-ı amal olarak ictima eden ve bafetva-yı şer'i ehl-i hali u akd olduğu sabit olan 'meclis-i umumi-i millet' tarafından bi'l-intihab kürsı-i hilafete iclas edilmekle

¹⁸³ Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 46.

¹⁸⁴ 6 Mayıs 1909-12 Ocak 1910 tarihleri arasında Osmanlı Devleti Şeyhülislamı olarak görev yapmıştır. Hayatı hakkında bk: Tahsin Özcan, “Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/288-290.

¹⁸⁵ İlgili Fetva hakkında bk: Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/216-224.

¹⁸⁶ Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 360.

bi'l-umum müslümanların halifesi ve bi'l-umum Osmanlılar'ın padişahıdır”¹⁸⁷. ifadelerini kullanmaktadır.

Halifenin taşıması gereken asli nitelikleri belirgin şekilde sıralayan Darülfünun Müderrisi Hakkı ise halifenin; ilim sahibi, kabiliyetli, dirayetli ve siyasî-dinî sorumlulukları taşıyabilecek güçte olmasının zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Yazara göre, cahil, kifayetsiz veya korkak bir kimse hilâfet makamına asla layık olamaz. Çünkü böyle bir kişi kendi ifadesiyle “ *din-i mübini himaye edemez. Cihaddan korkar, ahkam-ı şer’iyyeyi muattal kılar ve mesalih-i ibadî yüz üstü bırakır*.”¹⁸⁸,

Abdülaziz Çaviş de Halife seçimi için “*İlim, adâlet, kifâyet*” gibi şartlara ilave olarak “*re’y-ü amelin selâmeti için âzâ ve havâsse âid selâmet*” (aklî ve ahlâkî tutarlılığı için bedensel ve duysal sağlığın yerinde olması) şartını ilave etmekte, Halifenin meşruiyetini hem ulema hem de halkın ortak akıl ve rızasına dayanmasına bağlamaktadır.¹⁸⁹

2.4.2 Adalet, Emanet ve İtaat İlkesi

Sebilürreşad yazarlarının makalelerinde Hilafet ile ilgili olarak adalet, emanet ve itaat ilkelerine yaptıkları atıflar da bu çalışmada yapılan analizde ön plana çıkmıştır. Yazarlar, devlet yönetiminde adaletin ve emanetlerin ehline verilmesi yani devleti işlerini yürütebilecek ehliyetteki kişilere bu görevlerin tevdi edilmesini Kur’an’ın temel emirleri arasında saymaktadır.

Manastırlı İsmail Hakkı dergide, Halife ve diğer yöneticilere itaatın dinî bir vecibe olduğu ve toplumun düzeni için işlerin ehline verilmesinin zorunlu olduğunu “... *Hükümet icraya vasıtaadır. Sultan olsun, halife olsun, bunu icra edecek. Şeri atin muhafazasına nezaret edecek. Her işi ehline tevdi edecek Umur-ı hükumette Sultanın vazife-i esasiyyesi budur*.”¹⁹⁰” cümlesiyle izah etmektedir. Yazar ayrıca, Maide suresi 8. ayete atıfta bulunarak¹⁹¹ hilafet makamının adaletle ilişkisini açıklarken zalim bir yönetimin asla muvaffak olamayıp ilahi gazaba uğrayacağını “ *bi'l-umum ahkamda adalet şart olduğundan mansıb-ı celil-i dinî olan imamet-i kübrada*

¹⁸⁷ Ahmed Taceddin, “Novoye Vremya ve Alem-i İslam” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 101.

¹⁸⁸ Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 46.

¹⁸⁹ Abdülaziz Çaviş, “*Hilâfet-i İslâmiyye*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

¹⁹⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 74.

¹⁹¹ “*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin.*”

*adlin şart-ı a'zam olması ... sabit olur. Cenab-ı Hak hükümet-i zalimeye asla nusret etmez, hükümet-i zalime payidar olmaz, kahr-ı ilahiye müstahak olur*¹⁹²” ifadeleriyle vurgulamaktadır.

Bu konuda görüşlerini belirten bir diğer yazar Bereketzade İsmail Hakkı ise Nisa suresi 58. ayeti işaret ederek¹⁹³, hükümlerinde adalet ve emaneti gözeten yönetimlerin kalıcı olacağını belirtmektedir. Yazar, bu çerçevede yöneticiye (ulu'l-emr) itaatin, yöneticinin adalete ve şer'i hükümlere bağlı kalmasıyla koşullu olduğunu, “*Resulullah makamına hilafet edenler, saltanat sahibi olanlar, hakimler, bütün me'murlar, onbaşı, yüzbaşı, binbaşı. Cümlesi ulü'l-emr'de dahildir... Emir su-i isti'mal eder, Yolsuz yere bizi sevk eder. O zaman ne yapayım? O vakit ita'at olmaz*¹⁹⁴.” cümleleriyle izah etmektedir. Yazar, Yöneticilerin zulmetmesi veya Allah'ın emirlerine karşı gelmesi durumunda “*Allah'a ma'siyet olacak yerde beşere ita'at olmaz*”. İfadesiyle itaat yükümlülüğünün ortadan kalkacağını belirtmektedir. Ayrıca, Peygamber efendimize ithaf edilen “*Bir saat icrayı adalet sittin sene ifayı ibadetten hayırlıdır*” şeklindeki hadisi zikreden yazar, Müslümanların halifelerine bağlılık ve itaat göstermeleri gerekliliğini “*Madem ki ezeli ve kadim olan Allah, rahmet ve bereketinin vesilesi olmak üzere yüce padişahı kendi adına halife tayin ederek onu şerefleştirmiştir ve mademki padişahımız, milletin gönlünü kazanacak övgüye değer hizmetler yapmak ve hilafet görevini hakkıyla yerine getirmek niyetindedir. Öyleyse bizler de ona bağlılık ve itaat görevimizi yerine getiririz ki, yüce halifemiz efendimiz, bu hadis-i şerifin ifade ettiği şerefli mananın gerçek örneği olurlar.*¹⁹⁵” ifadeleriyle açıklamaktadır.

Mısır merkezli *el-Menar* gazetesinde yayınlanıp Mehmet Akif'in tercümesi ile *Sebilürreşad*'da neşredilen “*Müslümanlık'ta Ferdin Hakimiyetiyle Cemaatin Hakimiyeti*”¹⁹⁶ başlıklı makalede de adalet ve toplumsal düzenin sağlanmasında kanunların ve şeriatin merkezi rolü vurgulanmaktadır. Yazar makalede özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki yargı süreçlerini örnek göstererek, alınan kararların tek bir bireyden ziyade, şura (istişare) yoluyla

¹⁹² Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz - Ders 47” M.Ertuğrul Düzdag (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 74.

¹⁹³ “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.

¹⁹⁴ Bereketzade İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 229.

¹⁹⁵ Manastırlı İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 198.

¹⁹⁶ Bu makale, Şam ulemasından Azım-zade Refik Beyefendi tarafından Mısır Mekteb-i Nüvvab talebelerine irad edilip *el-Menar*'da görülen bir nutkun tercümesidir. *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 60.

cemaat tarafından verildiği ve bunun adaleti güvence altına almada daha etkili olduğu belirtilmektedir. Yazar, “Ben cemaatin hâkimiyeti deyince onun genel anlamını, yani kazâ ile iftâyı yahut teşrî ile tefrîi murat ederim. Bilirsiniz ki bütün cemiyet-i beşeriyyede saadet ve huzurun kaynağı olan adaleti temin edecek bir kuvvet varsa, o da fertlerin hukukunu koruyan, zulme meydan vermeyen, toplum düzenini bozmaya cüret eden suçluları cezalandıran kanun yahut şeriattır.” cümlesi ile, adalet, hukuk ve hâkimiyet kavramlarıyla İslam hukuku arasında güçlü bir bağ kurmakta ve hilafeti kaza (yargı) yetkisini elinde tutan ancak bu yetkiyi tek başına değil, İslam toplumu (cemaat) ileri gelenleriyle istişare ederek kullanan bir makam olarak tanımlamaktadır.

2.4.3 İttihad-ı İslam ve Hilafet

Sebilürreşad’da “Hilafet” ve “İslam Birliği” eşanlamlı olarak görülmekte ve bu iki kavram makale metinlerinde çoğunlukla yan yana kullanılmaktadır. İslam ümmetinin varlığının on üç asırdan beri “rabıta-i diniyye” (dinî bağ) sayesinde korunabildiği ve bu bağın Müslümanları bir araya getiren yegâne kuvvet olduğu tekraren işlenmektedir.

Abdülaziz Çaviş; hilâfetin farklı ırk, coğrafya ve kültürlere mensup Müslüman toplulukları, başka hiçbir siyasî veya askerî gücün başaramayacağı şekilde kısa sürede etrafında topladığını, böylece İslam ümmetinin asırlardır süregelen birlik ve sürekliliğini mümkün kılan bir kurum olduğunu belirtmektedir. Yazar, “Arab’ı, Türk’ü, İranlı’yı, Habeş’i, Kürd’ü, Deylemî’yi, Hindli’yi, Çinli’yi, Cavali’yı, Çerkes’i, Arnavud’u...” şeklinde sıraladığı tüm Müslüman milletlerin tarihsel varlıklarını, kimliklerini ve ayırt edici niteliklerini “râbıta-i dîniyye” (dinî bağ) sayesinde koruyabildiklerini ifade etmektedir. Bu açıdan hilafet ona göre bu bağı diri tutan ve İslam aleminin ortak hafızasını koruyan en önemli makamdır.¹⁹⁷

Muhammed Ferid Vecdi’nin 31 Mart darbesiyle II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi sonrası özellikle Mısır matbuatında yer alan eleştirilere karşı kaleme aldığı yazısında¹⁹⁸ “Avrupa hükümetlerinin dehan-ı hırs ü udvanı açmış olduğu böyle bir sırada vahdet-i İslamiyye’yi tarumar etmek, sudur-ı müsliminde Devlet-i Hilafet’ e

¹⁹⁷ Abdülaziz Çaviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

¹⁹⁸ Muhammed Ferid Vecdi, “*El-Mü’eyyed’e Cevab: Osmanlılar İnkılap Geçirmekde Oldukları İçin Ma’zûr Görülmelidirler*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 225. *El Müeyyed* mecmuası hakkında bk: Adil Baktıaya, “El Müeyyed’in İttihat ve Terakki’ye Cevabı Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet ile İlgili Görüşleri,” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008), 19.

karşı bir nefret uyandırmaya çalışmak vallahi öyle büyük bir vebaldir ki el-Mukattam dağı ağırlığınca altın verseler bile kabul etmemelisiniz” ifadeleriyle “Vahdet-i İslamiye’yi tarumar etmek” ve “hilafete karşı nefret uyandırmak” büyük bir vebal olarak tanımlanırken, Müslümanlar her fırsatta Kur’an’a sarılmaya ve tefrikadan kaçınmaya çağırılmaktadır. Yazar, Osmanlı Devleti’ne karşı oluşabilecek olumsuzluklara karşı İslam alemine birlik çağrısında bulunmaktadır.

Müslümanların bir bütün olarak birbirlerine şefkat, merhamet ve yardım etmeleri gerektiği, bir vücudun azaları gibi oldukları ayet ve hadislerle örneklendirilerek birlik ve kardeşlik temaları, II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında dergide yoğun bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu hususlara dikkat çeken yazarlardan biri de Muhammed Abduh’dur. Abduh’un görüşleri, derginin başyazarı Mehmet Akif tarafından tercüme yolu ile okuyucuya aktarılmaktadır. Abduh, müminlerin düşman karşısında “birbirine kaynamış yekpare bina” gibi olması gerektiğini ifade ederek bu konuda İslam tarihindeki Yermük Vakasının hikayesi ile Müslümanların fedekarlıkları ile birlik ve beraberlik olgusuna dikkat çekmektedir.¹⁹⁹

Hilafetin İslam birliğini sağladığını belirten Şerif et-Tunusi, “...*Lâkin iyi bilmelisiniz ki sûretâ merkez-i Hilâfet’ten ayrı bulunan cemâât-i müslimînin bilâ-istisnâ hepsi kalben ve rûhen Halîfe-i İslâm’a merbûtturlar ve bu merbûtiyetlerini ebediyen muhâfaza edeceklerdir. Cenâb-ı Hakk’a şükürler olsun, merkez-i Hilâfet mâzîdeki şevket ve kuvvetini tamâmıyla iktisâb etmek üzeredir.*”²⁰⁰ diyerek uzakta olan Müslüman cemaatlerin dahi kalben ve ruhen İslam Halifesine bağlı olduklarını ve Hilafetin şevket ve kuvvetini yeniden kazanacağına ve bu sayede Müslümanların Batı’nın aldattıcı tuzaklarından kurtulacağını düşünmektedir:

Dergi yazarları, Hilafeti sadece geçmişin bir mirası olarak değil aynı zamanda Müslüman toplumların yeniden canlanması, birleşmesi ve ilerlemesi için temel bir kurum olarak konumlandırmaktadır.

Samizade Süreyya, “*Devlet-i Aliyye’nin Hilâfet-i muazzama-i İslâmiyye’yi câmi bulunması cihetle meşrûtiyet-i idârenin i’lânı âlem-i İslâm’da pek büyük bir intibâhın husûlüne yardım etmiştir...*” Osmanlı Devleti’nin hilâfeti elinde bulunduran bir güç olarak meşrutiyeti ilan etmesinin İslam dünyasında büyük bir uyanışa yol açtığını belirtirken bu gelişmeyle birlikte Müslümanların varlık ve kimliklerinin

¹⁹⁹ Muhammed Abduh, “*Tefsîr-i Şerîf*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 409.

²⁰⁰ Salih eş-Şerîf et-Tûnûsî *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 185.

farkına varmaya başladığını, uzun süredir onları uyuşukluk ve atalet içinde bırakan “uyku hâlinin” dağılmaya yüz tuttuğunu düşünmektedir. Yazara göre, terakki ve yükselişin temel şartı olan İttihad-ı İslam fikri, yavaş da olsa her tarafta etkisini göstermeye başlamış; Müslüman toplumlarda yeniden bir diriliş, bilinçlenme ve silkiniş arzusu doğmuştur.²⁰¹

İttihad-ı İslam kavramını Hilafet’le birlikte yazılarında en çok zikreden isimlerden biri de Mehmed Fahreddin’dir. Yazar bir makalesinde “*Ya Rab! Hilâfet-i İslâmiyye’nin yegâne timsâl-i istiklâl ve şevketi, vücûd-ı İslâm’ın nâsiye-i izz-ü şânı olan emîrûlmü’minîn, imâmü’l-müttakkîn efendimiz hazretlerini arzu ettiğin “İttihâd-ı İslâm”ın ikmâline, cihângirâne devirler icâdına muvaffak eyle!*”²⁰² şeklinde padişah için dua ederken aslında İttihad-ı İslam fikrine yüklediği bakış açısını da ortaya koymaktadır. Yazar başka bir makalesinde Osmanlı Hükümeti’nin bir hanedan saltanatından ziyade bir Hilafet makamı olduğunu belirtmektedir. Tahtta oturan padişahı “Halife-i Resûlullah” olarak niteleyen yazar, Osmanlı’nın izlediği “siyaset-i İslamiyye”nin her şeyden daha kuvvetli ve mukaddes olduğunu vurgularken bu gücün kaynağını da yaklaşık 360 milyon Müslümanın bu siyasete kalben bağlı bulunması olarak açıklamaktadır.²⁰³

Cihan harbinde devletin Cihad-ı Ekber ilanı hakkında görüşlerini belirten Yakup Kemal ise dergide yayınlanan makalesinde “... *Alem-i İslâm eski medeniyet-i muhteşemesinden daha parlak bir medeniyetin, eski satvet-i cihângirânesinden daha kuvvetli bir devletin temelini bu vahdet-i İslâmiyye sâyesinde cihâd-ı mukaddesin muvaffakiyet ile neticelenmesiyle kurabilecektir. Küre-i arz üzerinde her hangi müslümanın taşıdığı yegâne emel budur.*”²⁰⁴ diyerek İslam’ın kudretinin ve azametinin “İttihad-ı İslam”ın tesis edilmesiyle yeniden canlanacağına inanmaktadır.

2.4.4 Dönemle İlgili Eleştiriler

Sebilürreşad dergisinde II. Abdülhamid’in saltanat dönemine dair kapsamlı ve keskin bir eleştirel bakış açısı dikkat çekmektedir. Bu eleştiriler, Meşrutiyet’in ilanı sonrası dönemin entelektüel ve siyasî atmosferini, özellikle de

²⁰¹ Samizade Süreyya, “Âlem-i İslâm’da İntibâh” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 5 (2015), 336

²⁰² Mehmed Fahreddin, *İttihâd-ı İslâm* M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 114

²⁰³ M. Fahreddin, “*Tefsîr-i Şerîf*,” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 10 (2017), 57

²⁰⁴ Yakup Kemal, “*Fatiha-i İkbal-i Alem-i İslam*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 18.

İslamcı çevrelerin geçmişe dair değerlendirmelerini ve geleceğe yönelik beklentilerini yansıtmaları açısından kıymete haizdir. *Sebilürreşad* bu bağlamda, II. Abdülhamid yönetimini istibdad (despotizm) kavramı etrafında şekillenen çeşitli boyutlarıyla mahkûm etmekte ve Meşrutiyet'i bu yönetim tarzının antitezi olarak konumlandırmaktadır. Ancak bu eleştiri mahiyetindeki makalelerin, 31 Mart darbesinin ardından yoğunlaşması derginin yayın politikası açısından dikkat çeken bir husustur.

Sebilürreşad yazarlarının hilafet ekseninde II. Abdülhamid yönetimine getirdikleri eleştiriler; Hilafet makamını kendini korumak için kullanması, bu unvanı sadece nümayiş ve halkın saygısını kazanmak için istismar etmesi şeklindedir.²⁰⁵

Türk Yurdu dergisini çıkarıncaya kadar görüşlerini *Sebilürreşad*'da ifade eden Yusuf Akçura, II. Abdülhamid dönemini dış politika açısından eleştirirken bu konuda kaleme aldığı makalesinde kullandığı ifadeler dikkat çekmektedir. “*Siyasette maharet, ilcâât-ı târîhiyyeyi görüp devlet gemisinin vech-i azîmetini ona göre tayin etmektir*” diyen yazar, Osmanlı devlet ricalinin geçmişte yürüttükleri dış ve iç politikaların başarıyla nitelenemeyeceğini, fakat tarihsel şartların Osmanlı idaresini Batı'dan ziyade Doğu meselelerine yönelmeye mecbur bıraktığını belirtmektedir. Akçura, XIX. Asrın sonlarında Osmanlı yönetiminin hilafeti değil padişahlığı; Asya'yı değil Avrupa'yı merkeze alan bir siyaset güttmesini, yani “şarkı garba tercih edişini”, eleştirel bir çerçevede aktarmaktadır.²⁰⁶ Bu yorum, Akçura'nın temel görüşü olan “siyasal tercihlerin tarihî zorunluluklara uygun yapılması gerektiği” fikrini ifade etmekte, Osmanlı Devleti'nin son asırdaki siyasetini ise bu açıdan yetersiz bulduğunu göstermektedir.

Hindistan ve Mısır'daki bazı gazetelerin 31 Mart darbesi sonrasında meşihatın hal fetvası ile tahttan indirdiği II. Abdülhamid'i destekleyen yayınlarını eleştiren Muhammed Ferid Vecdi, bu tür yayınları büyük bir hata olarak değerlendirmekte ve bu yaklaşımların İslam birliğini zayıflatacağını savunmaktadır. Yazar Trablusgarb savaşını kastederek “*Avrupa hükûmetlerinin dehan-ı hırs ü udûvanı açmış olduğu böyle bir sırada vahdet-i İslâmiyye'yi tarumar*

²⁰⁵ Bu tespit *Sebilürreşad*'ın Mısır'da yayınlanan el-Menar dergisinden yapılan bir iktibasta geçmektedir. “*Abdülhamid'in Hal'i Hind Matbuatına Karşı Müdafaa-i Muhikka*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 260.

²⁰⁶ Yusuf Akçura, “*Almanya, İngiltere, Türkiye ve Alem-i İslam*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2018) 404.

etmek, sudur-ı müsliminde Devlet-i Hilafet'e karşı bir nefret uyandırmaya çalışmak ... büyük bir vebaldir" cümlesi ile Mısır ve Hint basının, siyasî çekişmeler uğruna Hilafet makamına zarar verdiklerini öne sürmektedir.²⁰⁷

Bereketzade İsmail Hakkı gibi derginin diğer yazarları da 31 Mart darbesi sonrasında kaleme aldıkları makalelerinde; yöneticilerin kendi çıkarlarını düşünceleri, cehaletleri ve ehliyetsizliklerine dair vurgular yaparak II. Abdülhamid dönemini eleştirmekte ve O'nun döneminde izlediği politikanın Hilafet makamının itibarını zedelediği şeklinde kanaatlerini aktarmaktadırlar.²⁰⁸

İslam tarihindeki iç çatışmaların Hilafetin parçalanmasına sebep olduğunu makalelerinde sık sık hatırlatan *Sebilürreşad* yazarları bu tespitlerini İslam tarihinden verdikleri örneklerle izah etmektedirler. Bu makalelerden biri de Reşid Rıza'ya aittir. Yazar Enam Suresi 65. Ayetin²⁰⁹ tefsirinde bulunarak "*Lâkin fitne ve fesâdın menâbi'i, mihen ve meşakkatin Bürkânı olan hilâfet fitneleri ile İslâmiyet'in başına birçok musîbet geldi. Hulefâ ve ulemânın, mülûk ve ümerânın belâları her tarafta 'ammüm etti. nass-ı celîlinin te'vîli onlarda zuhûr etti.*"²¹⁰ " ifadeleriyle Müslümanların farklı fırkalara bölünerek çeşitli belalara uğradıkları yorumunda bulunmaktadır.

Reşid Rıza gibi Abdülaziz Çaviş de bu konuya eğilerek Hilâfetin Mısır'daki Fâtımîler'le Bağdad'daki Abbâsîler arasında ikileşmesi yüzünden nice kanlar döküldüğünü hatırlatmakta ve "*bu gibi kuyûdun fevkine çıkararak, hislerini, fikirlerini istîlâ eden asabiyet çılgınlıklarının hükmüne râm oldular.*"²¹¹ " cümlesiyle kavmiyetçilik tehlikesine karşı dikkat çekmektedir.

Hilafetin meşruiyet ve kudretinin ancak bilgi, liyakat ve güçlü bir idare ile sürdürülebileceğini eleştirel bir dille makalesinde dile getiren Mehmet Şemseddin ise Hilafet makamının tarihte cehalet ve ehliyetsiz yöneticiler yüzünden ciddi zaafılara düşebileceğini vurgulamaktadır. Yazar, Vehhâbîlerin Irak, Mekke ve Medîne'deki kutsal mekânları tahrip ettiği dönemde Osmanlı Hilafetinin,

²⁰⁷ -Muhammed Ferid Vecdi, "*Bütün Alem-i İslam'a Açık Mektub*" M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 239.

²⁰⁸ Bereketzade İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 229.

²⁰⁹ "*De ki: "Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kadirir."*

²¹⁰ Reşid Rıza, "*Akâid-i İslâmiyye*" M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 10 (2017), 107.

²¹¹ Abdülaziz Çaviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

yeniçerilerin itaatsizliği, ulemânın idraksizliği ve ümerânın iktidarsızlığı sebebiyle bu saldırıları engelleyemediğini hatırlatmaktadır.²¹²

2.5 Sebilürreşad’da Hilafetin Sembolleri

Sebilürreşad’da yayınlanan makalelerde hilafet kavramıyla birlikte kullanılan sembol kavramlar da dikkat çekmektedir. “Cihad ve Kuvvet”, “Hak, Vazife ve Mukadessat”, “Vatan ve Millet” kelimeleri bu çerçevede ön plana çıkmaktadır. Yazarlar, Hilafet ve sembolleri olarak vasıflandırılabilen bu kavramlarla, ordu ve dış ilişkiler, vatanseverlik, millî kimlik, dış müdahaleler, Hilafet’in siyasî konumu ve Müslüman milletler arasındaki birlik gibi konuları değerlendirmekte ve dönemin siyasî, sosyal ve dinî meselelerine dair çeşitli perspektifler sunmaktadır. Bu bağlamda Hilafet/Halife kavramlarının geçtiği makalelerde en fazla kullanılan sembol kelimeler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3.8. Sebilürreşad’da Hilafetin Sembolleri (Kavram-Frekans)

Vatan ve Millet	712
Hak, Vazife ve Mukadessat	435
Cihad ve Kuvvet	314
İstanbul ve Makam-ı Hilafet	198

2.5.1 Vatan ve Millet

Sebilürreşad, Hilafet ve Vatan/Millet kavramları arasında derin ve bütüncül bir ilişki kurarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve geniş İslam dünyasının karşılaştığı zorluklara çözüm önerilerini bu kavramlar üzerine bina etmektedir.

Sebilürreşad, “Vatan” kavramını, coğrafi bir yer olmanın ötesinde, Hilafet’in mevcudiyeti ve İslam dininin bekasını sağlayan mukaddes bir alan olarak tanımlamakta ve korunmasını imanın bir şartı olarak saymaktadır. Dergiye göre Hilafet makamı, vatanın ve İslam Milleti’nin hem siyasî hem de manevî hamisidir. Özellikle Osmanlı coğrafyası “mukaddes vatan” olarak nitelendirilmektedir.

Ahmet Hamdi Aksekili Balkan harbi esnasında Müslümanlara ve Orduya hitaben yazdığı yazısında “*Bugün düşmanlarımız Kur’ân-ı Kerîm’i ayaklar altına almak için vatan-ı mukaddesimize bir savlet-i akûrâne ile hücum etmiş, var kuvvetiyle ilerlemek istiyor, eğer ma’âzallâh vatan giderse, makbere-i İslâm’ı kara yüzlü düşmanlar*

²¹² M. Şemseddin “Zulmetten Nûra” M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 10 (2017), 152.

çizmeleriyle çiğnerlerse, o zaman dîn kalır mı, İslâmiyet pâyidâr olur mu?²¹³” diyerek Vatan müdafaasının kutsal bir mücadele olduğunu vurgulamaktadır. Yazar bu noktayı derinleştirerek, vatanın korunmaması durumunda, Müslümanlarca en kıymetli olan din, ırz ve namusun da düşman çizmesi altında mahvolacağını, bu nedenle vatanı müdafa etmenin imanı kuvvetlendirmek anlamına geldiğini belirtmektedir.²¹⁴

Mehmet Şemseddin de vatan tehlike altındayken Osmanlıları gaflet uykusundan uyandırmak, birlik olmak ve cihada teşvik etmek maksadıyla yazdığı makalede “*Vatanı müdâfaa uğrunda şanlı bir ölüm ile ölmek pek çok hayâta gıpta-fermâ olduğunu bilmiyor muyuz? ...Osmanlılar korku nedir bilmezler. Hâzır olunuz! Büyük pâdişâhımız sizi vatanın muhâfazasına da’vet ediyor. Halîfe-i Resûlullâh bilâd-ı İslâmiyânın tecâvüz-i a’dâdan kurtarılmasını sizin hamâsetinizden, sizin cihânları titreten şecâatinizden bekliyor*²¹⁵.” ifadeleri ile Hilafet ve Vatan müdafaası arasında güçlü bir bağ kurmaktadır.

Salih İhsan ise Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) “*hubb-ı vatan mine’l-îmân*” hadisine atfen, vatan sevgisinin imandan olduğunu ve imanın, vatan sevgisi ile kemal bulduğunu ifade etmektedir.²¹⁶

Derginin yayınladığı bir okuyucu mektubunda Halifenin görevleri arasında vatanın iç ve dış tehditlere karşı müdafaası da bulunduğu ancak bu görevin sadece Halife’ye ait olmadığı belirtilirken Balkan harbine atfen “*Bugünkü müdhiş felâketten bizi kurtaracak ancak yine bizim gayretimiz, bizim himmetimizdir...*” cümlesiyle kurtuluşun ancak milletin kendi gayretiyle mümkün olacağı vurgulanmaktadır. Vatanı savunan fedakâr askerlerin cephede mücadele ettiğini, buna paralel olarak toplumun varlıklı kesimlerinin de maddî destek vermesi gerektiği ifade edilen mektupta vatan müdafaasında hem maddî hem manevî desteğin önemine dikkat çekilmektedir.²¹⁷

Vatan müdafaasında maddî fedakarlığın önemine dikkat çeken bir başya yazar Mehmed Fahreddin ise Hilafet-i İslamiye olarak tasvir ettiği devletin

²¹³ Aksekili Ahmed Hamdi., “*Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitâben*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 202

²¹⁴ Aksekili Ahmed Hamdi, *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 202.

²¹⁵ Mehmed. Şemseddin, *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 394.

²¹⁶ Salih İhsan, *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 225.

²¹⁷ Tahrir Heyeti, “Müslümanlara”, *Sebilürreşad*, Cilt 6 (2016), 131.

ekonomik olarak zayıflayarak nihayetinde çökeceğini bu durumun milletin ve dinî değerlerin sonu anlamına geleceğini ifade etmektedir.²¹⁸

Ahmed Agayef, Balkan Harbi esnasında payitahtta yaşanan iç çekişmelere değinerek, bu ihtilafların devam etmesi durumunda “Vatan-ı Osmanî”nin düşman ayaklarıyla çiğneneceği uyarısında bulunmaktadır. Yazar, bu sebeple fırka ihtiraslarının bir kenara bırakılması gerektiğini vurgulayarak “*Eğer ordu-yı Osmânîdeki tereddüt ve tezelzül devam ederse, mezkûr düşmanların Vatan-ı Osmânî’ye tecâvüz edeceklerine emin olalım... Bütün dikkat ve vakitlerini yalnız memleketin dûçâr bulunduğu müşkilâtta istihlâs cihetine atf u sarf etsinler. Bugün fırkalardan, temâyülât-ı şahsiyeden ziyade ihtiyacımız memleketi düşünmektir*”²¹⁹ ifadeleriyle birlik ve dayanışmanın önemini vurgulamaktadır.

Hilafet bağlamında “Millet” kavramı ise dergide siyasî ve coğrafi bir tanım olarak değil, çoğunlukla İslam ümmeti kimliğiyle iç içe geçen ve hilafet çatısı altında toplanması gereken dinî ve büyük bir manevî cemaat olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede Mehmet Akif, Müslümanların ne Arap, ne Türk, ne Arnavut, ne Kürt, ne Laz, ne de Çerkes olduğunu; ancak İslâm milleti-i muazzamasının birer ferdi olduğunu söylemektedir. Akif bu düşüncesini kavmiyetçilik eleştirisi çerçevesinde dile getirmektedir.²²⁰

Din ve milletin İslâm siyasetinde birlikte kullanıldığını belirten bir diğer isim Muhammed Ubeydullah’tır. Yazar, Millet kavramını izah ederken “*İslâm nazarında bir aile i’tibâr olunan ebnâ-yı beşerin cins ü lisân ile ayrılamayacağı ve milliyet ve cinsiyetin Müslümanlıkta din-i İslâm’ın âhirete müteallik birtakım nesâyihden ibaret olmayıp, ictimâiyât ve siyâsiyâtın dinden hâric olmadığı...*” cümleleriyle İslam toplumunun etnik köken ve dil gibi unsurlarla bölünemeyeceğini; çünkü İslam’ın, yalnızca uhrevî nasihatlerden ibaret bir din değil, toplumsal ve siyasal düzeni de kapsayan bir bütün olduğunu vurgulamaktadır. “Din ve millet birdir” ilkesinin İslam siyaset düşüncesinin temelini oluşturduğunu kaydeden yazar, toplumsal birlik ve siyasal düzeni dinî çerçeve içinde ele almaktadır.²²¹

²¹⁸ Mehmed. Fahreddin, *Sebilürreşad*, Cilt 10 (2017), 57

²¹⁹ Ahmed Agayef, “*Vahim Günler*”, *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 397.

²²⁰ Mehmet Akif, “*Tefsir-i Şerif*”, *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 103.

²²¹ Muhammed Ubeydullah “*İttihad-ı İslam*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 359.

Salih İhsan da aynı hususa dikkat çekmekte ve İslâm halklarının, ‘Din ve millet birdir’ ilkesinin İslâm’daki temel esas olduğunu görmezden gelmemeleri gerektiğini ifade etmektedir²²²

İslâmiyet’in, milletleri cem’ etmek, onları bir araya toplamak için geldiğini belirten Reşid Rıza da “...*Temezhüb (mezhepçilik), toplu olarak yaşamakta olan milleti fırkalara ayırarak onları mahv u perîşân etmekten başka bir şeye yaramaz.*” cümlesiyle mezhepçiliğin milleti yok edeceği uyarısında bulunmaktadır.²²³

Millî ve siyasî bağımsızlığı koruyabilmenin güçlü ve kudretli olmaya bağlı olduğunu ifade eden dergi yazarlarından Mehmet Fahreddin, “...*kuvvetli ve şevketli olmak için de aramızdan bütün tefrika ve nifâkları kaldırarak, bütün ma’nâsıyla “vücûd-ı milliyye” olmaya çalışalım*” ifadeleriyle millet kavramını değerlendirmektedir²²⁴. Yazar bir diğer yazısında ise “*Bir dinin bir milleti, bir ruhun bir vücûdu olur. İslâm’ın, hâlâ garbı (Batıyı) korkutan esas bu vahdet-i dîniyye ve milliyesi, ifâde ile “İttihâd-ı İslâm” ruhudur*”²²⁵ diyerek dinî ve millî birlik hususuna dikkat çekmektedir.

Dergide yayınlanan ve Kemalzade Ali Ekrem’e ait “*Osmanlı Bayrağına*” adlı şiirde hilafet kavramı, edebî ve sembolik bir bağlamda kullanılmaktadır. Şair;

*“Kalbinde doğdu ayet-i kübra-yı ‘avn-i Hak,
Oldun hilal-i velvele burc-ı hilafete,
Meze eyledin salabeti ruh-i şeca’ate,
Kudsiyyet ü diyaneti fikr-i hamîyyete,
İslam ederdi sanki ta’aşşuk me’aline”*

mısraları ile Hilafet makamını, sadede siyaseten değil, aynı zamanda salabet (sağlamlık, sertlik), şecaat (cesaret), kudsiyyet ve diyanet gibi değerlerle sembolize etmektedir.²²⁶

2.5.2 Cihad ve Kuvvet

Sebilürreşad’da “Hilafet” ile birlikte en çok kullanılan kelimelerden biri “Cihad ve Kuvvet”tir. Yapılan içerik analizinde bu başlık altında şekillenen bulgular değerlendirildiğinde yazarların, Hilafet-Kuvvet arasındaki ilişkiye

²²² Salih İhsan, *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 225.

²²³ Reşid Rızâ, *Sebilürreşad*, Cilt 10 (2017), 107.

²²⁴ Mehmed Fahreddin, “*İnkılâb-ı Esâsî ve İstiklâl-i Hakiki*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 12 (2018), 388.

²²⁵ Mehmed Fahreddin, *Sebilürreşad*, Cilt 11 (2017), 341.

²²⁶ Kemalzade Ali Ekrem, “*Osmanlı Bayrağına*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 153.

özellikle vurgu yaptıkları görülmektedir. Aşağıda yazarların bu vurgularına dair örnekler verilmektedir.

Mehmet Fahreddin, Osmanlı Devleti'ni sıradan bir saltanat değil, “bir Hilafet” olarak tanımlamakta ve bu kurumun hem siyasî hem manevî kudretinin İslam dünyasının birliği için vazgeçilmez olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Osmanlı'nın temel dayanağı, “*Siyaset-i İslamiyesi her şeyden kuvvetli ve mukaddestir*” ifadeleriyle hilafeti, hem siyasî otoriteyi hem de iman birliğini temsil eden kuvvetin merkezi olarak değerlendirmektedir.²²⁷ Bir diğer yazısında ise hilafetin Osmanlı topraklarında “*bu memleketi bütün füyûz-ı ma'nâsıyla yaşatan ve ilâ mâşâallâh yaşatacak olan yegâne kuvvet*” şeklinde vurgulamakta ve hilafeti “devletin dimağına hâkim olan” bir ruh olarak göstermektedir. Fahreddin'e göre Hilafetin varlığı sadece siyasî bir kurumun değil, milletin varlık nedeninin de garantisidir. Bu sebeple yazar, “*Bu kuvveti o dimağdan çekip alabilecek bir dest-i âhenin, bir şîr pençe tasavvur olunamaz*” diyerek, hilafetin yerine başka bir otorite koymanın düşünülemeyeceğini kaydetmektedir.²²⁸

Halim Sabit de bu hususta Mehmed Fahreddin gibi düşünmektedir. Yazar, İslam dünyasının maddî ve manevî gücünü doğrudan Osmanlı Devleti'nin varlığı ve Hilafet kurumuyla ilişkilendirmektedir. Sabit, “*İslâm'ın bugün kuvveti, timsal-i hâkimiyyeti Devlet-i Osmaniyye'dir. Devlet-i Osmaniyye'nin menba-ı kuvveti, medar-ı kıvamı İslâm'dır.*” ifadesiyle Osmanlı'nın yalnızca bir siyasî yapı değil, İslam'ın yeryüzündeki kudret sembolü olduğunu belirtmektedir.²²⁹

Sebilürreşad yazarları, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonraki süreçte hürriyetin hilafeti güçlendireceğine dair düşünceleri ile de dikkat çekmektedir. Mardinizade Arif, hilafet kurumunun cihadın merkezî gücünü temsil ettiğini, yani yalnız savaş değil, adalet uğruna verilen toplumsal mücadeleyi de yönettiğini belirtmekte ve “*Bu vechile efradın emniyet-i ırz, mal ve canını muhafaza ve temin ile ona vuku bulacak tecavüzün men'ini makam-ı hilafete tevdi' buyurmuştur. Hilafet makamı, bu suretle cihadın da kuvvetin de mânevî merkezidir.*”²³⁰ ifadelerini kullanmaktadır.

²²⁷ Mehmed Fahreddin, “*Feminizm Meselesi 3*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad* Cilt 8 (2016), 269.

²²⁸ Mehmed Fahreddin, “*Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 269.

²²⁹ Kazanlı Halim Sabit, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 68.

²³⁰ Mardinizade Arif, “*Ahkâmü'l-Harb ve's-Sulh fi'l-İslâm*, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 32.

Hilafetin, dinin gücünü yalnızca siyasî bir otoriteyle değil, ahlâkî ve manevî önderliğiyle temsil ettiğine dikkat çeken Ahmed Taceddin Meşrutiyet'in ilan hakkında kaleme aldığı yazısında *Her fırtınanın akabinde şemsin zuhuru bedihî olduğundan bu gürültülerin akabinde de hakikat zuhûr ederek ekseriyet-i ârâ ile hürriyet-i diniyye meselesi kabul olundu... Hilafet, bu hürriyetin en yüksek teminatıdır; çünkü o, dinin kuvvetini temsil eder ve ümmeti cihadın manevî gayesine yönlendirir.*"²³¹ ifadelerini kullanmaktadır. Bu bakış açısı II. Meşrutiyet döneminde İslamcı düşüncenin dönüşümünü gösteren örneklerden sadece biridir.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini istibdadın sona ermesi ve hilafetin yeniden doğuşu olarak yorumlayan İstinaf Mahkemesi Reisi Mahir ise "*Hilafetin şân ve celâli, ümmetin kuvvet ve cihad ruhuyla yeniden dirilmiştir.*" demektedir.²³²

Dergide Batı'nın güç siyasetine karşı İslam dünyasının kendi gücünü yeniden kazanması gerektiği fikri sıklıkla vurgulanmaktadır.

Muhammed Abduh kuvvetin sadece manevî değil, aynı zamanda maddî temellere dayanması gerektiğini belirtmektedir. Yazar, "*Kuvvet hakka tekaddüm eder*" ve "*El-hükmü li men galebe*" gibi fikhî kaideleri hatırlatarak, güç dengesinin İslam hukuku için de geçerli olduğunu "*Hukuk-ı İslâmiyyemizin müdâfaası, döne dolaşa maddî manevî kesb-i kuvvet etmeye mütevakkıf ve vâbeste görünmektedir.*" ifadesiyle vurgulamaktadır. Abduh, Hilafet ve Kuvvet ilişkisinin önemini İslam tarihinden örnekler vererek izah ederken Abbasiler, Fatımiler ve Emevilerin farklı bölgelerde ayrı hilafetler kurmasıyla Müslümanların tefrikaya düştüğü, Hilafet rütbesinin melik (kral) derecesine inerek eski heybetini kaybettiğini, "*Kuvvet ve cihadın mânâsı, hilafetin manevî nüfuzuna bağlı idi; o nüfuz sarsılınca, İslam milletleri değil haricî düşmanlarla, kendi iç hastalıklarıyla bile baş edemez hâle geldi.*" cümleleriyle dile getirmektedir. Yazar sadece manevî birlik değil, fiilî bir güç inşası çağrısında bulunurken aceleciliğin (isti'cal) mahrumiyet getireceğini; bu nedenle Müslümanların, güçlü bir dayanışma ve sabırla kuvveti yeniden tesis etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.²³³

Muhammed Ubeydullah ise mevcut durumda Hilafet'in manevî kuvvetinin, üç yüz milyonluk İslam Aleminin bir araya getirebilecek eşsiz bir kudrete sahip olduğunu vurgularken Osmanlı Devleti'ni "*yeryüzünde yalnız kuvvet*

²³¹ Ahmed Taceddin, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 101.

²³² Mahir, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 68.

²³³ Muhammed Abduh, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 183.

ve *satvet* cihetiyle en büyük değil hem de *yegane İslam devleti*” olarak tanımlamaktadır. Yazar, Hristiyan dünyanın hilafet makamının bu manevî gücünü Müslümanlardan daha iyi anladığını düşünmekte “*Ey Müslümanlar! Kuvvetiniz birliktedir; Hilâfet’in sesi yüreklerinizde yankı bulmadıkça, Cihâd’ın manası da eksik kalır*” ifadeleri ile tüm Müslümanlara birlik çağrısında bulunmaktadır.²³⁴

Ahmed Agayef, “*Bugün yumruk siyâsetidir. Hak ve hakkaniyet bugün yumruğa müsteniddir. Yumruk olmazsa hak tanınmaz*” diyerek dönemin uluslararası ilişkilerine müessir gerçekliğin kuvvet olduğuna dikkat çekmektedir.²³⁵ Agayef, Sultan Mehmet Reşad’ın tahta çıkışı ile ilgili kaleme aldığı yazısında ise²³⁶ padişahın şahsında birleşen hilafet ve saltanatın, ümmetin bütün damarlarına kuvvet ve canlılık taşıyacağına inanmaktadır.

Ticaret, ziraat, sanayi, madencilik, tersaneler ve modern savaş aletlerinin (top, tüfek, zırhlı, balon vb.) hazırlanması da kuvvetin maddî boyutunu göstermesi bakımından Dergi yazarlarının bu hususta değindikleri bir diğer konudur. Bu konuda Ömer Rıza, deniz gücünün ihmalinin İslam devletlerinin zayıflamasına yol açtığını belirtmektedir. Yazar “*Artık bize ticaret-i adide ve ma’arif-i asriyye vazihan gösterdi ki dın-i Muhammedi’nin kuvvet ve satveti cem’iyetlerimizin kuvvet ve şevketine, kuvvet ise servete, servet ticarete, ticaret de ma’arife muhtacdır.*”²³⁷ cümlesiyle hilafet ve kuvvet ilişkisine atıfta bulunmaktadır.

M. Ali Münir, Tunalı Hilmi, Yakup Kemal gibi yazarlar ise Cihad ve Kuvvet kavramlarını sadece siyasî ve iktisadî değil aynı zamanda ilim ve ahlak cihetiyle de yorumlamaktadır.

M. Ali Münir’e göre hilafet, iman, birlik ve adalet temelli bir kuvvetin merkezidir ve “*Kuvvet, yalnız askerî değil; fikrî ve ahlâkî sahada da hilafetin önderliğinde toplanmalıdır.*”²³⁸

Tunalı Hilmi, hilafetin korunmasını bireysel sorumluluk hâline getirmekte “*...Devlet-hilafet selâmeti’ için en azından, beş on yıl fasılasız çalışmak olmazsa tehlikelerden kurtulamayız. Hilafet selâmeti için çalışmak, her Müslümanın cihadıdır;*

²³⁴ Muhammed Ubeydullah, “*İttihad-ı İslam*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 359

²³⁵ Ahmet Agayef, “*Ahmed Bey Akayef Efendi’nin Nutku*, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 5 (2015), 123.

²³⁶ Ahmet Agayef, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 299.

²³⁷ Ömer Rıza, “*Cihâd-ı Mukaddes ve Âlem-i İslâm*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 160.

²³⁸ M. Ali Münir, “*İsmail Gasprinski Bey Hazretlerine*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 382.

kuvvet de bu gayretin neticesidir.” cümlesiyle kuvvet kesbetmenin önemine vurgu yapmaktadır.

Yakup Kemal de “*nazar-gâh-ı müslimîn olan Merkez-i Hilafet’in, ahlâk ve vakar-ı ulemayı ifsâd eden usullerden kurtarılması hilafetin kuvvetini iade edecektir.*” cümlesiyle, ahlak, ilim ve vakar konusunda gösterilecek hassasiyetin hilafet makamının kuvvetini yeniden tesis edeceğine dair inancını dile getirmektedir.²³⁹

Bu örneklerde aktardığımız şekilde Cihad ve Kuvvett kavramı, *Sebilürreşad*’da Hilafet’in en temel vazifelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Hilafet makamının Cihan Harbinde ilan ettiği “*Cihad-ı Mukaddes*” ile bu dergi bu konudaki söylemini zirve noktaya taşımaktadır.²⁴⁰

2.5.3 Hak, Vazife ve Mukaddesat

Sebilürreşad’a göre Hilafet, hak ve adaletin temsilcisidir. Dergide “Hak”, ilahi bir nitelik ve aynı zamanda toplumsal yaşamda ulaşılması gereken bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakikat ve adaletin tesis edilmesi, hem dinî bir zorunluluk hem de siyasî bir amaçtır. Dergi bu bağlamda, hak uğrunda mücadele etmeyi övgüyle anmaktadır.

Metinlerde “hak” kavramı, genellikle dinî temelli, mutlak ve değişmez bir gerçeklik olarak ele alınmaktadır. İslamiyet’in kendisi “*Hak yolu*” ve “*İ’layı Kelimetullah*” olarak yüceltilmektedir.

İstinaf Mahkemesi Reisi Mahir, hak kavramını adaletin tesisi, hürriyetin doğuşu ve ferdin meşru haklarının tanınması bağlamında değerlendirmektedir. Yazara göre Meşrutiyetin ilanı ile “uhuvvet ve müsavat” düşünceleri toplumda kök salmaya başlamıştır. Yazar, “*kuvâ-yı devletin kabil-i inhilâl olmaz ittihadı*” ifadesiyle yeni toplumsal yapının meşrutiyet, meşveret ve adalet esaslarına dayandığını, bunların da ilahî bir düzenin tezahürü olduğunu iddia etmektedir.²⁴¹

Ebulula Mardin’e göre “hak”, temelde adaletin tesis edilmesi anlamına gelmektedir. Onun değerlendirmesinde hilafet kurumu, ilahi vahiy ile belirlenmiş karşılıklı hak ve görevleri düzenleyen; böylece şeriatın ve dinlerin yeryüzünde yerleşmesini ve meşru hükümetlerin oluşmasını sağlayan bir merkezî otoritedir.

²³⁹ Yakup Kemal “*İslam’da Teseülün Mezmûmiyeti, Netaic-i Müellimesi*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 159.

²⁴⁰ Cihan Harbindeki ilan edilen Cihad-ı Ekber ile ilgili dergideki yansımalar için bk: s.99-108.

²⁴¹ Mahir, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 68.

Bu nedenle hilafet, yalnızca siyasî bir makam değil, ilahî düzenin dünyevi temsilcisi olarak tanımlanmaktadır.²⁴²

Fıkıh konusunda görüşleri ile dergide ön plana çıkan Halim Sâbit, Hak kavramı ile toplumsal düzen ve hukukî istikrarı temellendirmektedir. Fıkıhın yalnızca teoride kalmaması, toplumsal hayatta “adl-ü hak dairesinde” uygulanması gerektiğini vurgulayan yazar, hak ve adaletin toplumsal yaşamdan uzaklaşmasının doğuracağı tehlikelere dikkat çekmektedir.²⁴³

Abdülaziz Çaviş, hilafet ve hak arasındaki ilişkiyi açıklarken bu makamın yalnız bir siyasî kurum değil, ümmetin onurunu ve birliğini temsil ettiğini ve Osmanlı Hanedanını, bu emaneti hakkıyla taşıyabilen yegâne güç olarak takdim etmektedir. Çaviş, “... *Acaba bugün Hânedân-ı Âl-i Osman’dan ziyâde hilâfete kim istihkak gösterebilir?*”²⁴⁴ ” cümlesiyle Osmanlı hilafetinin meşruiyetini savunmaktadır.

Ahmed Naim ve Muhammed Ubeydullah ise hak kavramını “hak-batıl” kıyası ile değerlendirmektedir. Ahmed Naim “*Hak ve bâtil arasında mücadelenin galibi daima hak olacaktır.*” ifadesiyle, hakikatin nihai zaferine olan inancını ortaya koymaktadır.²⁴⁵ Hristiyan âleminin dini göz ardı eden yaklaşımlarla Müslümanları zehirlemeye çalıştığını ve bu saldırılarla Hilafetin gücünü kırmak istediğini yazan Muhammed Ubeydullah da buna rağmen, “*Hak ve ehl-i hak*” var olduğu sürece batılın kalıcı olamayacağını belirtmektedir.²⁴⁶

Vazife kavramının ise makale metinlerinde hem bireysel hem de devlet ve ulema gibi kurumsal yapılara yüklenen sorumlulukları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.

Sebilürreşad yazarları, ulemayı, peygamberlerin vârisleri olarak görmektedir. Bu doğrultuda ümmeti irşad etme, ahlakî güzelleştirme, ilmi yayma ve dinî hakikatleri açıklama gibi vazifeler ile ulema mükelleftir. Dergi, dönemin ulema sınıfının bu vazifeyi hakkıyla yerine getirememesini de eleştirmektedir.

“*Veraset-i enbiya ile müşerref olduklarını lisan-ı Şari’den duyan ulema için hakk-ı veraseti ifa etmek vacibdir*” ifadesini kullanan Muhammed Abduh, bu

²⁴² Ebu'l-Ula Mardin, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 6.

²⁴³ Kazanlı Halim Sabit, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 68.

²⁴⁴ Abdülaziz Çaviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

²⁴⁵ Ahmed Naim, “*İlm-i Tevhidin Tarifi, Süret-i Tedvini, Gayeti*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 34.

²⁴⁶ Muhammed Ubeydullah, *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 359.

vecibenin; dinî rabıtayı yeniden güçlendirmek, dinin emrettiği birlik ahengini kuvvetlendirmek suretiyle yerine getirilebileceğini beyan etmekte ayrıca ulemanın, avamın elinden tutarak *medeniyet-i fazıla*'ya doğru sevketmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.²⁴⁷

İslâm dünyasının gerilemesinin temel sebebini ulemânın asli vazifesini terk etmesine bağlayan Halim Sabit'e göre, Bağdat, Şam ve Endülüs gibi büyük İslâm medeniyet merkezlerinin ilimden uzaklaşıp sessiz birer hatıraya dönmesini, bu ilmî çöküşün simgesidir. Yazar "... *Makam-ı mukaddes-i Hilafet Osmanlılar padişahına intikalden bir asır mukaddeminden bir asır mu'ahharına ... ilm ü fazlına Fatihlerin, Yavuzların boyun eğdiği ulemaya bedel ... biz haric muhitimizde olup bitenleri değil, gözümüz önündeki fecayi'i bile göremez, işitemez olmuşuz*²⁴⁸." cümlesiyle ilim erbabının durumunu vazife kavramı üzerinden kıyaslamakta ve ulemanın ilmî derinliğinin kaybolduğu eleştirisini yapmaktadır.

Bu yöndeki bir başka eleştiri de Abdürreşid İbrahim tarafından yapılmaktadır. Yazar, "*Elhamdülillah şer'at-i İslâmiyye'yi bilmeyen adam yoktur, lakin şeriatin gösterdiği tarîk ile giden de görünmüyor*" diyerek, ulemanın bildiklerini uygulamama yönündeki büyük eksikliğini dile getirmektedir.²⁴⁹

Sebilürreşad'da; İslam, Kur'an, Peygamberler, Hilafet, Kabe, Ravza-i Mutahhara, Mescid-i Aksa, Medine, Mekke, İstanbul vb. mekan ve kavramlar mutlak surette kutsal kabul edilmektedir. Dergide dinî mukaddesatın korunmasının, tüm Müslümanlar için büyük bir vazife olduğu sıklıkla dile getirilmektedir.

2.5.4 Hilafet Merkezi Olarak İstanbul

Sebilürreşad, İstanbul'u "*Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye*", "*Merkez-i Hilafet*", "*Makarr-ı Hilafet*" ve "*Cihân-ı İslâmiyyet'in merkez-i câzibesi*" gibi ifadelerle yüceltmekte ve İstanbul'a hilafet makamının bulunduğu şehir olması cihetiyle kutsal bir sıfat yüklemektedir. İstanbul, Hilafet makamının merkezi olma cihetiyle sadece bir payitaht olarak değil, İslâm âleminin en mukaddes ve merkez odağı olarak nitelendirilmektedir. Müslümanların Hilafet makamını ziyaret etmek

²⁴⁷ Muhammed Abduh, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 183.

²⁴⁸ Kazanlı Halim Sabit, *Sebilürreşad*, Cilt 5 (2015), 301.

²⁴⁹ Abdürreşid İbrahim, "*Abdürreşid İbrahim Efendi'nin Nutku*", M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 82.

amacıyla İstanbul'a gelerek bu makama duydukları saygı *râbıta-i ma'neviyye-i kalbiyye*, ve "*lâ-yetezelzel bir merbutiyet*" gibi ifadelerle pekiştirilmektedir.

Sebilürreşad yazarların, Hilafet (Halife/Devlet/Şehir) bağlamında kullandıkları çeşitli unvan ve sıfatlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 3.9. Sebilürreşad'da İstanbul ve Halife'ye Atfedilen Sıfatlar

Sıfat/Unvan/İfade	Kullanım Alanı
Makarr-ı Hilafet	Mekan (İstanbul)
Makarr-ı Celîl-i Hilafet	Mekan (İstanbul)
Merkez-i Hilafet	Mekan (İstanbul)
Dârül-Hilâfetü'l-Aliyye	Mekan/Kurum
Makâm-ı Hilâfet-i Uzmâ	Kurum/Makam
Hilafet-penahî	Şahıs (Sultan/Padişah)
Halife-i Zîşan	Şahıs (Sultan/Padişah)
Halife-i Müslimîn	Şahıs (Sultan/Padişah)
Halife-i İslâm, Emîrû'l-mü'minîn	Şahıs (Sultan/Padişah)
Sâhib-i Kudsî-i Hilâfet	Şahıs (Sultan/Padişah)
Makâm-ı Hilâfet	Kurum/Makam
Hilâfet-i Osmâniyye	Kurum/Devlet
Hilâfet-i Mukaddese-i Ahmediyye	Kavram/Kurum
Rütbe-i Hilafet	Kavram/Makam
Livâü'l-hamd-i Hilafet	Sembol

Derginin önemli yazarlarından Manastırlı İsmail Hakkı, bütün dinî ve dünyevî işlerde tüm Müslümanların rehber ve kendisine uyulan yer olarak *Merkez-i Celîl-i Hilâfeti* görmesi gerektiğini belirtirken²⁵⁰ dergideki bir başka makalede ise İstanbul'u Âlem-i "İslâmiyyet'in son melce ve penâhî" olarak tanımlamakta ve "*İslam dünyası dehşetli bir çöküş yaşarken dahi, Makam-ı muallâ-yı Hilâfet'i hâvî bulunan şu memleket emaneti muhafaza edecektir*" denilmektedir.²⁵¹ Mehmet Fahreddin de İstanbul'dan dört yüz milyonluk İslâm âleminin *Kıblegâh-*

²⁵⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, *Sebilürreşad* Cilt 1 (2013), 74.

²⁵¹ Tahrir Heyeti, "*Siyâsiyât: Ahvâl-i Hâzıra*", M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 430.

ı *Hilâfet-i Mukaddesi*, selâmet ve saâdetine gece gündüz gözyaşları dökülerek dua edilen yer şeklinde bahsetmektedir.²⁵²

Dergi, Habeşistan (Etiyopya) Müslümanlarının, Balkan harbinde Edirne'nin Osmanlı askerleri tarafından geri alınmasından duyduğu sevinci okuyucularına aktarırken ve Osmanlı Şehbenderhanesi'nde (konsolosluk binası) verilen bir iftar yemeğinde davetilerin dualar ettiği belirtilmekte “*Makarr-ı Hilâfet'in bir cüz'ünde bulunmuşlar gibi neş'e-i ma'neviyyeden hissemend olmuşlardır.*”²⁵³ ” cümlesiyle İstanbul'un Müslümanların kalplerinde manevî bir merkez olduğu ifade edilmektedir.

Bazı yazarlar ise İstanbul'un bu anlamda merkezi konumunu güçlendirmek maksadıyla Osmanlıların şanlı mazisi ve başarılarını hatırlama ve ihya edilmesine dair tekliflerde bulunmuşlardır.

Bu çerçevede dergi yazarlarından Muzaffer Sulhi, Hilafet'in Osmanlı hanedanına geçişindeki merkezi rolüne odaklanmaktadır. Yazar, millî şan ve şevketin hatırlanması için tespit edilmesi gereken tarihi günlerin en başında Hilafet'in Osmanlı Hanedanına geçtiği günü görmekte ve bugünün Millî bayram olarak kutlanmasını önermektedir.²⁵⁴

Dergide, savaş zamanlarında özellikle Cihan Harbi esnasında İstanbul'un Hilafet Merkezi olduğuna ilişkin yapılan vurgular sıkça kullanılmaktadır. Örneğin, S. Mehmed Tefik cihadın, İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan Müslümanları üzerindeki derin etkisini anlatırken hilafet makamına duyulan sarsılmaz bağlılığa vurgu yapmaktadır. Yazar, hilafetin İtilaf-ı Müselles (Üçlü İtilaf) aleyhine yayımladığı cihad fetvasını duyduklarında Hind Müslümanlarının harekete geçmemelerinin düşünölemeyeceğini ifade etmektedir.²⁵⁵

Dergi, Kaşgar Müslümanları hakkında bir seyahat anısına yer verirken söz konusu metinde İstanbul'dan Kaşgar'a kadar olan uzun yolculuk sırasında tüm İslam beldelerinde halkın Osmanlı Hilafetine olan bağlılığı ve sevgisi anlatılmakta “...müslümanlarının *Hilâfet-i ulyâ-yı İslâmiyye ve hükûmet-i muazzama-i Osmâniyye* 'ye

²⁵² Mehmed Fahredin, “*Nisâiyyûndan Cevad Sâmî Bey'e Açık Cevap*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 63.

²⁵³ Tahrir Heyeti, “*Edirne'nin İstirdâdı: Habeşistan Müslümanlarında Sürûr ve Şâdmânî*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 11 (2017), 353.

²⁵⁴ Muzaffer Sulhi, *Sebilürreşad*, Cilt 6 (2016), 189.

²⁵⁵ S. Muhammed Tefik, “*Şark İşe Karışıyor*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 199.

karşı beslemekte oldukları râbitaları böyle âlî, saf, muhkem, metîn bir vaz'iyettedir”²⁵⁶ ifadeleri kullanılmaktadır.

Hüseyin Vasıf’a ait “İlk Mevlid-İ Şerif Cem’iyeti Ne Zaman Teşekkül Etti” başlıklı makalede ise Mevlid-i Şerif okuma geleneğinin tarihi anlatılırken bu geleneğin Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan sonra resmiyet kazandığı ifade edilmektedir. Yazar, “Şehrimizin merkez-i mualla-y-ı hilafet olması mülahasesiyle bugüne mahsus olarak tekrimen beş vakitte mevaki-i mâteaddideden toplanarak yevm-i mes’udun şeref ü şa’nı i’lan ediliyor.”. diyerek İstanbul ve Hilafet makamı arasındaki bağa atıfta bulunmaktadır.²⁵⁷

Özetle yazarlar İstanbul’daki Hilafet makamını, zorlu siyâsî koşullar altında tüm dünyadaki Müslümanların varlığının teminatı ve tek meşru liderlik makamı olarak görmektedirler.

2.6 Sebilürreşad’da Savaşlar, Propaganda ve Hilafet

Sebilürreşad, Balkan Harbi ve Cihan Harbi dönemlerini; Osmanlı İmparatorluğu’nun durumu, yaşadığı zorlukları, Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki etkileri, Müslüman halkların dayanışması ve dinî liderlerin rolüne kadar çeşitli başlıklarda ve geniş bir çerçevede makalelerine konu etmişlerdir. Bu doğrultuda dergide Hilafet kavramının yer aldığı makalelerde savaşlara dair yapılan atıflar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3.10. Sebilürreşad’da Savaşlara Dair Yapılan Atıflar

Cihan Harbi	587
Balkan Harbi	206
Trablusgarp Harbi	64
Girid’in İşgali	22

Makale içeriklerinde, İslam birliği (İttihad-ı İslam), Hilafet’in rolü, Batı emperyalizmi, iç ihanetler, askerî durum ve bu dönemin Müslüman toplulukları üzerindeki etkileri gibi konular ele alınırken Hilafet’ten kopmanın felaketlere yol açacağı endişesi vurgulanmakta ayrıca Batılı güçlerin “Hilafet-i Arabiye” gibi alternatifler oluşturma çabaları eleştirilmektedir. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi

²⁵⁶ Tahrir Heyeti, “*Makâm-ı Muallâ-yı Hilâfet ve Kaşgar Müslümanları*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 198.

²⁵⁷ Hüseyin Vassaf, “*İlk Mevlid-İ Şerif Cemiyeti Ne Zaman Teşekkül Etti*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 24.

devletler, İslam dünyasının düşmanı olarak tanımlanırken, düşman saldırıları karşısında cihadın tüm Müslümanlara farz olduğu ifade edilmektedir. Savaşlar esnasında dergide yayınlanan makalelerde askerlik mesleği ile askerlere cesaret ve sebat tavsiye eden metinlerde dinî bir söylemin yoğunluğundan bahsetmek mümkündür. Çanakkale Savaşı ise Müslümanların kahramanlık ve fedakarlığının bir tezahürü olarak dergide sunulmaktadır. Ancak dergide Savaşlarla birlikte yaşanan birtakım olumsuzluklar ağır şekilde eleştirilmektedir. “Gayretsiz” olanların “hain-i millet ve düşman-ı din” olarak yansıtıldığı dergide kavmiyetçilik eleştirisi ile birlikte İslam alemindeki birliğim ve devletin zayıflamasının ana nedenleri olarak gösterilmektedir.

Bu bölümde; yukarıda kısaca özetlenen bu vb. tespitler, II. Meşrutiyet döneminde yaşanan askerî olayların, kronolojik olarak Girid adasının işgalinden itibaren Trablusgarp Savaşı, Balkan harpleri ve son olarak Cihan Harbi süresince dergideki yayınlar, Hilafet vurgularına odaklanarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

2.6.1 Girid’in İşgali

II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden ilk yıllarda yaşanan toprak kayıpları ve dış müdahaleler, Osmanlı basınında Hilafet merkezli bir direniş söyleminin zeminini teşkil etmiştir. Girit meselesi, bu durumun somut bir örneğidir. Dergide, Mehmet Fahreddin, Nur Alizade Gıyaseddin Hasefi, Tahrir Heyeti ve Yusuf Akçura, Girit meselesi hakkında *Sebilürreşad*’da görüş belirten yazarlar olarak ön plana çıkmaktadır. Yazarlar, Girit işgalini yalnızca siyasî veya askerî değil dinî bir mesele olarak ele almakta ve Girit’in kaybı, İslam’a yönelmiş bir saldırı olarak ümmet birliğini tehdit eden bir gelişme olarak değerlendirmektedir.

Nur Alizâde Gıyâseddin Hasefî, meseleyi doğrudan ümmetin matemi olarak nitelendirmektedir. Ona göre Girit, “*Âlem-i İslam’ın cüz’-i giran-behası ve hakk-ı meşru-ı İslam*”dır. Yazar, adanın Osmanlı hâkimiyetine “ecdadın akan kanları pahasına” katıldığını vurgulayarak, Hristiyan dünyasının bu meşru hakkı gasp etmeye kalkışmasını hilafet makamına yapılmış bir haksızlık olarak görmektedir. Hasefî, “*Cezire zabt edilmedikçe İslamiyet rahat edemeyecek*” ifadeleri ile Girit’i İslam coğrafyasının hem tarihî hem manevî hudutları içinde saymaktadır.²⁵⁸

²⁵⁸ Nur Alizade Hasefi, “*Alem-i İslam’a Karşı Tecavüzat*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 297

Dergide Mehmet Tahir imzası ile yayınlanan bir makalede Girit meselesi, Osmanlı Devleti'nin izlediği dış politika açısından değerlendirilmektedir. Osmanlı'nın adadaki haklarını savunamadığı “*Girid’de gayr-i kabil-i inkâr bulunan hukûk-ı meşruamızın muhâfazası bile bizim için müşkilatlı oluyor*”. ifadesi ile dile getirilirken Batının Müslümanlara karşı “medeniyet” kılıfıyla siyaset yürüttüğünü söyleyen yazar, “*Oralarda vahşilerin bile tecvîz etmedikleri vahşetler göz önünde ceryan ederken insaniyet iddiasında bulunuluyor*” diyerek Girit işgalinde Avrupa devletlerinin ikiye bölünmüş tutumunu eleştirmektedir.²⁵⁹

Yusuf Akçura da Girit meselesini aynı minvalde ele almaktadır. Girit işgalini, İngiltere'nin “anti-Türk ve anti-Müslüman siyaseti”nin bir tezahürü olarak yorumlayan Akçura, bu tavır karşısında Almanya-Osmanlı ittifakı hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. “*Almanya, Devlet-i Osmaniyye’nin Asya ve Hilafet siyasetinde kuvvetü’z-zahrdır.*” ifadesini kullanan yazar, Almanya’yı Osmanlı Devleti’nin dış politikada en güvenilir müttefiki olarak göstermekte; Osmanlı’nın hem toprak bütünlüğünü hem de hilafet merkezli İslam siyaseti nüfuzunu sürdürmesinde Almanya’nın kritik rol oynadığını savunmaktadır.²⁶⁰

Meşrutiyet ilanının hemen ardından gelen bu tür işgal girişimleri, dergide Hilafet merkezinin varlığına yönelik tehdit olarak algılanırken tüm bu tehditler karşısında Hilafet kurumu Müslümanların yegâne sığınağı olarak yorumlanmakta ve İttihad-ı İslam vurguları artmaktadır. Kara Bey imzası ile yayınlanan bir makalede, “*Saâdet ve menba-ı vâridâtını yalnız Asya’da gören Avrupa, bilhassa İngilizler ve Rusya’nın Devlet-i Aliyye’nin imhâ-yı mevcûdiyetine çalışmaları pek tabiidir. Çünkü memâlik-i İslâmiyye’nin ve hattâ bütün Asya-yı Vustâ’nın intizâmı Hilâfet’in elindedir.*” şeklindeki ifadeleri ile yazar, Hilafet makamının önemini ve jeopolitik rolünü vurgulamaktadır.²⁶¹

Girit’in işgalini birkaç yıl sonra dergide duygulu biçimde dile getiren Mehmet Fahreddin ise Girit kaybını doğrudan “vatanın yâresi, vatanın mâtemi” olarak nitelendirmektedir. “*Hilâfet-i Mukaddese-i İslâmiyye yurdunda sizin için ağlamayan bir mü’min gözü yoktur... Girit vird-i zebânları; Girit vesîle-i girye ve*

²⁵⁹ Mehmet Tahir, “*Hakikat-i Hal*,” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 283.

²⁶⁰ Yusuf Akçura, “*Almanya, İngiltere, Türkiye ve Aile-i İslam*,” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 384.

²⁶¹ Kara Bey, “*Alem-i İslam ve Rusya*,” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 374.

hicrânlarıdır.” şeklindeki ifadelerle şehit düşen askerler için İslam dünyasında büyük bir yas yaşandığını aktarmaktadır.²⁶²

2.6.2 Trablusgarp Harbi

Sebilürreşad yazarları, Trablusgarp Harbi’ne dair değerlendirmelerini yine İttihâd-ı İslâm ve hilâfet kavramlarını ön plana çıkartarak yapmaktadır. Yazarlar, İtalya’nın Trablusgarp’a yönelik saldırısını, sıradan bir sömürge savaşı değil, *Makarr-ı Hilâfet*’e yöneltilmiş bir “Haçlı” saldırısı olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, savaş yalnızca Osmanlı Devleti’nin değil, bütün İslâm âleminin iman, izzet ve vahdet mücadelesi olarak yorumlanmaktadır.

Ahmed Agayef, Trablusgarp Harbi’ni yalnızca Osmanlı’nın değil, bütün İslam dünyasının manevî dirilişine vesile olmuş bir olay olarak değerlendirmektedir. “*Makarr-ı Hilâfet*’e karşı yapılmış olan şu küstâhâne taarruz, Hindistan’dan Tunus’a kadar Türkistan’dan Cava adalarına varıncaya kadar dört yüz milyonluk âlem içinde bir velvele-i dehşetnâk uyandırdı. Trablus gerek İtalya’ya gerek bütün cihâna salâbet-i İslâmiyyenin bitmemiş olduğunu isbât etti” ifadelerini kullanan Agayef, hilafetin hâlâ canlı bir kuvvet olduğunu ve savaşın ümmetin dayanışma ruhunu yeniden dirilttiğini düşünmektedir.²⁶³

Agayef konu ile ilgili bir diğer yazısında Trablusgarp’ta tam istediği sonucu alamayan İtalya’nın Adaları işgal teşebbüsünü değerlendirirken Osmanlı Hükümeti’nin Çanakkale Boğazı’nı beklenmedik bir şekilde gemi geçişine açma kararının İtalya’nın savaş planlarını altüst ettiğini belirtmektedir. İngiltere’nin, Asya’daki sömürge yollarının güvenliği ve yüz milyondan fazla Müslüman tebaasının Halifeye olan manevî bağlılığı nedeniyle Doğu Akdeniz’deki güç dengesinin İtalya lehine bozulmasına izin vermeyeceğini öngören Agayef, İngiliz sömürgelerindeki Müslüman çoğunluğa dikkat çektiği yazısında “*Bunun içindir ki İngiltere parlamentosunda...erkân-ı hükûmetten birisi...’Yüz milyondan ziyâde tebaa-i İslâmiyye’ye mâlik olan İngiltere hükûmeti için Hilâfet-i İslâmiyye’yi pek de sıkıştırmak elverişli bir iş olamaz’ diye beyânâtta bulunmuştur*” cümlesiyle İngiltere’nin hilafetin gücünden çekindiğini düşünmektedir.²⁶⁴

²⁶² Mehmet Fahreddin, “*Girit’te*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 334.

²⁶³ Ahmet Agayef, “*Siyâsiyât Âlem-İ İslâm’a Umûmî Bir Nazar*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 38.

²⁶⁴ Ahmet Agayef, “*İtalya’nın Teşebbüsât-ı Mezbûhânesi İngiltere ve İslâmiyet*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 177.

Savaş esnasında Enderun Muallimi Kolcalı Abdülaziz imzasıyla dergide yayınlanan makalede ise İtalyan işgal güçlerinin masum sivillere, hastanelere ve ibadethanelere karşı işlediği zulümler detaylandırılarak okuyucuya aktarılmaktadır. Yazar, İtalya'nın bu saldırılarını “medeniyet yayma” bahanesiyle meşrulaştırma çabalarını akıl ve mantık dışı bir alçaklık olarak nitelendirilmekte ve bu tür olayların tüm İslam alemini derin uykudan uyandırıp Halifelik makamı ile bütünleştireceğini “...İtalyayı Trablusgarb'dan çıkarmak, denize dökmek için makâm-ı muallâ-yı Hilâfet ve muazzam Osmanlılar ile müttehid olmak, birlikte çalışmak, her türlü muâvenetten geri durmamak, fedâ-yı cân etmek üzere ahd ü peymân etmişlerdir” cümlesiyle vurgulamaktadır.²⁶⁵

Aksekili Ahmed Hamdi, Trablusgarp Harbi'ni “âlem-i İslâm için hayât memât mes'elesi” olarak görmekte, Trablusgarb'ın İtalya'ya terk edilmesinin, Şeyh Senûsî gibi önemli bir alimi atıl bırakacağı ve İslam'ın gelecekteki ümidini yok edeceği endişesini “Eğer Şeyh Senûsî hazretlerinden Âlem-i İslâm istifade edemezse intibâh-ı İslâm fikri ölmüş demektir” cümlesiyle dile getirmektedir.²⁶⁶

Dergi, okuyucularına Trablusgarb savaşı ile ilgili yabancı basında çıkan haberleri aktarırken, “Siyâsiyât Mülâhazât-ı Mütenevvia” başlıklı bir makalede Enver Paşa hakkında ilginç bir detaya yer verilmektedir. Bu makalede, yabancı gazetelerde Enver Bey'in Bingazi'de hilafet iddia edeceği yönündeki söylentileri zikredilmektedir. Yazar, bu iddiayı bir fesat ve nifak tuzağı olarak nitelendirmekte ve iddianın Osmanlı Devleti'nin aleyhine yapılmak istenen anlaşma için ortaya atıldığını belirtmektedir.²⁶⁷

Dergide, “Hindistan Mektûbu: Hindistan Müslümanları ve Harb-i Hâzır” başlığı ile yayınlanan bir mektupta da Hindistan Müslümanlarının Halifeye karşı büyük muhabbet beslediği ve Trablusgarp muharebesini bir Haçlı saldırısı olarak algıladıkları beyan edilmektedir. Mektupta “...Devlet-i Aliyye ve Halife-i muazzamalarına olan fart-ı muhabbetlerini dahi beyâna hâcet yoktur. Hiç şüphe yoktur ki, mağribden maşrika kadar bütün müslümanlar aynı his ile mütehassistirler... Hulâsatü'l-hulâsa, Trablusgarb Muhârebesi müslümanların umûmuna ale's-seviyye te'sîr etti. Bütün müslümanların gözleri kulakları Dârülhilâfetü'l-İslâmiyye'ye ve

²⁶⁵ Kolcalı Abdülaziz, “Trablusgarb Muhârebesi, Avrupa ve İntibâh-ı Âlem-i İslâm”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 190.

²⁶⁶ Aksekili Ahmed Hamdi, “Bulgaristan Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Filibe'de İki İslâm Muhbirinin Mülâkâtı”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 38.

²⁶⁷ Tahrir Heyeti, “Siyâsiyât: Mülâhazât-ı Mütenevvia”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 397.

muhârebe meydanına ma'tûf kaldı.". cümlesiyle bu savaşın tüm Müslümanları derinden etkilediğini ve gözlerin İstanbul'da olduğunu kaydetmektedir.²⁶⁸

Şeyh Sâlih et Tunusi ise Trablusgarp Harbi'ni hilafetin manevî nüfuzunun bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Ona göre İslam beldelerinin büyük kısmı "*devlet-i Hilâfet'e inzimâm etmiştir*" ancak bu birliğin gerektirdiği sorumluluklar tam olarak yerine getirilememiştir. Yazar, savaş sırasında dünyanın dört bir yanından gelen yardımları hatırlatarak "*Evet, o sırada Afgan'a, Hind'e varıncaya kadar her taraftan mücâhidler gelmiş, dünyanın her tarafından iâneler gönderilmişti*" diyerek, hilafet etrafındaki dayanışmayı övmektedir.²⁶⁹

Dergide Kaşgar Müslümanlarının Trablusgarp Harbinde Osmanlı Hilafetine duyduğu derin bağlılığın anlatıldığı bir yazıda; buradaki halkın, hilafetin ve Osmanlı ordusunun başarısı için dua ettikleri ve yardımlar topladıkları haber verilmekte ve "*İnşaallâh izzet, gayret ve adâlet-i İlâhiyyenin an-karîb tecellî edeceği ve İtalya hükûmet-i bâğiyyesinin mahv, muzmahil, perîşân olacağı kat'idir. Yaşasın Hilâfet ve Osmânlılar, mahv olsun İtalya*" şeklinde, Hilafete bağlılık ve destek ifadeleri yer almaktadır.²⁷⁰

2.6.3 Balkan Harbi

Trablusgarp Savaşı henüz bitmeden başlayan Balkan Harbi ile birlikte *Sebilürreşad*'da Hilafet kavramının yer aldığı yayınlar daha da artırmıştır. Dergide I. ve II. Balkan Harpleri, genellikle "*Hilal-Haç*" metaforu ile ele alınmıştır. Bu kıyaslama, savaş sırası ve sonrasında dergide yayınlanan makalelerde sıklıkla görülmektedir. Derginin Balkan Harbi esnasında yayınladığı makalelerin içerik analizinde İttihâd-ı İslâm ve Hilafet kavramlarına yoğun şekilde atıfta bulunduğu görülmektedir.

Dergi yazarlarından Mehmet Şemseddin, Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan Balkan ittifakını "*serserîler yığını*" şeklinde nitelerken "*İslâmiyet'in timsâl-i i'tilâsı olan Hilâl, kuzgunların hazîz-ı ihtirâsından pek yüksektir.*" ifadesini kullanmaktadır. Şemseddin, Osmanlı ordusunu "*Halîfe Ordusu*" hilafeti de "*Dîn-i Mübîn'in hâris-i zî-şevketi*" (İslâm dininin kudretli muhafızı) şeklinde nitelemekte ve İslâm'ın kaderinin Osmanlı Devleti'nin bekasıyla özdeşleştiğini vurgulamaktadır.

²⁶⁸ Abdülaziz Nevâitî, "*Hindistan Müslümanları ve Harb-ı Hâzır*", M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 437.

²⁶⁹ Şeyh Salih eş-Şerîf, "*Müdâfaât: Hilâfet-i İslâmiyye*", M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt14 (2018), 192.

²⁷⁰ Tahrir Heyeti, *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 198.

Yazar, “İslâmiyet’in rû-yı arzda istinâdgâh-ı yegânesi olan Saltanat-ı Osmâniyye ebediyyen pâyidâr olacaktır.” cümlesiyle Osmanlı Devleti’nin ebedî olarak varlığını sürdüreceğine dair sarsılmaz bir inanç taşımaktadır.²⁷¹

Göriceli Hafız Ali imzasıyla yayınlanan bir makalede ise Avrupa devletlerinin amacının İslâm’ın sembolü olan hilalin ışığını ebediyen söndürmek olduğu, Haçlıların tarih boyunca İslâm dünyasına karşı aynı planları tekrarladığı vurgulanmaktadır. Yazar, savaşın sebebini “*Balkan hayâl-perestânı*” ifadesiyle Osmanlı Devleti’nin Meşrutiyet’in ilanıyla kurduğu kardeşlik ve barış ortamını çekemeyen güçlerin ektiği nifak tohumları olarak açıklamaktadır.²⁷²

Mehmet Emin (Resulzade) ise Fas’ın Fransızlar, İran’ın Ruslar, Trablusgarp’ın ise İtalyanlar tarafından saldırıya uğradığını, Balkan devletlerinin de bu ortamda Avrupa’nın teşvikiyle Osmanlı’ya saldırarak kadar şımarıp haddini aştığını belirterek “...Onları şımartan Düvel-i Muazzama’dan bazılarının vâki’ olan teşvikâtını görünce, Müslümanların Acaba bir Harb-i Salib karşısında mıyız? diye düşünmeleri tabiidir” ifadeleri ile Balkan Harbini Hilal-Haç Mücadelesi olarak yorumlamaktadır.²⁷³

Dergide yayınlanan imzasız bir yazıda ise Balkanlar düşman işgaline uğramışken Osmanlı toplumundaki durum ve din adamları eleştirilmektedir. Yazar, Müslümanların kişisel ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirmede isteksiz olduğunu, özellikle ulemanın düşman işgali Hilafet merkezine dayanmışken cihad meydanına çıkmak için hükümetten resmi tebliğ beklemesini şaşkınlıkla karşılamaktadır. Yazar, Osmanlı Ordusu’nun Balkan savaşlarındaki kötü durumunu da “*Kelimetullah’ı yüceltme*” gibi kutsal gayesinden uzaklaşması ile ilişkilendirmektedir.²⁷⁴

Dergide yayınlanan makalelerde Rumeli’de işlenen vahşetlere de işaret edilmektedir. Camilerin yıkılması veya kilise, meyhane, tiyatro gibi yerlere dönüştürülmesi, Müslüman kadınların ve çocukların namuslarının çiğnenmesi ve katledilmesi gibi vahşetler, Hilafet’in koruması altındaki İslami değerlere ve halka doğrudan bir saldırı olarak ifade edilmekte “*Rumeli elden gittikten, makâm-ı celil-i*

²⁷¹ M. Şemseddin, *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 394.

²⁷² Göriceli Hâfız Ali, “*Sabır ve Sebât Mucib-i Zaferdir*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 168.

²⁷³ Mehmed Emin, “*Düşmanın Hücûmunu Beklerken*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 105.

²⁷⁴ Tahrir Heyeti, “*Ahkâm-ı Kur’âniyyenin İfâsı İçin Ulemâ Da’vet-nâme-i Resmî Bekliyor*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 200.

Hilâfet'e Salıbli bandıra rezk olunduktan sonra acaba Anadolu elimizde bırakılacak mı?" sorusuyla harpteki vahim duruma dikkat çekilmektedir.²⁷⁵

Aynı tehlikeye Mehmet Şemseddin de “*Kalbgâhından vurulan bir vücûdun yaşayamayacağı tabîi olduğundan, bizimle beraber âlem-i İslâm ve İslâmiyet de göçüp gidecek!*” cümlesi ile dikkat çekmektedir. Yazar, Rusya'daki *Reç* gazetesinde, Rusların bile ele geçiremediği hilafet makamını eğer Bulgar Çarı zapt ederse, o zaman ‘Haçlı ordusunu hangi din adamlarının karşılayacağı’ ve ‘Ayasofya’da ilk ayini hangi ruhani liderin yöneteceği’ gibi konularda Hristiyan din çevrelerinde gizli tartışmaların bile yaşandığını aktarmaktadır.²⁷⁶

Savaş'ta Edirne'nin kaybedilmesi ve sonrasında geri alınması hakkında Dergi yazarlarından Ahmet Agayef, yenilgiyi ilahi bir uyarı, Edirne'nin kurtuluşunu ise Allah'ın hilafet ve İslamiyet'e yeniden izzet bahşetmesi olarak görmüştür.²⁷⁷

Balkan harbi esnasında *Sebilürreşad*'da, kavmiyet ve mezhep gibi ayrılıkların İslam dünyasını zayıflattığına dair sert eleştiriler yapılmakta ve tüm Müslümanların Hilafet sancağı altında birleşmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Mehmet Akif, Müslüman toplumları bir arada tutan tek bağı “*râbıta-i diyânet*”, olduğunu vurgulayarak “*Şimdiye kadar bu râbıta sâyesinde kardeş gibi yaşadık. Türk, Türklüğünün ne olduğunu bilmiyordu; Arnavut kavmiyetinden dem vurmuyordu. Zaten Müslümanlıkta kavmiyet yoktur.*” ifadelerini kullanmaktadır.²⁷⁸

Konu hakkında başka bir makalede ise Hristiyan dünyası “Salîb” sembolü etrafında nasıl birleşiyorsa, Müslümanların da mezhep ve kavim farklarını bir kenara bırakıp “Vahdâniyyet” inancı etrafında kenetlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Makalede, “*Balkan İttihâdı İstanbul Hükûmet-i medeniyyesine değil doğrudan doğruya Hilâfet-i İslâmiyyeye ve bu hükûmetin dinine sâlik olanlara karşı tertib edildi.*” ifadesi kullanılmaktadır.²⁷⁹

2.6.4 Cihan Harbi

Sebilürreşad, I. Cihan Harbi sürecinde Hilafet kavramını, Osmanlı Devleti'nin ve tüm İslam dünyasının varoluş mücadelesini meşrulaştıran ve

²⁷⁵ Tahrir Heyeti, “*Tefsîr-i Şerif*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 182.

²⁷⁶ M. Şemseddin, *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 394

²⁷⁷ Ahmed Agayef, “*Siyâsiyât İcmâl-i Siyâsi*”, *Sebilürreşad*, Cilt 11 (2017), 78.

²⁷⁸ Mehmet Akif, “*Hutbe ve Mevâiz*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 369.

²⁷⁹ Tahrir Heyeti, “*Matbûât: Evlerini Kendi Elleriyle Yıkanlar*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 430.

harekete geçiren güçlü bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Bu dönemdeki yayımlanan makaleler, Hilafeti bir dizi sembol ve söylemle bütünleştirerek Müslümanları birliğe, direnişe ve fedakarlığa çağıran içeriklere sahiptir.

Dergi, Cihan Harbi'nin başlangıcında ilan edilen Cihad-ı Ekber ve Hilafet kavramlarını savaş esnasında yaptığı propaganda içerikli haber veya makalelerin merkezinde kullanmaktadır. *Sebilürreşad* yazarları bu süreçte, Cihad ilanının tüm İslam aleminde büyük yankı uyandırdığına inanmakta ve *İttihad-ı İslam*'ın bu vesile ile sağlanacağına dair ümitlerini satırlarına yansıtmaktadır. Bu çerçevede dergi yazarlarının görüşleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Dergi öncelikle Şeyhülislâm Hayri Efendi tarafından yayımlanan Cihad Fetvasını okuyucuları ile paylaşmıştır. *Fetâvâ-yı Şerîfe* başlığıyla yayınlanan bu metinde, Cihan Harbi'nde Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin doğrudan *Makâm-ı Hilâfet-i İslâmiyye*'ye saldırımları sebebiyle Cihad'ın hükmü kesinleştirilmektedir. Cihad, bu devletlerin yönetimi altındaki bütün Müslümanlar üzerine ilan edilirken ve fiilen savaşa katılma hususu *farz-ı ayn* olarak metinde hükme bağlanmaktadır. Ayrıca *Hükûmet-i Seniyye-i İslâmiyye*'ye karşı savaşmak veya Hilafet-i İslâmiyye'nin zararına olacak şekilde düşmanlara yardım etmek *harâm-ı kat'î* sayılmaktadır. Dergide fetvanın, Fatih Camii'nde yüz bine yakın Müslüman önünde okunduğu ifade edilerek Müslümanlara savaşa katılmaları çağrısında bulunmaktadır.²⁸⁰

Oldukça uzun bir içeriği ihtiva eden bu metinde *Sebilürreşad* fetva okunurken yaşanan manevî atmosferi okuyucularına canlı bir sahne şeklinde tasvir etmektedir. Derginin aktardığına göre; cihad fetvası okunurken cami içindeki “elli, altmış bin ehl-i iman”, İslam ordusunun zaferi ve Müslümanların refahı için yapılan duada coşku ve huşu içinde “âmin” demektedir. Duanın ardından İzmir mebusu Seyyid Bey'in, “*Cihad-ı İslâm*” hakkında bir konuşma yaptığı kaydedilmektedir.²⁸¹

²⁸⁰ Tahrir Heyeti, “*Kâffe-i Müslimîn Üzerine Cihâdın Farziyeti Hakkında Fetevâ-yı Şerîfe*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018),15.

²⁸¹ II. Meşrutiyet döneminde çeşitli kanunlaştırma ve tâdil komisyonlarında görev yapan Hukukçu, Cumhuriyet döneminin ise ilk adliye vekili olan Seyyid bey, 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırılması teklifinin görüşüldüğü Meclis oturumunda yaptığı konuşmada hilâfetin dinî değil dünyevî bir kurum olduğu fikrini savunarak alınan kararı fikhî zeminde temellendirmeye çalışmıştır. Ayrıntı için bk: Sami Erdem, “Seyyid Bey”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/54-56; “Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924),” *Divan Dergisi* 2 (1996), 119–146.

Cihad ilanı sonrasında dergide propaganda tonu en yüksek yazıları, Mehmet Fahreddin kaleme almıştır. Yazar makalelerinde Hilafet makamının mutlak otoritesini ve Cihad'ın dinî gerekliliğini vurgulamakta²⁸² Halife'ye itaatin, Resulullah'a ve dolayısıyla Allah'a itaat anlamına geldiğini, bu emirden geri durmanın Müslümanlıkla bağdaşmadığını ifade etmektedir. ²⁸³ Yazar düşmanların (İngiliz, Fransız, Rus) *Ka'be-i Tevhîd'i* ve *makâm-ı akdes-i Hilâfet'i* yıkmaya çalıştığını, tüm Müslümanların "*Hıfz-ı dîn, hıfz-ı Kur'ân, hıfz-ı istiklâl, hıfz-ı vatan, hıfz-ı nâmus*" adına Halifenin Cihad çağrısına uyma zorunluluğu olduğunu yazmaktadır.

Ömer Rıza ise cihad ilanının amacının, "Dârü'l-Hilâfe'nin şanlı rehberliği" ile Müslümanların manevî zaafı, esaretten kurtarılması olarak açıklamaktadır. İngiliz aklının, Müslümanları İslâmî faziletlerden soyutlamak üzerine kurulu olduğunu kaydeden Yazar, "*Kat'i olarak söyleyebilirim ki İngiltere hayatının son günlerinde bulunuyor ve Müslümanlık en müthiş düşman-ı canından yakasını kurtarıyor. Yaşasın Hilâfet-i Muazzama! Yaşasın Millet-i İslâm!*" satırları ile Cihad ilanı sonrası İngiliz politikalarının sona ereceğine dair inancını dile getirmektedir. ²⁸⁴ Ömer Rıza başka bir makalesinde ise İslâm âleminin en büyük problemini "teferruk" (bölünme) olarak görmekte ve çözümün "Cihad-ı Mukaddes" olduğunu "*İşte cihâd-ı mukaddes, bu devâ-yı şifâdır ki, vücûd-ı İslâm'ın uzviyetlerine şevket-i İslâmiyye'yi istirdâd eder, medeniyet-i İslâmiyye'yi tarsîn (sağlamlaştırır) edebilecek kuvve-i hayâtîyye'yi verir, kuvve-i içtihadîyyesini iâde eder.*" ifadeleri ile dile getirmektedir.²⁸⁵

S. Mehmet Tefvik de Cihad ilanının İslâm dünyasındaki birleştirici etkilerine odaklanırken dergide propaganda mahiyetinde çok sayıda yazı kaleme almıştır. Cihad ilanı ile Fas, Cezayir, İran, Mısır başta olmak üzere tüm İslam âleminde büyük bir kıyam başladığını kaydeden yazar, bu sayede Sünnî, Şîî ve Vehhâbî gibi mezhepsel ayrılıkların ortadan kalktığını ve Müslümanların yekvücut olduğunu ileri sürmektedir. ²⁸⁶ Yazar, "*farîza-i mübeccele*" olarak

²⁸² Mehmet Fahreddin, "Bütün Müslümanlara Cihâd Farz Oldu", M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018),12.

²⁸³ Mehmet Fahreddin, "Cihâd-ı Ekber Millet-i Müsellaha" M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018),32.

²⁸⁴ Ömer Rıza, "Şark'da Siyâh Buk'a: İngilizler İnan ki Sen Faziletsiz Bir Milletsin" M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018),12.

²⁸⁵ Ömer Rıza, *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 160.

²⁸⁶ S. Muhammed Tefvik, "Âlem-i İslâm Bütün Müslümanlar İ'tilâf-ı Müselles Aleyhinde Ayaklandılar", M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 35.

nitelediği görevin Hilafet makamına Allah tarafından verilmiş bir görev olduğunu kaydederek bu görevi, İslâmiyet’i, Hilafet’i, Beytû’l-makdis gibi kutsal mekanları ve bütün Müslümanların şeref ve namusunu müdafaa etmek olarak açıklamaktadır. Tevfik “‘*Hilâfet’e karşı rol oynamanın, Makâm-ı Mu’allâ-yı Hilâfet’i hiçe saymanın en ağır cezasını İngilizler çekeceklerdir...Bugün hükûmetimize zâhir olmak, bütün dünyadaki Müslümanlar üzerine vacip olan bir farz-ı zâhirdir*” şeklindeki ifade ile tüm Müslümanlara birlik ve dayanışma çağrısında bulunmaktadır.²⁸⁷

Şeyh Salih et-Tunusî de diğer yazarlar gibi, Cihad’ın dinî yükümlülüğünü ve Hilafet’in tarihi birleştirici gücünü ele almıştır. “*Fî Sebîlillâh Cihâdın Hakîkati, Gâyesi, Hükümü, Mucâhidinin Vezâifi*” başlıklı makalesinde Müslümanların Osmanlı Hilâfetinin muzaffer sancağı altında veya müttefik Almanya’ya iltihak ederek harbe iştirak etmeleri gerektiğini “*Gerek Hilâfet-i Muhammediyye-i Osmaniyye’nin livâ-yı muzafferîyyeti altında, gerek Almanya ve müttefiklerine iltihâk ederek harb-i mukaddese iştirâk etmeli, âlem-i İslâm’ı ve bütün beşeriyeti İngilizlerin, Fransızların, Moskofların esâret zincirlerinden kurtarmalıdır.*” cümlesiyle savunmaktadır.²⁸⁸

Hilafet’in emirlerinin tartışmasız itaat gerektiren yüce bir otorite olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim ise Cihad ilanına kayıtsız şartsız itaat etmenin tüm Müslümanlar için farz olduğunu “*Bunu hiçbir mü’min inkâr edemeyeceği gibi, bir mazeret-i şer’iyye karşısında bulunmadıkça, bilfiil itaat etmekten de kat’iyyen istinkâf edemez... Çünkü tüm İslam ümmetinin varlığı, yüce emir sahibi olan halifeye itaate bağlıdır.*” cümlesi ile izah etmektedir.²⁸⁹

II. Meşrutiyet’ten yıllar sonra Cumhuriyet döneminde “Cumhuriyet Gazetesi”ni kuracak olan Yunus Nadi’nin de Cihad Fetvası ile ilgili *Sebilürreşad*’da, *Tasvir-i Efkar* gazetesinden iktibas bir makalesi yayınlanmıştır. Yunus Nadi, mezkur makalesinde cihadı, *İttihad-ı İslâm*’ı sağlamak için kaçırılmayacak bir fırsat olarak görmektedir.²⁹⁰ Yazar, dün siyaset açısından sakıncalı görülen İslam birliği fikrinin bugün devlet siyasetinin temeli hâline geldiğini söyleyerek “*İslâm’ın ittihâdı, Müslümanların en esaslı ve belki de yegâne*

²⁸⁷ S. Muhammed Tefvik, *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 80.

²⁸⁸ Salih eş-Şerîf et-Tûnûsî, “*Fî Sebîlillâh Cihâdın Hakîkati, Gâyesi, Hükümü, Mucâhidinin Vezâifi*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 25.

²⁸⁹ Abdürreşid İbrahim, “Cihâd Meydanları Ulemâ-yı İzamı Bekliyor”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 141.

²⁹⁰ Yunus Nadi, “*Matbûât İttihâd-ı İslâm*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 91.

istinâdgâhıdır. Birleşin ey Müslümanlar! Dininizin ve varlığınızın ezeli ve ebedi düşmanlarına karşı birlikle karşı koyun.” ifadelerini kullanmaktadır.

Tahirül Mevlevî, Cihan Harbi esnasında *Sebilürreşad*’da yayınlanan makalelerinde Halifelik makamının otoritesini naklettiği tarihi hikayelerle pekiştirmeye çalışmıştır. Yazarın “*Mısır’ın Fethi*” başlıklı yazılarında Hz. Ömer’in fetih sırasında kumandan Amr bin Âs’a Hilafet Merkezi’nden çok uzaklaşılmasa talimatını verdiğini ve seferin devamlılığını Hilafet’in yetkisine bağladığını anlatmakta “...*Emr-i Halife mucibince, Amr bin el-Âs İskenderiye’den kalktı ve bugün Kahire civarında namına mensûb câmiin mebnî bulunduğu mahalde çadırını kurup oturdu.*” ifadesiyle Halifelik makamının siyasî ve askerî kararlardaki üstünlüğünü örneklemiştir.²⁹¹

Cihan Harbi; İtilaf ve İttifak devletleri arasında sadece cephelerde süren bir savaş olmayıp aynı zamanda tarafların birbirlerine galebe çalmak için her fırsatı kullandıkları bir propaganda savaşı haline dönüşmüştür. Savaş yıllarında, “topyekün savaş” kavramını esas alan başta İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerde 1914’ten itibaren her devlet yerli ve yabancı kamuoylarını etkileme işini bizzat ele almışlardır.²⁹²

Osmanlı Devleti’nde ise Trablusgarb harbi ile ilk adımı atılan ardından Balkan Harbi yıllarında etkinliği artan *Teşkilat-ı Mahsusa*,²⁹³ Cihan Harbiyle birlikte “*Umur-i Şarkıyye İdaresi*” ismini alarak propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Bu Teşkilat’ın kuruluş nedenlerini açıklayan askerî bir raporda yer alan “*İslam’ın parçalanana, dağılana, ruhsuz bırakılan fertlerini ve (halkını) yavaş yavaş canlandırmak, kurtarıcı bir sesle birleşik topluluğun fikirlerine, hilafet makamına sarılmasını temin etmek, hilafet makamı uğrunda feryat ve figanları çoğaltmak, Devletimizin Avrupa’daki konumunu ve siyasî önemini artırmak.*”²⁹⁴ ifadeleri kullanılmaktadır. Osmanlı tabiiyetinde bulunan veya bulunmayan

²⁹¹ Tahirül-Mevlevî, “*Mısır’ın Fethi*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 88.

²⁹² Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914 - 1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 29. Cihan harbindeki propaganda faaliyetleri hakkında ayrıca bk: Kadir Kon, “Türk-Alman İttifakı’nda İslamcılık Politikası ve Cihad-ı Ekber,” *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, ed. Necmettin Alkan (Kronik Kitap, 2018), 177–189; Abdullah Lülecî, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)* (Sakarya Üniversitesi, 2014); Hikmet Zeki Kapıcı, “Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü’nün İstihbarat Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme,” *The Journal of Academic Social Science Studies* 1/33, 261–278.

²⁹³ Ayrıntı için bk: Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1918* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

²⁹⁴ Kapıcı, “Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü’nün İstihbarat Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme,” 261.

Müslümanların, Devletin savaş hedeflerini desteklemelerini sağlamak için basın ve benzeri araçlar vasıtasıyla Avrupa devletlerinin asıl amaçları hakkında yayımlar yapılmış ve devletin maddî desteğiyle özellikle Arap nüfusun yoğun olduğu bölgelerde gazeteler kurulmuştur. Bu doğrultuda; Hilafet makamı, Osmanlı Devleti'nin bekası ve Şerif Hüseyin'in ihaneti, bu yayınlarda en çok işlenen konu başlıkları teşkil etmiştir.²⁹⁵

Sebilürreşad'da Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Cihan Harbi sırasında gerçekleştirdiği eylemler ve Hilafet makamına karşı isyanı ile Osmanlı Hilafeti'ne yönelik İtilâf Devletleri'nin savaş süresince yaptığı propagandaları şiddetle eleştirmiş ve yazarlar İngilizlerin Şerif Hüseyin eliyle yürüttükleri “Arap Hilafet”i girişimlerine makalelerinde cevaplar vermiştir. Şerif Hüseyin'in isyanı ile İngiliz ve Fransızların menfî propagandaları hakkında diğer yazarlarının görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

Sebilüreşad'ın *el-Âlemü'l-İslâmî* isimli dergiden naklettiği imzasız bir makalede, Şerif Hüseyin'in İngilizlerin desteğiyle Hindistan Hükümeti ve Mısır Hükümeti'nden gizli ödenekler aldığı aktarılmakta ve Suriye ve Hicaz bölgesindeki Müslümanları zorla İngiltere'ye destek vermelerini sağlamak için yaptığı icraatlar detaylandırılmaktadır. Makalede Şerif Hüseyin'in, Merkez-i Hilâfet'ten Cihad ilan edildiğinde, “*Bu muhârebenin cihad olduğunu bilseydim, en birinci gönüllü ben olurum*” diyerek Halifenin çağrısını küçümsediği ve reddettiği hatta Cihad-ı Ekber ilanını müdafaa eden Abdurrahim Reşid'i ölümle tehdit ettiği kaydedilmektedir. İngilizlerle işbirliği yapması ve Osmanlı Hilafetine isyan etmesinden ötürü “*...bütün hânedân-ı nübüvvetin berî olduğu nişâne-i 'âr u zilleti bu hâinin alnına yapıştırdı.*” İfadesiyle de Şerif Hüseyin'in hilafet iddiasının meşruiyetinin olmadığı makalede pekiştirilmeye çalışılmaktadır.²⁹⁶ Makalede İngilizlerin, Hüseyin'i “Emîr-i Kebîr” unvanıyla yüceltmesinin aslında sömürge Müslümanlarını kandırma amacı taşıdığı, İngiltere'nin İslam dünyasını tamamen kendi hâkimiyetine almak istediği belirtilirken Şerif Hüseyin'in yanında yer alan Arap aydın ve siyasetçileri “hain” ve “mülhid” (dinsiz) olarak nitelendirilmektedir. Burada dikkat çeken husus ise daha önce Aksekili Ahmed

²⁹⁵ M. Talha Çiçek, “Birinci Dünya Savaşında Suriye’de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği,” *Dil ve Edebiyat Araştırmaları/Journal of Language and Literature Studies* 17/17 (April 21, 2018), 107–126.

²⁹⁶ Tahrir Heyeti, “*Mekke Emîr-i Sâbıkâ Bâgi Hüseyin*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 166.

Hamdi'nin tercümeleriyle Reşid Rıza'nın makalelerini yayınlayan²⁹⁷ derginin, Reşid Rıza'yı da hain olarak nitelenen mezkur Arap aydınları arasında saymasıdır. Yazıda ayrıca Şerif Hüseyin'in gücünün “mevhûm” (hayalî) olduğu, asıl mücadelenin çölün yakıcı sıcağı, susuzluğu ve iklim zorluklarıyla verildiği belirtilmektedir. Geneli itibariyle bir propaganda metni şeklinde kaleme alınan makalenin sonunda ise Osmanlı'nın tayin ettiği Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa²⁹⁸ övülmekte ve Onun dine ve vatana bağlılığı, ilerleme arzusu ve ıslahatçı tutumu öne çıkarılmaktadır.

Abdülaziz Çâviş Hilafet makamının sadece Peygamber'in soyundan gelenlere ait olduğu yönündeki propagandalara bir reddiye olarak kaleme aldığı “*Hilâfet-i İslâmiyye*”²⁹⁹ adlı eseri dergide Mehmet Akif'in tercümesiyle seri halinde yayınlanmıştır. Çaviş, Hilafet yetkisinin, nesep bağlarından bağımsız olarak *ilim, adalet, kıfayet ve mesâlih-i müslimîn* ilkelerine dayandığını hukukî, siyasî ve tarihi perspektifte geniş bir şekilde ele almaktadır. Yazısında Fransız ve İngilizler için “dolandırıcı hükümetler” diye bahseden Çaviş, bu güçlerin Şerif Hüseyin gibi “*yaratılmış halifelerin*” eteklerine sarıldıklarını ifade ederek “*Elbette o gün gelecektir ki: Bütün müslümanları birbirine bağlayan ezeli râbıta Resûlullâh'ın halîfesi ve emîn-i ümmeti etrâfında bir kat daha kuvvetleşerek ...önüne dikilmek istenilen âmâl-i sefile sedlerini silip süpürecektir*” ifadeleriyle bu tür girişimlerin başarısız olacağına dair inancını dile getirmektedir.

Savaşın başlangıcında, derginin yazarları Hilafet'in gücü ve Almanya ile yapılan ittifak sayesinde düşmanlara karşı galebe çalınacağına dair kuvvetli bir inanç taşımaktaydılar. Ancak savaşın sonuçları itibariyle yazarların hayal ettikleri gelecek ve siyasî gücün tam olarak gerçekleşmeyeceğini hissetmeleri söylemlerinde değişime sebebiyet vermiştir. Cihan Harbi'nin başlangıcında *Sebilürreşad* yazarlarının özellikle Cihad-ı Ekber ilanından sonra makalelerine yansıyan büyük zafer beklentisi, savaşın sonlarına doğru yerini, Hilafet ve İslam dünyasının genel durumuna dair derin bir üzüntü ve endişeye bırakmıştır.

Mehmet Akif'in, “*Emîr-i Mekke Şerif Ali Haydar Paşa Hazretlerine*” sercümlesi ile yayınlanan “*Necid Çöllerinden Medîneye*” adlı şiiri, devletin mevcut durumu hakkında yaşanan üzüntü ve endişenin sembolü niteliğindedir

²⁹⁷ Reşid Rızâ, *Sebilürreşad*, Cilt 10 (2017), 107.

²⁹⁸ Şerif Ali Haydar Paşa ve Osmanlı Devleti ilişkileri hk. bk:George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor & Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti?* (Kronik Kitap, 2018).

²⁹⁹ Abdülaziz Çâviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

Şair, Medine’de Peygamber’in huzurunda toplanan Tunuslu’dan Çinli’ye kadar farklı milletlerden oluşan ümmetin huşu dolu, sessiz ve ibadet sahnesini derin bir coşkuyla anlatmaktadır. Devamında ise İslam âleminin yaşadığı bunalıma dikkat çekerek, bu birliğin yeniden canlanması ve zulümden kurtulması için mısralarında şu şekilde dua etmektedir:

“O nûru gönder, İlâhî, asırlar oldu, yeter!

Bunaldı milletin âfâkı, bir sabâh ister.

... ..

Biraz ufukları gülsün cihân-ı İslâm ’ın!”³⁰⁰

Cihan Harbi’nin gerçek nedenleri ve sonuçlarına dair görüşlerin yer aldığı imzasız olarak yayınlanan bir makalede, İngiltere’nin asıl amacının sömürgesi Hindistan’ı korumak olduğu ve bu nedenle Süveyş Kanalı, Bağdat Demiryolu ve Basra Körfezi gibi stratejik noktaları ele geçirdiği ifade edilmektedir. Osmanlı ve müttefiklerinin Hindistan’ı tehdit ederek ve İngiltere’nin emperyalist planını yıkması gerektiği kaydedilen yazıda *“Şimdiye kadar her türlü eksikliğimize ve hazırlıksızlığımıza rağmen bizi en büyük tehlikelerden ilahi inayetiyle kurtaran ve yüzümüzü güldüren Yüce Allah, yakın bir zamanda umduğumuzun ötesinde mübarek sonuçlar ve ebedî semereler ihsan edecektir”* şeklinde ümit cümlelerine yer verilmektedir.³⁰¹

Dergi’de bir mektubu yayınlanan Rusya Müslümanlarının ileri gelen ilim adamlarından Musa Cârullah, mevcut savaşın İslam dünyası için oluşturabileceği krizlere maddeler halinde dikkat çekerken, bu dehşetli savaşın tüm zahmetlerini yalnız Osmanlı Devleti’nin omuzladığını *“Şâyan-ı takdir bir kahramanlıkla, Hilâfet-i Uzmâ makamına lâıyk bir yiğitlikle din huzurunda, millet huzurunda bütün görevlerini eksiksiz ve çok güzel yerine getirdi.”* İfadeleriyle belirtmektedir. Bununla birlikte Cârullah, barış antlaşmalarının Osmanlı aleyhine dönebileceği, Avrupa’nın nüfuzundan tamamen kurtulmanın güç olduğu, Türklerin ve tüm Müslümanların ilimden gerektiği gibi istifade edemeyeceği, İslam ilimlerinin korunup ıslah edilmesi için halkta ve devlette gereken rağbetin bulunamayacağı endişelerini

³⁰⁰ Mehmet Akif, “Necid Çöllerinden Medine’ye”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 212.

³⁰¹ Tahrir Heyeti, “Harb-i Umûmî’nin Nihâyeti: Esbâb-ı Hakikiyesi, Hindistan’ın Ehemmiyeti” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 15 (2019), 26.

sıralamakta ve son olarak, milliyet siyasetleriyle İslam siyasetlerinin çatışma ihtimaline mektubunda dikkat çekmektedir.³⁰²

Tahirü'l-Mevlevî de Sultan Vahideddin'in cülûsuna dair şiirinde dört yıllık savaşın zaferle sonuçlanmasını niyaz ederken padişahın tahta çıkışını büyük bir ilahi lütuf, milletin yeniden dirilişi ve hilafetin vakarının iadesi olarak yorumlamaktadır. Yazar;

*“Yâ Rab şu dört yıllık sefer, Versin sonunda bir zafer,
Çıksın nihâyet her nefer, Bir gâlib-i düşmen-şikâr
Yâ Rab o şâhın ahdini, Kıl müslimînin mecmai,
Olsun zamânında onun, Ma'nâ-yı tevhîd âşikâr.”*

mısralarıyla yeni dönemin İslam birliğini sağlamasını niyaz etmektedir.³⁰³

Ancak savaşın sonuna gelinip ittifakın mağlubiyeti kesinleştiğinde dergi yazarlarının nispeten iyimser yorumlarında artık hayal kırıklığı ve çaresizlik içeren ifadeler yer almaya başlamıştır.

Dergide Afganlı muharrir Muhammed Abdürrab Berk imzasıyla yayınlanan bir makalede, Ahmet Agayef'in Tercüman-ı Hakikat gazetesinde, “Cihad-ı Ekber” ilanına İran, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarını “seyirci kalmakla” suçladığı ifadelerine cevap verilmektedir. Yazar, cihad çağrısına yeterince karşılık verilemediğini kabul etmekle beraber bunun sebebin iman zayıflığı değil, güçsüzlük, imkânsızlık ve dış baskılar olduğunu söylemektedir. “Müslümanlar, İslâmiyet'in çizdiği siyâsetten büsbütün ayrıldılar. Uhuvvet râbitası gevşedi, merkeziyet yerine adem-i merkeziyet kâim oldu. ... Ümerâ-yı İslâm, merkez-i Hilâfet ile fekk-i râbita ederek bulundukları yerlerde hod-be-hod muhtâr oldular.” şeklindeki tespitleriyle yazar, yaşanan mağlubiyeti Hilafet'in siyasî ve kurumsal merkeziyetinden uzaklaşılmasına bağlamaktadır.³⁰⁴

Mehmed Âkif, savaşın sonlarına doğru yayınlanan başka bir makalesinde, özellikle birlik ve beraberliğin yitirilmesi durumunda bir milletin kaçınılmaz olarak felakete sürükleneceğini vurgulamaktadır.³⁰⁵

Akif;

³⁰² Musa Carullah, “Mekâtîb: Moskova'dan”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 227.

³⁰³ Tahirü'l-Mevlevî., “Târîh-i Cülûs-ı Pâdişâhî”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 240.

³⁰⁴ Tahrir Heyeti, “Cihâd-ı Ekber ve Âlem-i İslâm” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 15 (2019), 159.

³⁰⁵ Mehmet Akif, “Birbirinize Girmeyiniz, Sonra Hüsrâna Düşersiniz, Devletiniz de Elinizden Gider”, *Sebilürreşad*, Cilt 15 (2019), 321.

“Sen! Ben! desin efrâd, aradan vahdeti kaldır;

Milletler için işte kıyâmet o zamandır”

mısrasıyla ilahi kanunun değişmeyeceğini ve ayrılığa düşenlerin hüsrana uğrayacağını Enfal suresi 46. Ayeti³⁰⁶ de zikrederek hatırlatmaktadır.

Mehmed Fahreddin, mütarekeden sonraki durumu ele alırken, yaşanan büyük mağlubiyeti, “*milletin kendi cezâ-yı ameli*” olduğunu iddia etmektedir. Viyana’dan İstanbul kapılarına kadar olan coğrafyayı Hilafet toprakları olarak sayan yazar yenilginin sebebini, “*dîn-i hak, mehafetullâh, mehâsin-i ahlâk ve sarsılmaz bir vahdet-i dîniyye ve ictimâiyye*” olarak saydığı dinî hakikatlerden toplumun uzaklaşmasına bağlamaktadır. Yazar, “*...,pâdişâhımız serîr-i şevketinde, başımız ucunda. Evet! Vatanımızın birçok aksâm-ı kıymetdârı çiğnendi, çiğnettik. ... Bundan nedâmet-i tâmmе ile dinsizliği, vicdansızlığı, ahlâksızlığı, Frenk mukallidliğini, velhâsıl bir ma’rifet sandığımız delilikleri, çılgınlıkları bırakır, müslümanca, insanca çalışırsak az zamanda telâfî-i mâ-fât edeceğimize emîn olabiliriz.*” cümleleri ile de geleceğe dair hala iyimser bir tutum sergilemektedir.³⁰⁷

İtilaf Devletleri’nin acımasız mütareke şartlarını uygulamaya çalışmasının, onların İslam âlemini taksim etme planlarından vazgeçemediklerini gösterdiğini belirten S. Mehmet Tevfik de asıl amacın Müslümanların varlığını yok etmek olduğunu kaydetmektedir. Yazar, “*Yeryüzündeki müslümanlar ne azîm bir kuvvet olduğunu İngilizler bizden ziyâde pekiyi bilirler... Bu kuvvetin intibâh devresi hulûl ediyor. Emîn olmalı ki bunlara karşı şiddetli hareket o intibâhı ta’cilden başka bir netice vermez... Yeryüzündeki müslümanların umûmunu kazanmak ve kalblerine hakiki sûrette hâkim olabilmek ise İngiltere ve Fransa’nın Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’ye şimdiden zahîr olabilmeleriyle kaimdir.*” cümlesiyle galip devletlerin bu nedenle Osmanlı’ya yumuşak davranmak zorunda kalacağını iddia etmektedir.³⁰⁸

Babanzade Ahmed Naim, dönemin Vakıf gazetesi yazarlarından Ahmed Emin (Yalman)’ın, çözüm olarak ortaya attığı laiklik önerisini sert bir şekilde eleştirmektedir. Ona göre, Batılılaşma adına din ile devletin ayrılmasını istemek doğru değildir; çünkü İslam’da din ve devlet birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Nitekim Babanzade, “*Ahkâm-ı diniyye derken yalnız inanç esaslarını ve ibadetleri anlamayız; ahlak prensiplerini, hukukî ilişkileri ve ilahî hudutların uygulanmasını da bu*

³⁰⁶ “Birbirinizle çekişmeyin; yoksa korkuya kapılırsınız ve kuvvetiniz elden gider.”

³⁰⁷ Mehmet Fahreddin, “Hudeybiye Musâlahası”, *Sebilürreşad*, Cilt 15 (2019), 231.

³⁰⁸ S. Muhammed Tevfik, “Müslümanlar Niçin Almanlarla İttifâk Etti?”, *Sebilürreşad*, Cilt 15 (2019), 276.

kavrama dahil ederiz. Bu kısa tarifle İslam'da yönetim biçimi teokratik sayılabilir; ancak İslam'da ruhban sınıfı olmadığı için bunun, Avrupalıların anladığı türden bir teokrasi olmadığı açıktır” diyerek görüşünü temellendirmektedir.³⁰⁹

Babanzade, Ahmed Emin'in “Osmanlı hükümdarlığı ile İslam halifeliği tamamen ayrı iki sıfattır; ayrıldığı takdirde Meşihat ve Evkaf Nezareti müstakil bir dinî heyet hâline gelir ve doğrudan doğruya Hilafete bağlanır; Osmanlı Devleti ise tüm vatandaşlara eşit davranan seküler bir hukuk devleti olur” şeklindeki önerisini de eleştirmektedir. Ona göre halifelik, Papalık gibi sadece ruhani bir makam değildir. Halife, şer'î hükümlerin uygulanması konusunda ümmet adına vekâlet eden kişidir. Bu nedenle “halife” sıfatı değiştirilemez ve dünyevî-siyasî görevlerden ayrıştırılamaz. Babanzade bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Emîre sultan deyiniz, padişah deyiniz, halife deyiniz; hangi adı vererseniz verin, sıfatı değişmez. Onun görevi de diğer Müslüman fertlerin görevi gibi dinîdir; fark, devlet otoritesine sahip olarak şer'î hükümleri uygulamak ve ilahî hudutları icra etmektir.”

Sebilürreşad yazarları, Cihan Harbinde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mağlubiyetin nedenlerini, düşmanın askerî üstünlüğü haricinde, İslam toplumunun Hilafet çatısı altında (İttihad-ı İslam) birleşmemesine, şer'i esaslardan uzaklaşılmasına ve meydana gelen ahlakî ve siyasî çöküntüye de bağlamaktadır. Yazarlar, savaş sonrasında bazı gazetelerde dile getirilen siyasî ve fikrî önerileri değerlendirirken Batı yanlısı önerilere karşı çıkmakta ve özellikle Devletin dinle bağıını koparmasının toplum üzerindeki doğuracağı sonuçlara dikkat çekmektedir. Babanzade Ahmed Naim bu durumu “Hükûmeti, ikame-i din ile şer'an muvazzaf bilen halkımız, hükûmetin bu vazîfeden imtinâ'ını hoş gördüğü gün, diğer vezâîf-i dîniyyesini de ve binâenaleyh ahlâkiyyâtını da, vezâîf-i ictimâ'îyyesini de ihmâl eder.” cümlesi ile özetlemektedir. Yazar, müslüman bir toplumda dinî-ahlâkî yapının siyasal düzenden ayrı düşünülemeyeceğini vurgularken derginin diğer yazarları da genel itibarıyla çözümün, Batı taklitçiliği veya sekülerleşmede değil aksine tam ve hakiki İslam'a dönüş olduğuna dair görüşlerini dile getirmektedirler.

2.7 Sebilürreşad'da Hilafet ve Medeniyet Yorumları

II. Meşrutiyet dönemi fikir dergilerinde, dönemin hemen hemen bütün toplumsal ve siyasal meseleleri ele alınmıştır. Bu yayınlarda cehalet, hurafeler,

³⁰⁹ Ahmed Emin, “Sulh Hazırlığı”, Ö. Faruk Yücel, *Vakit Gazetesi (1917-1959)*, 388.

eğitimsizlik, ekonomik ve idarî çürüme, Batılılaşma, toplumsal yozlaşma gibi sorunlar dönemin eleştiri konuları olarak geniş bir çerçevede tartışılmaktadır. Dönemin müellifleri, bu sorunların çözümünün yalnızca siyasal reformlarla değil, aynı zamanda kültürel ve zihinsel bir dönüşümle mümkün olabileceğini vurgularken bu dönüşümün temel aracı olarak ise eğitim (maarif) görülmüştür.³¹⁰

Sebilürreşad yazarları da bu dönemde kaleme aldıkları makalelerinde medeniyet ve siyaset kavramlarını, İslam'ın tarihî tecrübesinden hareketle bütüncül bir yaklaşımla ele alırken Hilafet, İslam dünyasının manevî, ilmî ve ahlâkî birliğini temsil eden bir kurum olarak görülmekte bu hususta üstlendiği kritik rollere dikkat çekilmektedir. Yazarlar, İslam medeniyetinin geçmişteki yükselişini ilim, adalet ve vahdet ilkelerine dayandırırken, gerilemenin sebeplerini farklı vecheleri ile irdelemektedir. Çalışmamız kapsamında yaptığımız içerik analizi neticesinde *Sebilürreşad*'ın hilafet ve medeniyet bağlamında savunduğu görüşleri aşağıdaki tabloda yer alan alt tema başlıkları dahilinde incelemek mümkündür. Bu kapsamda Medreselerin ıslahı, iktisadî-sosyal kalkınması ve milliyetçilik karşısında ittihad-ı İslam fikrinin güçlendirilmesi gibi konular dergide ön plana çıkmaktadır.

Tablo 3.11. *Sebilürreşad*'da Hilafet ve Medeniyet İlişkisine Dair Yapılan Atıflar

Türklük, Milliyet, Kavmiyet	246
Medrese, İlim, Ulema	747
İktisat, Medeniyet, Siyaset	267

2.7.1 Maarif, Medrese, Ulema Hakkındaki Görüşler

Sebilürreşad yazarları, ulema sınıfını yalnızca dinî bilginin taşıyıcısı değil, aynı zamanda İslâm toplumunun manevî ve fikrî istikametini tayin eden bir rehberlik kurumu olarak görmektedir. Hilafet makamı ile ulema arasındaki karşılıklı ilişkiye sıklıkla atıfta bulunulan makalelerde, hilafet, İslâm'ın siyasî ve ahlâkî birliğini temsil ederken; ulema bu birliğin fikrî ve ilmî zeminini muhafaza eden “hakikat bekçileri” olarak vasıflandırılmaktadır. Ahmed Naim, Bereketzâde İsmail Hakkı ve Mehmet Âkif gibi yazarlar, ulemanın dinin özünü koruma, toplumu irşad etme ve ihtilafları ortadan kaldırma görevine yazılarında vurgu yaparken; Abdürreşid İbrahim ve Musa Kâzım gibi isimler, ulemanın bu misyonu

³¹⁰ Mustafa Gündüz, “II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru,” *Doğu Batı Dergisi*, 105–131/45 (2008).

layıkıyla yerine getirememesini eleştirmektedirler. Halim Sâbit, M. Ali Münir ve Yakup Kemal gibi yazarlar ise, medreselerin ıslahı ve yeniden teşkili meselesini, İslâm dünyasının fikrî ve siyasî dirilişi için zaruri görmektedir. *Sebilürreşad*'ın sayfalarında ulema-hilafet ilişkisine dair müelliflerin yorumları aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Babanzade Ahmed Naim'e göre İslam toplumunun rehberi ve ilmin öncüsü olarak görülen ulema, kitap ve sünnete bağlı kişiler olarak, halkın yanlış fikirlerden kurtulmalarını sağlayan şahsiyetlerdir. Ahmed Naim, İslam düşüncesinde ortaya çıkan fikrî ihtilaflar karşısında ulemanın birleştirici ve hakikat rehberi rolünü vurgulamaktadır. Ehl-i Sünnet ulemasını, Kur'an ve Sünnet'e sığınarak hem dinî bid'atlerden arındırdıklarını hem de İslam toplumunun istikrarını sağladığını kaydeden yazar Ehl-i Sünnet'in temsilcileri olarak *Mâturîdî* ve *Eş'arî*'yi anmakta; bu iki kelâm ekolü arasındaki farkların yalnızca yüzeysel ve biçimsel olduğunu belirtmektedir. Yazar mezhepler arasındaki farklılıkları tefrika değil, zenginlik olarak vurgularken tarihsel süreçte atıf yaparak "*Yekdiğerini tekfir derecesinde birbirine ilân-ı husûmet eden bunca ehl-i ihtilâf arasında hakikat-bîn olan ulemâ-yı kirâm, Kitap ve Sünnet gibi iki hatt-ı istivâ-yı selâmete ilticâ ederek müdafaa ve taarruz etmiş, nihayet bilcümle hasımlara külliye galebe etmişlerdir.*" cümlesi ile dönemin ulemasının da aynı yolu izlemesi gerektiğine işaret etmektedir.³¹¹

Bereketzade İsmail Hakkı ise ilmin İslam medeniyetindeki kurucu ve birleştirici rolünü vurgulamakta, hilafet kurumunu da bu ilim merkezli toplumsal nizamın başı olarak görmektedir. Ona göre, ulema sınıfı, halkı doğru yola çağırmakta, ilmin ve irfanın gelişmesine hizmet etmektedir. Yazar ulemanın bu vazifelerinin önemini, "*Hele İslâm'ın ilmen, san'aten, edeben, adlen saadet-i beşere ettiği hidemât-ı mübeccelesi ile'l-ebed pâydar olan me'âsir-i ilm ü irfânı, vekâyi'-i mâziyyesiyle, vesâik-i târîhiyye ile müsbet ve müberhendir.*"³¹² İfadeleriyle pekiştirmektedir. Yazar ayrıca, Abbasî halifeleri dönemindeki ilmî hoşgörüyü örnek vererek Hulefânın, Hristiyan ve Yahudi âlimleri yüksek memuriyetlere getirmesini, İslam'ın medeniyet tasavvurunda mezhep, ırk ve din farkı gözetmeyen yaklaşımını ön plana çıkarmaktadır. Abbasi halifelerinden el-Me'mûn'un "*Hükemâ, Cenâb-ı Hakk'ın ibâdı arasından intihâb eylediği su'adâ-yı*

³¹¹ Ahmed Naim, ", *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 34.

³¹² Bereketzade İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 65.

ümme'ttir." cümlesi ile ulemanın Allah'ın insanlık içinden seçip yücelttiği, toplumun rehberi kimseler olduğunu ifade eden Bereketzade, Hilafetin ilim ve ulemaya sahip çıkarak meşruiyetini sağlamlaştıracağını düşünmektedir.

Sâlih et-Tunusî ise hilafet kurumunun dinî, ahlâkî, ilmî ve siyasî boyutlarını bir bütün olarak ele aldığı, "*Müdâfaât: Hilâfet-i İslâmiyye*" başlıklı makalesinde³¹³, halifenin görevini sadece siyasî idareyle sınırlamamakta; bilakis onu dinin, ilmin, adaletin ve insanlığın tüm yönleriyle ikamesi için sorumlu bir otorite olarak tanımlamaktadır. Yazara göre halifenin asli vazifesi, "ilmin ve hikmetin himayesi"dir ve bu vurgusunu, "...bütün ulûm u fûnûnun te'mîn-i terakkîsi; şuûn-ı milletin kemâl-i ihlâs u intibâh ile idâresi; tâkat-i beşer dâhilinde bulunan bütün vesâite mürâcaatle her türlü hâdisâta karşı hâzır bulunulması..." ifadeleri ile yapmaktadır.

Ulemayı, dinî bağları yeniden güçlendirme, ittihadı kuvvetlendirme ve ihtilafı ortadan kaldırma görevine sahip Enbiyaların varisleri olarak niteleyen Muhammed Abduh da Müslüman milletlerin içinde bulunduğu düşkünlük (meskenet) ve gerilemenin (inhitat) nedenlerini incelerken, bu durumun temelini siyasî ve ilmî otoritenin ayrışmasına dayandırmaktadır. Abduh, Abbasi halifelerini eleştirerek "*Revâbit-ı İslâmiyye'nin bu za'fı, bu inhilâli rütbe-i ilmin mertebe-i hilâfetten infisâli ile başlamıştır. Evet, Hulefâ-yı Abbâsiyye, Hulefâ-yı Râşidîn'in meslek-i celîlini tâkib ederek usûl ve fûrû'-ı dinde ictihad derecesinde bir ilim edinmeksizin yalnız hilâfetin ismiyle iktifâ ettiler*" cümlesiyle Halifelik makamının itibarının düştüğü ve eski heybetini kaybettiğini belirtmektedir. Makalede ayrıca, ulemanın kendi aralarındaki kopukluk eleştirilmektedir. Abduh bu tespiti "*Beyinlerinde mu'ârefe münkâtı' olmuş, birbirlerinden hecr-i gayr-ı cemîl ile mehcûr olmuşlardır. Akâidi muhafaza edecek, halka sebîl-i reşâdî gösterecek olan ulemâ arasında ne muvâsala ne de mürâsele kat'iyen yoktur*" ifadeleri ile dile getirmektedir.

Peygamberlerin mirasçısı olarak ulemaya dinî bağı yeniden güçlendirmek hususunda büyük bir sorumluluk düştüğünü kaydeden yazar, "*Verâset-i enbiyâ ile müşerref olduklarını lisân-ı şâri'den duyan ulemâ için hakk-ı verâseti ifâ etmek vâcibdir ki bu vecîbe, râbîta-i dîniyyeyi yeniden tahkîm eylemek, dînin emr olduğu âheng-i ittihâdî kuvvetlendirerek ortadaki vahşet ve ihtilâfı kaldırmakla edâ edilebilir.*" ifadesiyle bu sorumluluğun gereklilikleri tarif etmektedir.

³¹³ Şeyh Salih eş-Şerif, "*Müdâfaât: Hilâfet-i İslâmiyye*" M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 192.

Abduh makalesinde özetle, İslam dünyasının huzur ve refahı için Hilafet makamından kopan ilmin yeniden merkezileşmesini ve bu ilmî otoriteyi temsil eden ulemanın, medrese ve camileri merkez alarak küresel çapta bir iletişim ve ittifak hareketi başlatmasını önermektedir.³¹⁴

M. Ali Münir'e ait ve Meşihat-i Celile-i İslâmiyye'nin (Şeyhülislamlık makamı) İslam dünyasındaki ilmî, fikrî ve içtimaî sorumluluğuna dair güçlü bir eleştiri ve reform çağrısını içeren makalede ise³¹⁵ Meşihat'in İslam dünyasının manevî ve fikrî önderi olarak üzerine düşen sorumlulukları yeterince yerine getirmemesi eleştirilmektedir. Yazar, *"Halîfenin, emîrû'l-mü'mînînin mesâ'il-i İslâmiyye'ye müteallik vezâifini Meşihat-i Celile-i İslâmiyye deruhde etmiştir; o mes'uldür... Bu maksada vusûl için bir seneden beri nelere teşebbüs buyuruldu? Şimdiye kadar kaç medrese ıslah, kaç mekteb küşâd buyuruldu? ... Meselâ Çin'deki bir Müslüman, diğer mahallerdeki dindaşlarının vaz'iyet-i ictimâiyyesini öğrenmek istese nereden ve nasıl öğrenecek? Buna dair Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye'de kaç mücellled, kaç risâle neşrolundu ve kaç dille yazıldı?"* soruları ile tespitleri ve eleştirilerini dile getirmektedir.

Münir aynı yazıda, asırlardır hilafetin merkezi olan İstanbul'un ilmî ve fikrî anlamda İslam dünyasına öncülük etmesi gerektiğini *"Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye asırlardan beri makarr-ı celîl-i hilâfet iken henüz mufasssal bir târîh-i İslâmımız yok; mufasssal bir İslâm coğrafyası, bir İslâm haritası yok. Âlem-i İslâm'ın meselâ şu içinde bulunduğumuz on üçüncü asr-ı hicrîdeki vaz'iyât-ı ictimâiyyesi, ahvâl-i rûhiyyesi, terbiye-i ahlâkiyyesi ve sairesine dâir bir eser-i ilmî ve ictimâî külliyyen mefkûd."* şeklindeki cümlesiyle vurgulamakta ve bu konuda ulemayı gayretli olmaya davet etmektedir.³¹⁶

Sebilürreşad yazarları arasında ulemanın toplumsal sorumluluğuna işaret eden yazarlardan biri de Halim Sabit'tir. Ona göre İslâm toplumundaki gerilemenin en büyük sebebi, ulemanın pasif tutumudur. Yazar, *"...servetten, himmetten, gayretten önce zevk, merak ve his gerekir... Milletimizde bu özellikleri uyandırmak zordur. Benim fikrimce bu görev doğrudan doğruya ulemâımıza, hocalarımıza aittir. Bu his, bu haslet ulemamızda uyanırsa aleme çabuk sirayet ederdi. Fakat henüz hocalarımızda böyle bir his göremiyoruz."* ifadesi ile bu duruma dikkat

³¹⁴ Muhammed Abduh, *"Müslümanların Esbab-ı İnhitat ve Meskeneti"* M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 183.

³¹⁵ M. Ali Münir, *"İsmail Gasprinski Bey Hazretleri'ne"* M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad* Cilt 2 (2012), 382.

³¹⁶ M. Ali Münir, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 382.

çekmektedir.³¹⁷ Hilafetin Emevilerden Abbasilere intikalinin ulemanın manevî nüfuzuyla gerçekleştiğini kaydeden Halim Sabit, mevcut durumda da ulemanın avam üzerindeki etkisinin büyük olduğunu fakat bu gücü doğru yolda kullanmadıkları eleştirisinde bulunmaktadır. Yazara göre “harb-i hakikî”, yani en büyük mücadele sahada değil, fikir ve ahlak alanında. Bu savaşın askerleri de ulemadır. Ulema, sadece silahla değil, ilim, fikir ve hakikat yoluyla insanları hakka çağırmalıdır. Yazar bu husustaki diğer tespitlerini, “...bu suretle insanlar arasında umumî bir dostluk husule getirmeye, onları nokta-i vahidede toplamaya ve bu suretle sa’âdet-i matlûbenin husûlüne çalışmaları lâzım gelir” şeklinde ifade etmektedir.³¹⁸

Medreselerin, mevcut haliyle toplumun ihtiyaçlarını karşılayamadığı eleştirisini yapan Halim Sabit, Osmanlı medreselerinin, Endülüs ve Maveraünnehir medreselerine nisbeten geride kaldığını, binalarının sıhhat açısından eksik olduğunu ve ilmî tekamülün durduğunu öne sürmektedir.³¹⁹ Yazar, Medreselerde öğretilen fıkıh ilmini yetersiz bulmakta ve bu hususu, “Merkez-i Hilâfet denilen İstanbul’dan başlayarak ahâlî-i İslâmiyyenin sâkin olduğu bütün bilâd, bütün memleketler birer birer gözden geçirilecek olursa, ahkâm-ı mu’amelâtın kütüb-i fıkhiyye sahifelerinde sıkışıp kalarak ancak medrese köşelerinde sevap için kıraat edilmekte olduğu, asıl mu’amelât-ı nâsa ise pek az bir tesir icra edebilmekte bulunduğu bütün vuzûhuyla meydana çıkar.” cümlesiyle dile getirerek bu konuda modernist bir tutum sergilemektedir.³²⁰

Dergide ulema sınıfını eleştiren bir diğer isim Abdürreşid İbrahim’dir. Ona göre dönemin uleması İslâm’ın hükümlerini teorik olarak bilse de bu bilgiyi hayatına ve topluma tatbik etmekte başarısız olmuştur. Yazar bu eleştirisini, “Biz, heva ve hevesimize göre yaptığımız yolu İslâmiyet yolu diye tutmuşuz.” şeklinde dile getirmektedir.³²¹

Derginin yazarlarından Yusuf Akçura ise Orta Çağ’da Avrupa’nın eğitim kurumlarını İslam medreselerinden örnek alarak geliştirdiğini ve günümüz

³¹⁷ Halim Sabit, “Mecelle Cem’iyeti Hakkında Mühim Bir Muhtıra” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 94.

³¹⁸ Halim Sabit, “Ulema ve Avam” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 319.

³¹⁹ Halim Sabit, “İslâh-ı Medâris Münâsebetiyle” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 6 (2015), 301.

³²⁰ Halim Sabit, “İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça: İctihada Dair” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 169.

³²¹ Abdürreşid İbrahim, “Abdürreşid İbrahim Efendi’nin Nutku” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 68.

üniversitelerinde dahi bu etkilerin görüldüğünü vurgularken konuyu Osmanlı'daki Medreselerin ıslahı bakımından ele almaktadır. Akçura, İslam ilim ve hikmetinin dokuz on asır önceki halinden ileri gidemediğini ve Osmanlı Devleti'nin son dönem ricâlinin en büyük hatasının medreseleri ihmal etmek olduğunu vurgulamaktadır. Tanzimat'tan itibaren yeni eğitim kurumları kurulurken mevcut medreselerin ıslah edilmek yerine tamamen göz ardı edilmesine “*Bu cihetle, Hilâfet-i Uzmâ-yı İslâmiyye'yi hâiz olan Devlet-i Osmâniyye'yi, Avrupa maârif ve medeniyetinden istifade ile ıslah ve tanzîme kalkışan zevâtın, cem'iyet-i Osmâniyye'de her şeyden evvel nazar-ı dikkatlerini celb eden müessesât, mekâtib ve medâris-i İslâmiyye olması iktizâ ederdi.*” cümleleriyle dikkat çeken Akçura, Bu ihmalin, geleneksel ulema sınıfı ile modern eğitim almış bürokratlar arasında siyasî ve ekonomik rekabete dayalı büyük bir çatışma yaratarak Osmanlı toplumunun ilerlemesini engellediğini “*Mekatib ve medaris-i İslamiyye'nin (ve binaenaleyh ulum ve maarif-i İslamiyye'nin) terakki ve tekemmül yolunda diğer akvam ve milelinkine nisbetle pek geride kalması, yalnız ehl-i İslam'a değil, bizzat din-i İslam'a da külli zarar dokundurmuştur*” ifadeleri ile dile getirmektedir.³²²

Sebilürreşad yazarları maarif ve medreseler hakkındaki görüşlerini aktarırken yabancı ülkelerin müdahaleleri ve misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı tehlikeye de dikkat çekmektedirler.

M. Ali Münir, misyoner okullarının görünürde eğitim vermekle birlikte aslında Hristiyan terbiyesi adı altında İslam düşmanlığını yaymayı amaçladığını belirtirken aynı zamanda bu okulların, Kılıç Arslanlar, Selâhaddinler ve Fâtih, Yavuz, Kânûnî gibi cihân-değer sultanlarımız gibi Türk-İslam tarihinin büyük kahramanlarını “vahşi” olarak tanıtarak genç nesilleri manen zehirlediğini ifade etmektedir. Yazar, hükümetin uymak zorunda bırakıldığı bir takım siyasî şartlar nedeniyle bu tür okulların tehlikenin farkına varamayan ülkeleri hedef seçtiğini belirterek “*Her kavim, her cema'at kendi muhitine, kendi nokta-i nazarına, kendi menfaat-i ictimaiyesine göre tabii ve muhik olan bu teşebbüslerde bulunuyor, yayılmak, çoğalmak.. için, kuvve-i tedafü'îyesi uyanmamış yer arıyor ve aradığını vatanımızda buluyor.*” ifadelerini kullanmaktadır.³²³

Mehmet Fahreddin de misyoner mekteplerinde teslîs dersleri ve salîb ibadetlerinin aleni hale geldiğini, bu okulların Hristiyanlığa döndürme ve dinden

³²² Yusuf Akçura, “Medreselerin Islahı” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2015), 5.

³²³ M. Ali Münir, “*İnhitatat-ı İctimaiyye*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 79.

çıkarma merkezleri olduğunu belirtirken geçmiş yönetimleri, “*Memleketin ma’rifete, fenne hayat kadar muhtâc olduğunu takdîr etmedikten mâadâ bilakis küfür addederek mekteplerin teessüsüne mâni’ olanların ve buna mukâbil misyonerlere karşı hissizlikte, gayretsizlikte cansız mezar taşlarını tanzîr edenlerin ferdâ-yı kıyâmetteki şiddet-i mes’ûliyyetleri görülecek.*” ifadeleri ile eleştirmektedir.³²⁴

2.7.2 Türklük, Milliyet ve Kavmiyet Eleştirileri

Dergide hilafet konusunu kapsayan makalelerin analizinde tebarüz eden konulardan biri de “Milliyet ve kavmiyet” meselesidir. Dergi, Millet-Milliyet kavramlarını daha çok “İslam ümmeti” şeklinde değerlendirirken kavmiyetçiliği ise bu birliğe karşı büyük bir tehdit ve yıkıcı bir unsur olarak görmektedir.

Sebilürreşad yazarlarının bu husustaki görüşlerini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

Dergide kavmiyet konusunu en çok gündemine alan kalemlerden birisi Mehmet Akif’tir. Yazılarında İslam ümmeti arasındaki “râbîta-i diyânet” olarak tanımladığı bağı, her türlü kavmiyetçilikten üstün gören Akif, bu hususta “*Râbîta-i diyânet! Şimdiye kadar bu râbîta sâyesinde kardeş gibi yaşadık. Türk Türklüğünün ne olduğunu bilmiyordu; Arnavut kavmiyetinden dem vurmuyordu. Zaten Müslümanlıkta kavmiyet yoktur. Hazret-i Peygamber buyuruyor ki: “Kavmiyet gayreti güdenler bizden değildir”* ifadelerini kullanmaktadır. Ona göre kavmiyet cereyanları, Müslüman unsurları birbirine düşürmekte ve İslam birliğini bozmaktadır. Yazar bu durumu, “... *Felâket-i hâzırânın nâ-mütenâhî esbâbı var ki en birincisi kavmiyet yüzünden meydana alan tefrikadır. Yalnız dört, beş senedir bu yüzden ne hâle geldik; kavmiyet gayretiyle ayaklananları ıslâh için ordumuzu yorduk. İhtilâlden çıktık ihtilâle girdik; müşkilâtten çıktık müşkilâta düştük!*” şeklinde belirtmektedir.³²⁵

Mehmet Akif, kavmiyet tartışmalarını şiirlerine de konu edinirken Müslümanların kurtuluşunu ne Batı tarzı milliyetçilikte ne de kavmiyetçi üstünlük iddialarında görmektedir. O’na göre tüm Müslümanlar, milliyet kavramını İslâm temelinde ele almalıdır. Akif, Balkan harbi esnasında kaleme aldığı ve dergide yayınlanan şiirinin başında “*Nizâr evlâdı: Yetişin ey Nizâr oğulları! Yemenliler de: Yetişin ey Kahtan oğulları! dedi mi, hemen tepelerine felâket iner; hemen Allah’ın nusreti üzerlerinden kalkar; hepsine birden de kılıç musallat olur.*” Şeklindeki hadis-i

³²⁴ Mehmed Fahreddin, “*Feminizm Mes’alesi*”, M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 227.

³²⁵ Mehmed Âkif, “*Hutbe ve Mevâiz*”, M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 369.

şerifi naklederken, “Üç beyinsiz kafanın derdine, üç milyon halk,/Bak nasıl doğranıyor? Kalk, baba, kabrinden kalk!” mısralarıyla Balkan harbindeki faciaları tasvir etmektedir. Aynı şiirde Akif, menfi milliyetçilik bağlamında yapılan girişimlerin ülkeyi izmihlale sürükleyeceği ve Hilafet makamını zaafa uğratacağı uyarılarını mısralarına taşımaktadır:

“İşte, ey unsur-i isyân, bu elîm izmihlâl:
Seni tahrîk eden üç beş alığın ma’rifeti!
Ya neden beklemiyordun bu rezîl âkıbeti?
Hani, milliyetin İslâm idi... Kavmiyyet ne!
Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine.
“Türk Arapsız yaşamaz. Kim ki “yaşar” der, delidir!
Arabın, Türk ise hem sağ gözü, hem sağ elidir.
Veriniz başbaşa... Zîrâ sonu hüsrân-ı mübîn:
Ne Hilâfet³²⁶ kalıyor ortada billâhi, ne din!”³²⁷

Dergi yazarlarından Ahmed Taceddin, milliyetçilik duygusunun aşırıya kaçtığına toplumun huzurunun bozulacağını belirtmektedir. Ona göre, bir ülkede farklı milletler arasında süren “millî çekişmeler” tehlikelidir. Yazar bu hususu “...bir memleket içinde yaşayan milletler arasında deveran eden münaza’a-i milliyedir. Bir millet-i hakimenin hissiyyat-ı vataniyye ve milliyesi ne kadar büyük olursa olsun, bu hissiyyatın memleketin saadetine hizmet edebilmesi bir şeye tevakkuf eder, ki o da milleti mahkumenin haysiyyetini kesr eder derecede müfritane olmamasıdır. Milliyeti ortaya atıp daima münaza’a-i milliyenin arkasından gidilecek olursa vay o memleketin haline!...” cümleleri ile dile getirmektedir.³²⁸

Sebilürreşad’da İngiltere ve oradaki Müslüman toplum üzerine yazıları yayımlanan Halil Hâlid, İslamiyet’in özünde etnik veya kavmî bir üstünlük anlayışı bulunmadığını açıkça vurgulamaktadır. Ona göre Araplık ya da Türklük gibi etnik kimlikleri dinî meselelerle ilişkilendirmek İslam’a aykırı bir bidattir. Halil Hâlid, bu çerçevede “Osmaniyet” kavramını öne çıkarır ve bunu doğrudan hilafet makamı ile ilişkilendirir. Ona göre hilafeti yüceltip koruyan Osmanlılık, yalnızca Türklükten ibaret değildir; üstelik sadece Müslüman unsurların değil, Osmanlı’daki gayrimüslim unsurların bile hilafeti olumlu bir kurum olarak görmesi gerekir. Yazar bu yaklaşımını “Araplık, Türklük mesâil-i İslâmiyye’nin mülâhazasında hiçbir vechile telakki olunmamalıdır. Osmâniyet Hilâfet’i yed-i emânetine aldı, kadrini ihyâ etti. Osmâniyet ise yalnız Türklük demek olmadığı ma’lumdur...Hattâ

³²⁶ Düzdağ, Şiirdeki “hilafet” ifadesinin cumhuriyetten sonra (1928) “hükümet” olarak değiştirildiğini belirtmektedir. Bk: M.Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde Irkçılık* (Kapı Yayınları, 2013).

³²⁷ Mehmet Akif, “Şiir”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 436.

³²⁸ Ahmed Taceddin, *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 101.

yalnız müslüman bir unsur için değil gayr-i müslim anâsır-ı Osmâniyye bile Hilâfet'i hüsn-i telakkî etmelidir...” ifadeleri ile açıklamaktadır.³²⁹

Boşnak İbrahim Alagiç, “Türklük” adına hareket edip İslam’ı dikkate almayan görüşleri şaşkınlıkla karşıladığını belirtmektedir. Ona göre bu yaklaşım, ülkeyi bölünme tehlikesine sürükler; çünkü Türk olmayan Müslümanları hilafet makamına bağlayan şey Türklük değil, Müslümanlıktır. Bu sebeple Alagiç, kavmiyetçi siyasetin İslam’ın birleştirici ruhuna aykırı olduğunu vurgulamakta ve Hz. Peygamber’in kabile ayrımlarını kaldırma çabasını hatırlatmaktadır. Yazar, makalesini “*Asırlardır kurulmuş olan bu büyük birliği bozmak, bizi yeniden cahiliye dönemine döndürür. Böyle bir hayalperest politika, ancak ayrılığa ve çöküşe yol açar. Çünkü Türk olmayanları hilafete bağlayan şey Türklük değil, İslamiyettir.*” ifadeleri ile sonlandırmaktadır. Alagiç, Türkçülük adına İslam’ı geri plana atan yaklaşımların tehlikeli olduğunu savunurken; hilafetin bütün Müslümanları birleştiren yönünün unutulmaması gerektiğini ve Osmanlı birlik anlayışının ancak İslam temeli üzerinde ayakta durabileceğini belirtmektedir.³³⁰

Sebilürreşad’da “Kavmiyet ve Din” başlığı ile yazı dizisi şeklinde yayınlanan makalesinde Çaviş, konuyu tafsilatlı bir şekilde değerlendirirken İslam tarihinden örneklerle görüşlerini pekiştirmektedir. Söz konusu örneklerden biri de Sultan Selim’in Hilafet’i devralması olayı ile ilgilidir. Çaviş, Memlûklerin, Mısırlı olmayan askerleri kullanarak Sultan Selim’e karşı koymalarını hariç tutarak, Suriye topraklarının zaptı ile Mısır halkının itaatini kavmiyet duygusunun o dönemlerde mevcut olmamasın bağlamakta ve “*O asırlarda Halîfe-i Abbâs Mûtevekkil Alallah’ın sultân-ı müşârun-ileyhe terk-i Hilâfet etmesi ve Irak ahâlîsiyle Tunus ve Cezayirlilerin onun hükmüne kemâl-i tıyb-i nefis ile münkâd olması da o asırlarda kavmiyetin kulûb-i ehl-i İslâm’da temekkün etmemiş olmasından ileri geliyor.*” ifadelerini kullanmaktadır.³³¹

Dergide İslam tarihi üzerine geniş kapsamlı makaleleri yayınlanan Tahirül Mevlevi ise Türklük adına Cengiz Han’ı yücelten fikirleri eleştirirken bu figürlerin İslam tarihinde büyük felaketlere yol açtığını hatırlatmaktadır.³³²Cengiz

³²⁹ Halil Halid, ““*Sene-i Devriyye-i Hilafet*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 6 (2016), 156.

³³⁰ İbrahim Alagiç, “*Dersâadet’te Sebilürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine,*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 118.

³³¹ Abdülaziz Çaviş, , *Sebilürreşad*, Cilt 13 (2018), 215.

³³² Türk Yurdu dergisinde “Türk Büyükleri” başlıklı bir yazı dizisinde Cengiz Han’dan Büyük Türk imparatoru şeklinde bahsedilmesi *Sebilürreşad* yayınlarında eleştiri konusu olmuştur. Benzer eleştiriler İctihad Dergisi’nde de yer almıştır.

Han'ı dünyanın en büyük ve en meşhur zalimlerinden biri olarak niteleyen Tahirül Mevlevî, Cengiz ve evlatlarının sebep olduğu tahribat yüzünden İslâm âleminin altı yüz senelik nice ilim, kütüphane ve medreselerinin mahvolduğunu, İslam medeniyetinin bir daha baş kaldıramadığını belirtmektedir. Türklerin, dindaş ve ırkdaşlarını kesen, Osmanlıların ecdadı olan Kayı hanlıları vatanlarından hicrete mecbur eden Cengiz'in zulmüyle iftihar etmesinin söz konusu dahi olamayacağını belirten yazar, Cengiz'i "Türklük" numunesi olarak gösterenlere karşı, Selçuklu hükümdarları Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Karahanlı hükümdarları Buğra Han, Musa bin Karahan, Tolunoğulları hükümdarı Ebülceyş Humareveyh gibi İslam'a hizmet etmiş Türk büyüklerinin örnek alınması gerektiğini ifade etmektedir. Yazarın Tuğrul Bey'i anarken kullandığı ifadeler ise Türklerin hilafet makamına verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekmektedir: "*Selçûkilerden Tuğrul Bey mahbesden çıkarıp mesned-i hilâfete iclâs eylediği Kâim Bi-Emrillâh el-Abbâsî'nin ellerini öpüp yüzüne, gözüne sürerken Cengiz'in torunu Hülâgu, yine makam-ı mu'allâyı hilâfette bulunan Musta'simbillah el-Abbâsî'yi keçeye sardırıp Moğollara çiğnetmek suretiyle öldürtüyordu. Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru Romanos'u esir aldıktan sonra gösterdiği büyüklüğü de 'İslâm askerine' ünvânlı makâlât-ı müteselsilede yazmıştım.*"³³³

Türklerin Abbasi Halifeliği döneminde sırf celadet, şecaat, sadakat ve safvet gibi ahlakî nitelikleri nedeniyle Araplar ve Farslar tarafından takdir edildiğini anlatan Ahmet Agayef, Türklerin idare ve siyasetteki fitri yeteneği ile tarih sahnesindeki yerini sağlamlaştırdığını ifade etmektedir. Abbasîlerin çözülme ve zayıflama döneminde, Türklerin cesaret, sadakat ve samimiyetleriyle İslam dünyasının koruyucusu konumuna geldiklerini vurgulayan yazar, "...İşte bütün şu harekât ve muamelat-ı mahirane ve akilane sayesinde ki saltanat-ı Abbasiyye'nin evasıtına doğru hilafetin tam şark cihetini Türk yed-i iktidarında görüyoruz. Bir müdekkik-i tarihinin nazar-ı dikkat ve hayretini celbedecek bir noktadır ki Türkler Cengiz ve Timurlenk'in istilayı afet-amizlerinden birçok zaman evvel sırf bu hulul-i medüni sayesinde bila-muharebe ve mukatele hilafetin bütün cihet-i şarkisini istila etmişlerdi." şeklindeki cümleleri ile Türklerin, İslam medeniyetine silahlı fetihle değil, siyasî olgunluk ve ahlâkî meziyetleriyle nüfuz ettiklerini belirtmektedir.³³⁴

³³³ Tâhirü'l-Mevlevî, "Şeyh Sa'dî'nin Acıklı Bir Mersiyesi: Ve Onu Yazdıran Fecâyî" M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 12 (2018), 153.

³³⁴ Ahmet Agayef, "Alem-i İslam: İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar" M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 4 (2018), 448.

Dergide A. Süleyman imzası ile “İslamiyet ve Türklük” başlığı ile yayımlanan makalede, “Hilâfet” kuvvetinin Türklerde olmasının, bütün Müslümanlar için çalışmayı gerektirdiği ve bu kuvveti koruyup ondan istifade etmek için kavmiyet sahasından çıkarak daha geniş bir faaliyet alanına yönelmek gerektiği ifade edilmektedir. Dârülhilâfe etrafında birleştirici gücün Panturanizm’den ziyade Panislamizm olması gerektiğini savunan Yazar, Avrupalı güçlerin siyasî nüfuzlarını yaymak için dinî nasıl araç olarak kullandıklarını örneklerle açıklayarak, “*O hâlde biz Türklere elde edilmesi için hiç emek sarfına ihtiyac olmayan, mükemmel ve müessir bir kuvvet olan Hilâfet kuvvetini hüsn-i isti’mâl ve istifâdeye gayret etmek elzem değil midir? Menfaat-i millet bunu icâb etmez mi?*” soruları ile milliyetçi alanlardan çıkarak daha geniş bir İslami faaliyet alanını benimsenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.³³⁵

2.7.3 Siyaset, İktisat ve Toplum İlişkisi

Sebilürreşad yazarları, Osmanlı coğrafyasındaki ve diğer bölgelerdeki Müslümanların durumunu yakından takip etmeyi, aralarındaki fikrî bağları güçlendirerek ortak bir hedef ve yön duygusu oluşturmayı amaçlamışlardır. Müslüman toplumların ilim ve irfan bakımından yükselmesi, İslam medeniyetinin yeniden güç kazanması ve ilerlemesi için azim, gayret ve fikir birliğini sağlamaya yönelik çabalarına yazarlar özellikle vurgu yapmaktadır. *Sebilürreşad*’ın medeniyet hakkındaki genel bakış açısı, “*İslam terakkiye mani değil, bizzat terakkinin kaynağıdır.*” düşüncesi etrafında şekillenmektedir.

Bereketzade İsmail Hakkı, Berlin Üniversitesi’nde Eduard Saharo ismindeki bir kişinin *Neue Freie Presse*³³⁶ gazetesinde “Meşrutiyet-i İdarenin Atısı” başlığıyla yazdığı bir makalede İslamiyet’i “camid ve her şeye gayr-i müsaid bir din” olarak nitelemesi ve Müslümanların, dinî bir taassubla hareket ettikleri yönündeki ifadelerine reddiye niteliğinde kaleme aldığı yazısında, İslam’ın ilim, sanat, adalet ve medeniyete yaptığı büyük hizmetlerin tarihi vesikalarla sabit olduğunu hatırlatarak, “*Hele İslâm’ın ilmen, san’aten, edeben, adlen sa’âdet-i beşere ettiği hidemât-ı mübeccelesi ile, ile’l-ebed payidar olan me’âsir-i ilm ü irfânı, vakâyi’-i mâziyyesi ve vesâik-i târîhiyye ile müsbet ve müberhen iken bundan*

³³⁵ A. Süleyman, “İslamiyet ve Türklük”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 8 (2016), 158.

³³⁶ 1864-1939 yılları arasında yayınlanmış Viyana merkezli günlük gazete. https://tr.wikipedia.org/wiki/Neue_Freie_Presse (19.10.2025)

tegâfûl etmek hiçbir yerde, hiçbir vakit, hiçbir vechile şiar-ı fazilet addedilemez.” cümlesi ile İslam ve Osmanlılar hakkında olumsuz ve yanlış bilgilere dayanan iddiaları eleştirmekte meşveret ve *emr bi'l-ma'rûf-nehy ani'l-münker* prensiplerini, İslâm toplumunun hem siyasî meşruiyetinin hem de ahlâkî düzeninin esas dayanağı olduğunu kaydetmektedir.³³⁷

Bereketzade bir başka yazısında İslam medeniyetinin klasik dönemindeki ilmî, idarî ve kültürel dinamizmini tasvir etmektedir. Yazar, geçmiş İslam toplumlarının başarılarını iki ana ekseninde temellendirmekte ve bunları; ilim ve tefekkür faaliyetleri (Seyahat, araştırma, yazma ve gözleme dayalı bilgi) ve Hilafet merkezli idarî düzen ve adalet anlayışı olarak izah etmektedir. Makalede, İslam dünyasının yalnızca dinî alanlarda değil, aynı zamanda coğrafya, tabiat, astronomi, şehircilik ve ekonomi gibi tüm sahalarda da üretken olduğu vurgulanırken yazar, bu geniş bakış açısının temelinde ise maslahat ilkesine dayalı adaletli yönetim anlayışının yer aldığını “... ‘Raiyyet yani teb’a üzerine tasarruf maslahata menûttur’ düstûru usûl-i idârenin her şûbesinde üssü’l-esas ittihâz kılınarak her hususta nazar-ı mutâla’aya alınmış idi.” ifadesi ile dile getirmektedir. Yazar, bu ilkelerin hem dinî hem medenî gelişmeyi mümkün kıldığını, İslam toplumunun Hicri 5. ve 6. asırlarda ilmin ve medeniyetin doruğuna ulaşmasını sağladığını belirtmektedir.³³⁸

“Âlem-i İslâm’da İntibâh” başlığı ile Samizade Süreyya imzası ile yayımlanan makalede, İslâm’ın medeniyetle bağdaşmadığı yönündeki iddialar eleştirilmekte, dinin beşerî saadetin ve ilerlemenin teminatı olduğu ifade edilmektedir. Yazar, İslamiyet’in doğuşuyla birlikte dünya tarihinde açılan büyük medeniyet sayfasını ve Müslümanların bilimde, sanayide ve fetihlerde elde ettiği eşsiz başarıları övgüyle anlatmaktadır. Yazar, eski medeniyetlerin yüzyıllarca başaramadıklarını İslamiyet sayesinde kısa sürede gerçekleştirildiğini belirtmekte ve “...insanlık tarihinin cehalet ve vahşet dönemlerinde, ilim ve medeniyet nuruyla gözlerini açan İslâmlardan başka kimse olmamıştır. Evvelce cehalet, hırs ve sefalet içinde yaşayan milletler, İslâmiyet’le tanıştıktan sonra gözleri irfan nuruyla, kalpleri de hakikî

³³⁷ Bereketzade İsmail Hakkı, *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 65.

³³⁸ Bereketzade İsmail Hakkı, “Neca’ib-i Kur’aniyye” M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 1 (2013), 51.

imanla açılmıştır.” ifadeleri ile XX. yüzyıl medeniyetinin özünde İslâm medeniyetinin mirasını taşıdığını vurgulanmaktadır.³³⁹

Yakup Kemal İslâm, ilim, adalet ve terakkiyi emreden fitrî bir din olduğunu belirterek yapılan eleştirilerin Müslümanların bu hakikatleri temsil edememesinden kaynaklandığını düşünmektedir. “... *zan ve iddi’â olunduğu gibi hâşâ, bu dîn-i fitrînin sa’âdet-i beşerîyi mütekeffil olmayıp mâni’-i medeniyet ve terakkî olmasından ileri gelmediği, kavânîn-i celile-i şer’iyeye vâkıf olanlar indinde müsellemdir ve gün gibi âşikârdır*” diyen yazar, Batı’da dinî düşüncenin yeniden canlanmaya başlamasını, Doğu’da doğmakta olan “Şeriat güneşi”ne yönelişin işareti olarak yorumlamaktadır. Yazar, Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte İslâm dünyasında bir uyanışın başladığını, bu dönemin uzun süren gerileme devrine son vererek yeniden bir medeniyet hamlesi doğuracağına inanmaktadır.³⁴⁰

Yakup Kemal dergideki başka bir makalesinde ise İslâm’ın gücü ile medeniyetin unsurları arasındaki ilişkiyi farklı bir açıdan ele almaktadır. Yazara göre, dinin kudreti cemiyetin kuvvetine, cemiyetin kuvveti servete, servet ticarete, ticaret ise maarife dayanır. Bu zincirden herhangi bir halkadaki zayıflık, Müslüman toplulukları zillet ve esarete sürükleyecektir. Ona göre bütün bu alanlarda gerekli yenilikleri gerçekleştirmek ve Müslüman dünyaya örnek olmak Hilafet makamının görevidir. Hilafet, uzun süredir uygulanmayan medeniyet kurallarını yeniden hayata geçirerek ümmete rehberlik etmelidir.³⁴¹

İctihat Dergisi’nde yayınlanan Dozy’nin “*Tarih-i İslâmiyyet*” risalesindeki iddialara karşı *Sebilürreşad*’da dizi halinde reddiye makaleleri yayınlanan Manastırlı İsmail Hakkı, medeniyetin asıl kurucu gücü olarak İslamiyet’i görmektedir. Ona göre, beşeriyetin terakki yolundaki başarıları, maarif sahasında gösterilen gayretlerin bir sonucudur ve bu gayretin en parlak örneğini İslam medeniyeti temsil etmektedir. Avrupa’nın reform ve devrimlerle kazandığı ilerlemenin, aslında İslam’ın daha önce gerçekleştirdiği aydınlanmanın bir taklidi olduğu söyleyen yazar, “*Ruhban sınıfının nüfuzunun kırılmasından ve kanlı devrimlerle kazanılan siyasî reformlardan önce Avrupa’nın geçirdiği tarihî halleri*

³³⁹ Samizade Süreyya, “*Âlem-i İslâm’da İntibâh*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 5 (2015), 336.

³⁴⁰ Yakup Kemal, “*Din ve Adat-u Gayr-i Meşrua*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 34.

³⁴¹ Yakup Kemal, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 185.

bilenler -eğer insaflı davranırlarsa- bu gerçeği teslim etmekten çekinmezler.” ifadelerini kullanmaktadır.³⁴²

Cihan harbi sonrası Medeniyet ve siyaset bağlamında Osmanlı gazete ve dergilerinde farklı tartışmalar sürerken, *Sebilürreşad* Elmalılı Muhammed Hamdi’ye ait “*Dinimiz, Devletimiz*” başlıklı makaleyi neşretmiştir. Elmalılı bu makalesinde, Osmanlı Devleti’nin ıslahat hareketlerinin temel nedenlerini tarihsel bir bakış açısıyla ele almaktadır. Fransız Engelhardt’ın³⁴³ ve coğrafyacı Malte Brun’un³⁴⁴ eserleri üzerinden değerlendirmeler yapan Elmalılı, devletin zafiyet sebebinin dinde değil, Kitap ve Sünnet hükümlerinin uygulanmasını engelleyen keyfî örfî ve askerî hükümlerde görmektedir. Elmalılı, “..., *hâsılı bizi bugünkü vaz’iyete düşürdüğü halde dalâletini, mes’ûliyetini bir türlü i’tirâf edemeyen bu fıkri mebdeini, mebde’-i tanzîmâtta değil, mebde’-i ıslâhâtta daha bir o kadar zaman evvelinde aramak lâzım gelirse de, Engelhard buralara temâs ve sağlam hiçbir istidlâl-i ilmîye temessük etmeyerek dini ele almıştır*” ifadeleri ile Engelhardt’ın görüşlerini delilden yoksun bulmaktadır. Elmalılı, devleti yıkıma götüren asıl amillerin dini dışlayarak veya çarpıtarak yapılan ıslahatlar olduğuna dikkat çekmekte ve esas sorunun duygusal temelli ve Batı’ya benzeme arzusundan kaynaklanan hatalı reform siyasetinde yattığını ifade etmektedir.³⁴⁵

Sebilürreşad yazarları terakki etmek için her alanda güçlü olmanın önemine dikkat çekmektedirler. Bu hususta dergide yayınlanan ve müellifinin İskilipli Mehmet Atıf olduğu makalede; Osmanlı Devleti ve genel olarak İslam hükümetleri için “*Kuvve-i Berriyye ve Kuvve-i Bahriyye*”nin önemini İslam tarihinde halifelerin icraatlarını örnek vererek açıklanmakta “*Bir hûkümetin beka ve terakkisi, beyne’-d-düvel itibar ve nüfuzu ancak kuvvet ile dir*” cümlesi ile kuvveti zayıf olan milletlerin kuvvetli olanların esareti altında zillet içinde yaşayacağına dikkat çekilmektedir. İskilipli Atıf, Enfal suresi 60. Ayeti³⁴⁶ işaret ederek Müslümanların güçlü olabilmeleri için ticaret, ziraat ve sanayiye geliştirip orduyu ayakta tutacak mali gücü sağlamaları, madenleri işletip, tersaneler, tophaneler, fabrikalar kurarak

³⁴² Manastırlı İsmail Hakkı, “*Tarih-i İslamiyyet Nam-ı Müstearıyla Doktor Dozy’nin Türkçe’ye Mütercim Risalesine Karşı Reddiye*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 3 (2014), 363.

³⁴³ Engelhardt’ın, “*Devlet-i Osmâniyye’nin Târih-i Islahâtı*” adlı eseri.

³⁴⁴ Malte Brun’un “*Coğrafya-yı Umumî*” adlı eseri.

³⁴⁵ Muhammed Hamdi, “*Dinimiz, Devletimiz*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 15 (2019), 298.

³⁴⁶ “*Ey müminler! İstidat ve takatinizin yettiği derecede serian ve âcilen kuvvet ihzâr ve idâd ediniz.*”

zamanın en ileri silah ve harp araçlarını (top, tüfek, zırhlı, balon vb.) üretmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.³⁴⁷

Dergide yayınlanan Hintli Müslümanların bir mektubunda; İngiliz hükümeti tarafından desteklenen ve Osmanlı Devleti'nin dünya Müslümanları nezdinde zayıf göstermeyi amaçlayan “*Şark-ı Karîb*” gazetesinin propagandalarına karşı koymak amacıyla, Londra’da İngilizce bir gazete ve İstanbul’da ise Urduca gazete çıkarılması önerilmektedir. Mektubun devamında, gayrimüslim asker alımının durdurulması, yerel sanayinin desteklenmesi, Japonya’dan teknik bilgi edinilmesi ve İslam’a yönelik misyonerlik faaliyetlerinin başlatılması gibi Osmanlı Devleti’nin iktisadî ve askerî kalkınması için somut bir millî program önerilmektedir. Bu önerilerde ise Japonya vurgusu dikkat çekmekte “*Japonya gibi millet-i Osmâniyye’yi askerlikle ticâret noktasından evc-i a’lâya çıkarmak. Bu sûretle ecnebî ticâreti günden güne azalacak ve dolayısıyla imtiyâzât-ı ecnebiyyenin tabîatıyla hükmü zâil olacaktır*” şeklindeki ifadeler ile Japonların askerlikte ve ticarete gösterdiği ilerleme, Osmanlı Devleti için model olarak sunulmaktadır.³⁴⁸ Ayrıca mektupta geçen “*Zât-ı Hilâfet-penâhî veyahud veliahd-i saltanat hazretlerinin bir defa olsun memâlik-i sâire-i İslâmiyyeyi ziyâret ve seyâhat buyurmaları...*” cümlesi ile Hilafet makamının sembolik ziyaretlerinin İslâm âlemiyle olan bağları kuvvetlendireceği kaydedilmektedir.

Abdülaziz Çaviş, hilafetin sorumluluk ve icraat makamı olduğunu vurgular. Ona göre Halife’nin görevi; adaleti sağlamak, toplum düzenini korumak, İslam ümmetinin refahı için maddî ve medenî gelişmeyi gerçekleştirmektir. Bu görüşlerini “*Hilâfet öyle kendisiyle teberrük edilecek, yahud göklerden rahmet inmesine vesîle olacak bir şey değildir. O, öyle bir mansıbdır ki kendisinden beklenen, hudûdullâhı ikâme etmek, ibâdullâhın hukûkunu gözetmek, halkın birbirine girmesine meydan vermemek, câmia-i İslâmiyyenin salâhını te’mîne hâdim esbâb-ı medeniyye ve umrâniyyeyi ihzâr eylemektir*” ifadeleri ile açıklayan yazar medeniyet, hukuk ve hilafet arasında doğrudan bir bağ kurmaktadır.³⁴⁹

Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan Mecelle Cemiyeti ile ilgili dergide bir değerlendirme yazısı kaleme alan Halim Sabit, Medeniyet-Hukuk

³⁴⁷ İskilipli Mehmet Atıf, “*Nazar-ı Şeriatte Kuvve-i Berriyye ve Kuvve-İ Bahriyyenin Ehemmiyet Ve Vücûbu*”, M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 5 (2015), 38.

³⁴⁸ S.Muhammed Tevfik, “*Hindistan Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Şark-ı Karîb Gazetesi*”, M.Ertuğrul Düздаğ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 11 (2017), 421.

³⁴⁹ Abdülaziz Çaviş, *Sebilürreşad*, Cilt 14 (2018), 126.

ilişkinde atıfta bulunmaktadır. “... *şu mecelle-i celile ictimaiyatça, hayatça, adaletçe, hukukça, hülâsa ihtiyacımız için böylece ne neviden olursa olsun o hazine-i kavaninde bir hisse bulabileceğiz. Bir mizan-i medeniyetimiz, nazım-ı hayatımız olacak*” ifadelerini kullanan Yazar, bu girişimi övmekle birlikte kanun koyucuların yalnızca fıkıh bilgisine değil, mevcut asra ve sosyal gerçekliklerine vakıf olmaları gerektiğini belirtmektedir. Hazret-i Ömer’in, hilafeti zamanından verdiği örneklerle görüşlerini izah eden yazar, zaman, mekan ve şartların değişimiyle hükmün de değişebileceğine dair ilkeyi hatırlatmaktadır.³⁵⁰

Dergi yazarlarından Aksekili Ahmed Hamdi de maddî kuvvet-manevî kuvvet kıyaslaması yaparak konuyu ele almaktadır. Müslüman toplumların ilerlemesi için maddî (ilim, iktisat, teknik) ve manevî (ahlak, iman, birlik) gücün birlikte geliştirilmesi gerektiğini vurgulayan Aksekili, gerçek terakkinin, madde ile manayı dengeleyen bir medeniyet anlayışı ile mümkün olacağını belirtmektedir. Yazar, “*Zîrâ ma’neviyâtın muâveneti olmaksızın yalnız maddiyât ile iş görülmediği gibi kuvve-i maddiyye olmadan ma’neviyâta da istinâd edilmez. Maa-hâzâ bir takım asılsız hurâfâta da bağlanıp kalmak kâr-ı âkıl değildir*” cümlesiyle hurafelerden uzak, akla ve ilme dayalı bir anlayış benimsemektedir.³⁵¹

Müslümanları, dünyevi işlerle ilgili refah, ve terakkiyi sağlayan medenî kuralların neredeyse tamamında tam tersine bir tutum takınmakla eleştiren Muhammed Abduh da yazısında “*Yakındakilere dostluk elini doğrudan doğruya uzatarak, uzaktakileri de bilvasıta muhit-i uhuvvete alarak dine, millete müfid olacak esbabı elbirliği ile ikame etmek lazımdır.*” ifadeleri ile İslam alemine birlik, dayanışma ve iş birliği çağrısı yapmaktadır.³⁵²

Sebilürreşad, Hilafet makamının sembolik ve manevî önemini koruduğu bir dönemde, İslam dünyasının genel olarak yaşadığı gerilemenin temelinde eğitim sisteminin yetersizliğini ve ulemanın pasifliğini görmektedir. Yazarlar, bu sorunların çözümü için köklü bir maarif reformu, ulemanın ilmî ve ahlakî dirilişi ve tüm Müslümanların birlik içinde hareket etmesi gerektiğine dikkat çekerken aksi durumda İslam dünyasının dış müdahaleler karşısında zayıflayıp dağılacağı uyarısında bulunmaktadır. Dergi, Hilafeti sadece dinî bir kurum olarak değil,

³⁵⁰ Halim Sabit, “*Mecelle Cem’iyeti Hakkında Mühim Bir Muhtıra*” M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 94.

³⁵¹ Aksekili Ahmed Hamdi, “*Filibe’de İki İslâm Muhbirinin Mülâkatı*”, M.Ertuğrul Düzdağ (ed.) *Sebilürreşad*, Cilt 9 (2017), 38.

³⁵² Muhammed Abduh, *Sebilürreşad*, Cilt 2 (2012), 183.

İslam dünyasının her alandaki (iktisat, medeniyet, siyaset) sorunlarına çözüm getirecek, Müslümanları yeniden birleştirecek ve Batı emperyalizmine karşı duracak kapsamlı bir liderlik ve yenilenme merkezi olarak konumlandırmaktadır. *Sebilürreşad*'ın Hilafet söylemi, krize giren bir imparatorluğun ve dünya Müslümanlarının karşı karşıya kaldığı varoluşsal tehditlere karşı fikrî, dinî ve siyasî cihetleriyle tavizsiz bir tutumu yansıtmaktadır.



4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK YURDU DERGİSİNDE HİLAFET SÖYLEMİ

Türk Yurdu Dergisi, Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olarak, II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük düşüncesinin en önemli platformlarından biri olmuştur. Kurucuları arasında Mehmet Emin (Yurdakul), Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Hüseyinzâde Ali (Turan), Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimler yer almıştır. 7 Aralık 1911 tarihinde yayın hayatına başlayan *Türk Yurdu*, Türk milliyetçiliğini kültürel, tarihî ve iktisadî temeller üzerinde inşa etmeye çalışmış; dilde sadeleşme, millî iktisat, eğitimde millîleşme ve Türk dünyasıyla fikrî bağların güçlendirilmesi gibi temalara yoğunlaşmıştır.³⁵³

1912-1913 Balkan Harbi'nin sonuçları itibariyle Osmanlı kamuoyunda oluşturduğu siyasî ve psikolojik etki, *Türk Yurdu*'nun fikir çizgisinde belirgin bir kırılmaya yol açmıştır. Savaş öncesinde daha kültürel ve ilmî bir Türkçülük anlayışını savunan derginin, Balkan yenilgisiyle birlikte daha siyasal bir milliyetçilik söylemine yönelmiştir. Bu dönemde *Türk Yurdu* yazarlarının “vatan”, “millet”, “kuvvet”, “terakki” gibi kavramları sıklıkla kullanmaları hem imparatorluk kayıplarına verilen tepkileri hem de Türk kimliğini yeniden inşa etme çabalarını ortaya koymaktadır.

Dergide, Kafkasya, Türkistan, Kazan, Azerbaycan, Kırım, Mısır ve Balkanlar'daki Türk topluluklarına dair siyasal, kültürel ve eğitimsel gelişmeler, Türk cemiyetlerinin faaliyetleri, dil ve basın hareketleri ile yeni yayımlanan eserlerin tanıtımları yer almıştır. Bu çerçevede *Türk Yurdu*, Türkçülüğü tarihî veya edebî bir fikir olarak değil, kültürel ve siyasal bir ideoloji olarak somutlaştırmaktadır. Yayın hayatı, 1911-1918 yılları arasındaki ilk döneminin ardından 1923'te yeniden başlayan ve Cumhuriyet'in kuruluş ideolojisiyle uyumlu şekilde millî kimlik, modernleşme ve kalkınma konularını işlemeye devam eden *Türk Yurdu*, hem Türk Ocakları hareketinin fikrî zemini hem de erken Cumhuriyet dönemindeki bir düşünce mecrası olarak, modern Türk milliyetçiliğinin sözcülüğünü üstlenmiştir.³⁵⁴

³⁵³ Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu* (Ankara: Tutibay Yayınları, 1999); Nazmi Özçelik, *I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuası'nın Ortaya Koyduğu Görüşleri* (Ankara Üniversitesi, 1987).

³⁵⁴ Hüseyin Tuncer, “Türk Yurdu,” *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/550-551. Ayrıca bk: Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: Brill, 1992), 120–134.

Türk Yurdu 1912-1918 yılları arasında “hilâfet” konusuna doğrudan veya dolaylı olarak değinen toplam 52 makale yayımlanmıştır. Aşağıdaki tabloda bu makalelerin yıllara göre dağılımı yer almaktadır. Yazarların hilâfet teması özellikle Balkan Savaşları ve Cihan harbi sonrasında kaleme aldıkları makalelerde daha fazla atıfta bulunmaları dikkat çekmektedir.

Tablo 4.1. Türk Yurdu’nda Hilafet (Makale-Yıl)

Yıl	Makale Sayısı
1912	12
1913	17
1914	4
1915	3
1916	2
1917	11
1918	3
Toplam	52

Tablo 4.2. Türk Yurdu Hilafet Atıf Sayıları (Yazar/Atıf)

Yazar	Atıf Sayısı
Yusuf Akçura	22
Tahrir Heyeti	12
Besim Atalay	9
Ahmet Agayef	8
Şerefüddin	7
Mehmed Emin	6
Köprülüzade Mehmed Fuad	6
Paul Risal(Moiz Kohen)	2
Mehmed Ubeydullah	2
Kaya	4
Abdülhak Hâmid	2
Yavuz	2
Halim Sabit	2
Hamdullah Suphi	2
Hüseyin Hüsameddin	2
Ahmed Hikmet	1
Ziya Gökalp	1
Ömer Seyfeddin	1
Ispartalı Hakkı	1
Celal Sahir	1
Ruşen Eşref	1
TOPLAM	96

Hilâfet temasına *Türk Yurdu*’nda en çok atıfta bulunan yazar Yusuf Akçura olmuştur. Onu Besim Atalay, Ahmet Ağayef. Mehmed Emin, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Halim Sâbit, Hamdullah Suphi, Yavuz, Ziya Gökalp gibi dönemin önemli fikir insanlarının da az sayıda fakat anlamlı atıfları bulunmaktadır. Özellikle Akçura ve Ağayef gibi Türkçülük fikrinin önde gelen temsilcileri, hilâfeti siyasi bir meşruiyet ve birleştirici kavram olarak değerlendirmektedir.

Tablo 4.3. Türk Yurdu Makalelerinde En Fazla Kullanılan Kelimeler (Frekans)

Kelime	Frekans	Kelime	Frekans
Türkler	490	Dinî	87
Osmanlı	290	Hükümet	84
Tarih	266	Hilâfet	79
İslâmiyet	250	Almanya	75
Avrupa	174	Harp	72
İran	167	Müslüman	70
Arab	150	Milliyet	69
Millî	147	Sultan	67
Kavmiyet	130	Fikirler	62
Lisan	123	Akvam	58
Millet	120	Türkçe	58
Devlet	118	Edebiyat	57
Fransa	116	Bulgaristan	54
Han	114	İçtimaiye	53
Siyaset	112	Medeniyet	51
Rusya	109	Türkiye	51
Asır	108	Asya	50
İstanbul	98	Balkan	50
İngiltere	93	Anadolu	47
Kuvvet	91	Cengiz	47

Yazarların bu makalelerinde Hilafet kavramı ile birlikte “Türkler”, “Osmanlı”, “Tarih”, “İslâmiyet”, “Avrupa”, “Arab”, “Millî” gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti’ni ve halifeyi ifade eder şekilde “Hükümet”, “Sultan”, “Devlet”, “Medeniyet”, “Kuvvet” gibi kelimelerin hilafetle yan yana meselesini, *Türk Yurdu* yazarlarının hilafet konusunu millî kimlik, siyaset ve medeniyet konusundaki düşüncelerinde merkezi bir kavram olarak ele aldıklarını göstermektedir. Yazarların bu konudaki görüşleri içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

3.1. Türk Yurdu’nda Hilafet ve Yönetim Hukuku’na İlişkin Görüşler

Dergide hilafet konusundaki görüşleri ile ön plana çıkan yazarlarından Yusuf Akçura ve Ahmet Agayef 1912’den önce görüşlerini *Sebilürreşad* dergisinde dile getirirken bu tarihten sonra *Türk Yurdu* dergisinde yazılar kaleme almışlar ve genellikle konuları Türk kimliği üzerinden değerlendirmeye başlamışlardır. Bu çerçevede Dergi; meşrutiyetle birlikte devlet yönetim şeklini, kanun ve hukukun meşruiyeti eksenlerinde tartışmaktadır. Hürriyet, eşitlik gibi modern hukukî-siyasî prensiplerin aynı zamanda İslamî kökenli olduğu fikri *Sebilürreşad*’da olduğu gibi *Türk Yurdu* dergisinde de işlenmektedir. Hilafet kavramı çerçevesinde Türklerin İslâm tarihindeki merkezi rolü ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşundaki özne Türk kimliği hakkında yayınlanan makaleler dergide ön plana çıkmakta, savaşlar ve özellikle balkan harbinde yaşanan kayıplar neticesinde hilafete yapılan vurgulardaki duygusal anlatım dikkat çekmektedir. *Türk Yurdu*’nun yayın politikası göz önünde bulundurulduğunda Türklük ve Türkçe (lisan) hassasiyeti, hilafet kavramını geçtiği makalelerde de kendini göstermektedir. Yazarların sembol bir ifade olarak genellikle “halife” sıfatının yanında “hakan” kelimesini kullanmaları bu hassasiyetin bir örneğini teşkil etmektedir.

Türk Yurdu’nda “Hilafet” konusu; meşrutiyetin ilanı ve uygulanışı, Türk kimliği ve tarihi, İslamiyet’in bu süreçteki konumu ile geleneksel hukukî yapılarla modernleşme çabaları arasındaki zorluklar çerçevesinde değerlendirildiği söylenebilir. Yayınlarda hilafet ve saltanatın geleceği, siyasî meseleler üzerinden derginin yazarları tarafından tartışılmaktadır.

Bu çalışmada Hilafet terim taraması ile elde ettiğimiz bulgular, Meşrutiyet dönemi içinde *Türk Yurdu* dergisinin, İslam tarihi ile Türklerin bu tarihi süreçteki merkezi rolünü öne çıkardığını ve konuyu millî kimlik ile devletin bekası bağlamında ele aldıklarını ortaya koymaktadır.³⁵⁵

³⁵⁵ *Türk Yurdu* ve yayın politikası hakkında ayrıca bk: Mehmet Kaan Çalen, *Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük* (Ötüken Neşriyat, 2017); *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi* (Ötüken Neşriyat, 2013).

3.1.1 Anayasal Düzenlemeler ve İç Tartışmalar

Derginin önde gelen yazarlarından Ahmet Agayef ve Yusuf Akçura, Hilafet kurumunun yapısı ve yetkilerini dönemin siyasî iradesinin yaptığı hukukî düzenlemeler çerçevesinde değerlendirirken geleneksel ve yeni siyaset şekilleri arasında kıyaslamalar yaparak konuyu ele almaktadır.

Ahmet Agayef, dönemin özgürlük, eşitlik, milliyet, meşrutiyet gibi düşünce akımlarının önce Avrupa’da gelişip yerleştiğini, ardından 19. yüzyıl sonlarında İslam dünyasına da sirayet ettiğini ve bazı iktisadî-siyasî sebeplerin sonucunda, İran ve Osmanlı’da 20. yüzyıl başlarında Meşrutiyet hareketlerinin çıktığını ifade etmektedir.³⁵⁶

Meşrutiyet fikrinin dayandığı esasları geniş bir çerçevede değerlendiren yazar, insanı “hür, kaderinin sahibi, kendi saadatinin âmili” olarak tanımlayan Rousseau ve Montesquieu gibi batılı düşünürlerin fikirlerine atıfta bulunarak geleneksel hükümet anlayışlarının ve “ilâhî meşruiyet” iddiasındaki iktidarların geçerliliğini sorgulamakta “...dünyada kimsenin ne zıllullah ne de müeyyed min indillâh olmadığını; irade-i milliyeye istinat etmeyen bütün hükümetlerin, bütün hâkimiyetlerin gasb-ı mâl-i nasdan ibaret olduğu...” şeklindeki ifadelerle klasik hilafet teorilerinde geçen kavramları tartışmaya açmaktadır.

Agayef, Osmanlı Devleti’nin Meşrutiyet rejimine geçişine bu çerçevede gerçekleşmiş bir inkılap olarak nitelemekte ve “hürriyet, adalet, icma-ı ümmet, şurâ ve hakk-ı tenkit” gibi fikirlerin İslâmiyet’in evvelden vazettiği esaslar olduğunu ifade etmektedir. Yazar, “*Bu nokta-i nazardan inkılâb-ı Osmanî, safvet-i İslâmiyenin avdeti, medeniyet-i Kur’aniye’nin yeniden dirilmesi gibi telakkî edilebilir! Hürriyet, adalet için, terakkî ve teâliyât hevesi ile susamış olan kalb-i İslâm makarr-ı hilâfet-i İslâmiyeden yükselmiş olan şu sadâ-yı teceddüdü, şu ricât-i İslâmiyeyi azîm bir ümid-i necâtla karşıladı: Sanki âlem-i İslâm üzerinden bir kâbus-i mevt kaldırıldı*” cümleleriyle Meşrutiyet rejimini övmekte, Kuranî esaslara yeniden dönüşü sağlayıp İslam âlemindeki korkuları izale ederek büyük bir kurtuluş ümidi uyandırdığını düşünmektedir.³⁵⁷

Agayef, İslâmiyet’in modern yönetim biçimlerine yabancı olmadığını düşünmektedir. Çünkü; İslâm dini, Hilâfet temsiliyetini bile keyfilğe bırakmamış,

³⁵⁶ Ahmet Agayef, “İçtimaiyât Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 356.

³⁵⁷ Agayef, “İçtimaiyât Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı”, 356.

meşveret ve ümmetin birliğini esas alarak bu makamı şartlara ve sınırlamalara bağlamıştır. Müslümanların bugün geri kalmasının nedeni, bu İslâmî ilkelerden saparak dine tamamen zıt olan keyfi yönetim usullerini benimsemiş olmalarıdır. Agayef'e göre Hilafet makamını, İslâm dininin doğasında var olan, sınırlamalara tabi ve danışmaya açık ideal bir liderlik makamı olarak değerlendirmekte bu görüşünü ise İslam tarihinden verdiği örneklerle pekiştirmektedir.³⁵⁸

Derginin önemli temsilcilerinden Yusuf Akçura ise “kuvve-i hâkime” kavramını kullanarak Meşrutiyet ile birlikte tek bir kişiden ziyade “ümmetin, milletin veya meclisin” temsil ettiği egemen bir kudretten bahsetmekte ve *Kanun-i Esasi* ile oluşturulmaya çalışılan kuvvetler ayrılığına dikkat çekmektedir. Tarihsel atıflarla Osmanlı ordusunu “kuvve-i hâkime’nin istinadgâhı” olarak gören. Akçura, “*Devlet-i Osmaniye’nin bekasını isteyenler, her şeyden akdem kuvve-i hâkimenin vahdet ve kudretine, ordunun birliğine, ...yani fırkacılıktan tamamen çekilip sırf kuvve-i hâkimenin müdafaa-i devlete mahsus bir aleti hâline geçmesine, ...nizamnamelerinin muhtevi olduğu kanun-ı efâlde bulunmakla iktifa etmelerine çalışmalıdırlar...*” ifadelerini kullanmakta Yargı ve Ordunun sadece nizamnamelerinde yer alan kanunlarla bağlı kalmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Akçura’nın uyarı niteliğindeki bu cümleleri kuşkusuz İTC ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında o dönem yaşanan politik çekişmelerle birlikte orduyu kendi emelleri doğrultusunda kullanmalarına karşı çıkma niteliğindedir.³⁵⁹“Kuvve-i Hâkime” kavramının izahını detaylandırırken siyasal terminolojide genellikle devlet içindeki en üstün karar ve yürütme yetkisine sahip otoriteyi tarif eden fransızca “*pouvoir suprême*” terimini kullanmaktadır. Akçura’ya göre, bir devlette (cumhuriyet bile olsa) yalnızca tek bir kuvvetin var olması elzemdir. Yazar, bu çerçevede devletin mutlak otoritesinin zedelenmemesi gerektiğini “*İkilemiş bir nefs-i natıkanın sahibi ya çıldıracak ya ölecek demektir. Kuvve-i hâkimesi tezauf veya tekessür eden devletlerin hayatı da uzun sürmez. Ulema ile sultanın, saray ile Bab-ı Ali’nin az mahsus teferrukları bile tarih-i Osmanîde pek mahsus izler bırakmıştır... Temel ikiye ayrılırsa bina mutlaka çöker.*”³⁶⁰ cümleleriyle ifade etmektedir.

³⁵⁸ Ahmet Agayef, “*Türk Âlemi*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 161.

³⁵⁹ Yusuf Akçura, “*Türk Aleminde*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 321.

³⁶⁰ Yusuf Akçura, “*Türk Aleminde*”, 321-322.

Yusuf Akçura'nın, "*Türklük Şuûnu*" başlıklı yazısında ise "hilâfet" konusu; dönemin en büyük siyasî tartışması olan, güçlü parti yönetimi mi, yoksa Sultan/Halife şahsında güçlü merkezi bir otorite mi? sorusu bağlamında değerlendirilmektedir. İTC'nin, yıllık kongresinde ele alınan konuları makalesine konu edinen Akçura, özellikle partinin bir lidere sahip olması ve bu liderin sadrazam adayı olması gibi anayasal ve siyasî yapıyı değiştirecek önerilerini ele almaktadır. Yazar, Osmanlı İmparatorluğunun hem İslâm Hilâfetini hem de Türk Hakanlığını bünyesinde barındırması dolayısı ile güçlü ve merkezi bir yönetimi savunmaktadır. İTC'nin 1913 yılında parti kongresinde gündeme gelen reform projesini³⁶¹ konu edinen Akçura, parti başkanının otomatik olarak Başbakan (Sadrazam) adayı olması teklifinin büyük bir değişim olacağını fakat bunun mevcut anayasaya aykırı olduğunu hatırlatmaktadır. Çünkü Başbakanı (Sadrazam) atama hakkı, herhangi bir kısıtlamaya tabi olmaksızın, Padişahın (*zat-ı hazret-i hilâfet penahînin*) yetkisindedir ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engellemek için, Halife-Hakan'ın makamın gücünün ve prestijinin artırılması gerekmektedir. Akçura bu hususu; "...henüz hiçbir teamül de zat-ı hazret-i hilâfet penahînin bu hakkını tahdîd ve takyîd cihetine gitmemiştir ...'Türk Yurdu, Hilafet-i İslâmiyeyi ve Türk Hakanlığını haiz kuvve-i âliye (*pouvoir suprême*)nin iktidar ve şevketi arttırılmalı, fikrindedir; Osmanlı İmparatorluğu'nun kilit taşı makam-ı hükümdarı olduğuna kanidir" cümleleriyle dile getirmektedir.³⁶² Batı tipi meşrutiyetin Türkiye'ye doğrudan aktarılmasının imkânsızlığını vurgulayan Akçura "Parlamentarizm denilen usûl-i idarenin Belçika veya Fransa'da görülen şeklinin bile Türkiye'de tatbikine muvaffakiyet hâsıl olamadığını, geçen o üç dört senelik hâli... ispat etmiştir" ifadeleri ile mevcut durumu eleştirmiş Osmanlı meşrutiyetinin toplumsal ve siyasî koşullara uygun bir biçimde yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur.³⁶³

Köprülüzade Mehmed Fuad ise Osmanlı'daki unsurlar (Türk, Arap, Rum, Ermeni vb.) arasındaki siyasî dengenin (muvazenet-i anasır)³⁶⁴ padişahın mutlak otoritesiyle dengelendiğini hatırlatırken ancak yeni *Kanun-ı Esasi*'de yapılan

³⁶¹ Konuya İlişkin Bk: Taner Aslan, "1913 Tarihli İttihat ve Terakkî Fırkası Nizamnâmesi Bağlamında İttihat ve Terakkî'nin Cemiyet-Parti İkilemi Üzerine Bazı Değerlendirmeler," *Mütefekkir* 6/12 (2019), 559–574.

³⁶² Yusuf Akçura, "*Türklük Şuûnu*", Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 27.

³⁶³ Akçura, "*Türklük Şuûnu*", 27.

³⁶⁴ "*Muvâzenet-i Anasır*" İfadesi Anayasa Literatüründe Kuvvetler Ayrılığı Veya Devletin Unsurları Arasındaki Denge Anlamında Kullanılmaktadır. Köprülüzade bu ifadeyle Osmanlı Devletindeki Millet Unsurlarını kastetmektedir.

değişikliklerle bu dengenin bir anda ortadan kalkmasının mahzurlarına değinmektedir. Yazar, hürriyet ve müsavat fikrinin yarattığı sarhoşlukla, devletin en basiretli yöneticilerinin bile yeni düzenin doğuracağı tehlikeleri öngöremediğini belirtmektedir. Köprülüzade Yeni Kanun-ı Esasi ile Osmanlı'daki azınlık unsurların devletin zararına olacak bazı davranışlara yönlenebileceklerine işaret etmektedir.³⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin temel kurumlarından olan ve dinî vechesi açık olan Şeyhülislâmlık makamının (*Makâm-ı Meşihat-ı Ulyâ*) ve Evkaf Nezareti'nin yapısını ve görevlerini ele alan bir makalede Osmanlı Padişahının Sultan-Halife sıfatlarını şahsında birleştirmesi bağlamında, Şeyhülislâmlık makamı görevleri ele alınmaktadır. Osmanlı'da bu iki unvanın birleştiği ifade edilen makalede “*Devlet-i Osmaniye’de hilâfetle saltanat içtima ettiği için hilâfete, imamet-i kübrâyâ ait olan cemaat-i diniyye ahkâmı makam-ı Meşihat vasıtasıyla ifâ olunmaktadır.*” denilmektedir. Buna göre Şeyhülislam Osmanlı Devleti'nde, halife adına dinî nitelikteki işleri yürütmektedir. Bunlar;

1. **Vazife-i kazaiye (yargı):** Nikâh, miras, vasiyet gibi dinî hukuk konularında hüküm verme,
2. **Vazife-i iftâiye (fetva):** Şer’î meselelerde hükmü kaynaklardan çıkarma,
3. **Vazife-i talîmiye (eğitim):** Medreselerin denetimi, müderris ve talebenin tayini, imtihanlar ve ilmî disiplinin gözetimi ³⁶⁶ olarak makalede açıklanmaktadır.

Türk Yurdu'nda hilafet meselesi, devletler arasındaki hukuk ve buna bağlı diplomatik ilişkiler çerçevesinde de konu edilmiştir. Safes mahlası ile “*Devletler Arasındaki Münasebetlere Dair*” başlıklı makalesinde Yusuf Akçura, savaş (harp) ve savaş dışı (gayr-i harp) olmak üzere iki ana kategoride görüşlerini aktarırken hilafete atıfta bulunmuştur. Yazar, tarihsel süreçte devletlerarası ilişkilerin insaniyet ve medeniyet açısından ilerlediğini kabul etse de Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki hukuku ayrı tutarak, medenî ve gayr-i medenî devletler şeklinde ayırım yapmasını eleştirmektedir. Akçura devamında “...Şeriat açısından, ancak bir tek İslâm devleti—İslâm Hilâfeti—olabileceği ve birden fazla İslâm devleti

³⁶⁵ Köprülüzade M. Fuad, “*Türklük, İslâmlık, Osmanlılık*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 372.

³⁶⁶ “*Makâm-ı Meşihat-ı Ulyâ ve Evkaf Nezareti*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 4 (1999), 229. Bu makale dergide imzasız yayınlanmıştır. Yazarı, metnin içeriğinde Şimal Türkleri müftülüklerindeki değişimler vesilesiyle Rusya Müslümanlarının teşkilat yapısını ele almayı ve bu karşılaştırmaya zemin hazırlamak üzere, bu makaleyi kaleme aldığını belirtmektedir.

kurulmasının dinen caiz olmadığı kabul edildiği için mi, Müslüman devletlerinin ilişkileri sadece fiili durumlarla sınırlı kalmıştır?” sorusu ile Müslüman devletler arasında özel bir uluslararası hukuk geliştirilememesinin sebeplerine odaklanmaktadır. Akçura görüşlerine devamla dönemin uluslararası ilişkilerinde eşit hukukun kabul edilmemesi ve sömürgecilik (müstemleke) esasının belirleyici olması, kapitülasyonlar gibi uygulamalarla Osmanlı gibi devletlerin ekonomik bağımsızlıklarının engellendiğini belirtmektedir. Akçura, Türk ve İslam devletleri arasındaki hukukî münasebetlerin yeterince araştırılıp derlenmemiş olmasından duyulan eksikliği de dile getirerek, bu meselenin tarih ve hukuk açısından incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁶⁷

3.1.2 Hilafet ve Türk-İslam Tarihine Yapılan Atıflar

Türk Yurdu yazarları hilafet konusunu, Türklerin İslam tarihindeki kurucu, koruyucu rolleri üzerinden değerlendirmektedir. Hilafet makamı yalnızca dinî bir otorite olarak değil, Müslümanların birliğini ve İslam medeniyetinin sürekliliğini sağlayan siyasî ve tarihî bir müessese olarak görülmektedir. Dergi konuyu Türk ve İslam tarihinden verdiği örneklerle medeniyetin sürekliliği ve millî bir misyon bağlamında ele almaktadır Yusuf Akçura ve Ahmet Agayef bu konudaki makaleleri ile dergide ön plana çıkarken Köprülüzade Mehmed Fuad, Hüseyin Hüsameddin ve Besim Atalay’ gibi isimler de hilafetin tarihî seyrini Türklerin yükselişiyle paralel bir çizgide değerlendirmektedir. *Türk Yurdu*’nda, hilafet makamını tarih boyunca dağılma ve zayıflama tehlikesine karşı koruyan asli unsurun Türkler olduğunu vurgulamakta ve bu çerçevede, Tuğrul Bey’in Bağdat’a girişi, İslam tarihinin yeni bir devresinin başlangıcı; Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetleri ise hilafete “metanet ve revnak” kazandıran dönüm noktaları olarak belirtilmektedir. Dergi, Türklerin askerî kudreti ve idarî kabiliyeti sayesinde İslam âleminin bütünlüğünün muhafaza edildiğini belirtmekte ve Türk milletinin İslam’ın sancağını taşıma hakkını tarihsel bir görev, hatta bir “emanet” olarak sunmaktadır.

“Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi” başlıklı makalesinde Yusuf Akçura, Tarih ilmindeki Avrupa merkezli bakış açısını eleştirmekte ve Türk tarihi ile genel İslam tarihi için yeni bir dönemleme önerisi getirmektedir.

³⁶⁷ Yusuf Akçura, “Devletler Arasındaki Münasebetlere Dair” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 61.

Akçura, tarihin (eski çağlar, orta çağ, yeni çağ gibi) taksiminin genel tarih olmaktan çok, Avrupa'nın Roman-Cermen milletlerinin tarihini yansıttığını belirtmektedir.³⁶⁸

Yazar, Genel Tarih ilminde Doğu tarihine (*Samî, İranî ve Turanî milletler*) Batı milletleri kadar yer verilmesini isteyenlerin, Avrupa merkezli tarih taksimini eleştirmesi gerektiğini düşünmektedir. Akçura, Türklerin kendi özel tarihlerini en azından Türklüğün geçirdiği büyük değişimlere göre yeni devrelere ayırmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Akçura'nın bu konuda dile getirdiği "*İslâmî akvâmın cereyan-ı umumî-i tarihiyesine göre taksimi*" yani İslam'ı kabul eden kavimlerin tarihi süreçlerine göre tarih devirlerinin benimsenmesi önerisi önemlidir. Böylece Türklerin İslam'la müşerref olması ve hilafeti almaları konusu özel bir şekilde işlenmiş olacaktır.

Yazar bu konuya Batı'dan Tesellariyos'un (Halle Darülfünunu profesörü Christoph Cellarius) dönemlemesinde, eski çağın (kurûn-ı kadîme) Hristiyanlığın doğuşuyla değil, Cermen ırkının Avrupa'da hâkimiyet mevkiine geçişi ile anlatıldığını örnek vermektedir.

Akçura buradan hareketle Müslüman milletlerin tarihinde eski çağın (kurûn-ı kadîme); Tuğrul Bey'in Bağdat'a girip adını hutbede zikrettirmesi ile sona erdiğini ifade etmektedir. Akçura "*Avrupa'da ekseriya cenup akvamından intihab olunan bir reis-i ruhanînin yanında bir Cermen imparator bulunduğu gibi, âlem-i İslâmda da hazret-i halifenin yanında bir Türk Sultan görüyoruz. Bu Türk Sultan, pek çabuk âlem-i İslâmın hakikî hâkimi oluyor ve bir müddet sonra riyaset-i ruhaniyeyi de nefsinde cem ediyor.*" ifadelerini kullanarak, nasıl Cermenlerin yükselişi Avrupa tarihinin akışını değiştirdiyse, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girişi ve Halife üzerindeki siyasî hâkimiyeti ele almasının, genel İslâm tarihinin eski dönemini bitiren ve yeni bir dönemi başlatan en kritik an olduğunu vurgulamaktave Türklerin bu alandaki önemine işaret etmektedir.³⁶⁹

Aynı konu hakkında görüşlerini beyan eden derginin önemli isimlerinden Ahmet Agayef ise Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini aktardığı yazısında yanlış bir tarihi kabulün aksine, Türklerin kılıçla yenilerek değil, fetihler ve kendi iradeleriyle İslam'a geçtiğini ve Kazan Han'dan çok önce hilafet merkezinde

³⁶⁸ Yusuf Akçura, "*Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi*", Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 6 (2000), 208.

³⁶⁹ Yusuf Akçura, "*Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi*", 208-209.

önemli roller üstlendiklerini belirtmektedir. Agayef, Abbasiler döneminde Türk askerlerinin Makarr-ı Hilâfete karşı ayaklanan diğer hanedanların (Sâmânîler, Tahirler) saldırılarından koruması vb. örneklerle Türklerin üstlendikleri vazifeleri övmektedir. Yazar, “... *tecezzi ve inkırâza uğrayarak tevaif-i mülûk şeklini almak halinde bulunan hilâfete yeniden bir metanet ve revnak verdiler.*” ifadesi ile Türklerin Selçuklular ve Osmanlılar döneminde zayıflayan hilafete güç kattıklarını belirtmektedir. Agayef, bu uzun ve köklü hizmet nedeniyle, Türklerin bu dini kendi kavmi adıyla isimlendirme hakkını kazandığını düşünmekte ve “*İslâmiyeti müdafaa, muhafaza, sıyanet ve himâyet vazifesini Türk kavmi kendi omuzuna almıştır.*” diyerek Türklerin üstlendikleri tarihsel sorumluluğa atıfta bulunmaktadır.³⁷⁰

Türklerin İslamı koruma hassasiyetlerini yansıtmaları bakımından Yusuf Akçura’nın Nureddin Mahmud bin Zengi’nin hayatını, dindarlığını ve Haçlı Seferlerine karşı İslam dünyasını birleştirme çabasını anlatan biyografik makalesi de dikkat çekicidir. Yusuf Akçura’nın çizdiği Nureddin Zengi portresi, sadece bir askerî lider değil, İslâm dünyasını yeniden birleştiren örnek bir Türk yöneticisi şeklindedir. Hilafet ve Türk saltanatının ortak gücünün dağılması ve İslâm coğrafyasının küçük beyliklere bölünmesini Haçlı saldırılarını kolaylaştırdığını kaydeden Akçura’ya göre Nureddin Zengi, bu dağınıklığı gideren, yeniden vahdeti tesis eden liderdir. Akçura; Kudüs’ü Haçlılardan kurtarmayı en büyük hedef olarak gören Nureddin’in, o dönem İslam dünyasındaki ikiliğin kaynağı Fâtımîlerin üzerine yürümesini ve Haçlı ordusunu güneyden kuşatmasını stratejik bir hamle olarak anlatmaktadır. Yazar, Arap tarihçisi İbnü’l-Esîr’in “*Ben geçmiş hükûmdarların çoğunun hayat ve ef’alini tahkik ve tedkik ettim, lâkin Hulefâ-yı Râşidîn ve Ömer İbn Abdülaziz devirlerinden beri, hayatının safveti ve adalete merbutiyetiyle Nureddîn’e muadil ve müsavi hiçbir hükûmdar bulamadım.*” cümlesini naklederek Nureddin’i adalet, takva ve hizmet anlayışıyla Halifelerle kıyaslanabilecek yücelikte bir Türk hükümdarı olarak okuyuculara tanıtmaktadır.

Dergide hilafet kavramı; Batı’nın Türkler ve İslamiyet üzerindeki bitmeyen düşmanlığının tarihsel kökenlerini açıklamak için sıklıkla kullanılmaktadır. Bu makalelerden biri de Yavuz imzası ve “Yatağan” başlığını taşımaktadır. Yazar, “... *dört buçuk asır Avrupa Hristiyanları buna ses çıkarmamışlar ve ancak Türklerin mukabilinde merkad-ı İsa’yı kurtarmak derdine uğramışlardır*”³⁷¹

³⁷⁰ Ahmet Agayef, “*Türk Âlemi*” *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 161.

³⁷¹ Yavuz, “Yatağan”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 383.

diyerek haçlı seferlerinin ana muharrik noktasının Hz. İsa'nın mezarını ve Kudüs'ü kurtarmak olmayıp Türk yükselişini engellemek olduğuna işaret etmektedir. Böylece Selçuklu Türklerinin yükselişi, Arap topraklarına kadar ilerleyip İslamiyet adına siyasî bir güç haline gelmesi ve Hilafet makamının Türkler tarafından korunmasını, Haçlı seferlerinin sebebi olarak saymaktadır.

Derginin önemli isimlerinden Ahmed Hikmet'in "*Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar*" başlığıyla yayımlanan makalesinde ise Türk ırkının ve dilinin tarihî derinliğini, Avrupa ve Asya'daki yayılımını ve İslâm medeniyetindeki kurucu rolü anlatılmaktadır. Makalede "hilâfet" ve "halife" kavramları, Türklerin İslâm dünyasının siyasî ve idarî merkezine yerleşmesini açıklarken geçmektedir: Makalenin, Arapların Türklerle ilk karşılaşmasından ve Türkleri İslâm'a ısındırma çabalarından bahsedilirken "*Türkler Araplarla temaslarının başlarından, Abbasîler zamanından itibaren, hilâfetin en mühim vilâyetlerinde valilik ile hükûmeti ellerine aldılar.*" ifadesi kullanılmaktadır. Makalede, Emevî Halifesi Muaviye döneminde, İbnü Süvari'l-Abdî komutasındaki Arap ordusunun, Kaygan sahrasında ilk defa Türk ordusuna karşı mağlup olduğu anlatılmakta ve bu mağlubiyetten sonra, Arapların bu "ateş parçası milletin" (Türkler) değerini hemen anladığı ve onları İslâm'a ısındırmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı belirtilmektedir. Türklerin, özellikle Abbasîler döneminden itibaren vilayetlerde valilik gibi mercilerine yükselerek Hilafet otoritesinin merkezine yerleştikleri vurgulanmaktadır. Yazara göre Türkler İslâm medeniyetine dahil olarak beşeriyetin şeklini değiştirme yolunda verilen manevî bir vazifeyi ifa etmektedirler.³⁷²

Peşte Darülfünun'u muallimi Dr. İskender Marki Efendi'nin "*Asya Tarihinde Turanîler*" başlıklı konferansının neşredildiği *Türk Yurdu*'nda Selçuklu Türklerinin İslâm dünyasındaki yükselişi etraflıca değerlendirilmektedir. Aral Gölü çevresinden Buhara'ya gelen Selçuklu Türklerinin Hilâfet Makamı üzerinde siyasî etki kurmayı başardıklarını ifade eden yazar, Tuğrul Bey'in "Şark ve Garb'ın emiri" ünvanını alarak siyasî ve askerî gücü eline almasını "*Hilâfet-i İslâmiye hizmetinde bulunan Selçuk Türklerinin ittiadı ve hükûmet-i İslâmiye'nin [İslâm*

³⁷² Ahmed Hikmet, "*Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar*" Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 189.

Devleti'nin] Çin fağfurluğu hududundan Rum İmparatorluğu sınırına kadar tevessüü [genişlemesi] bu Türk emiri sayesinde" cümleleri ile anlatmaktadır.³⁷³

Dergide büyük İslam alimi ve edibi Câhız'ın biyografisinin ve Türklerin faziletlerini anlattığı eseri *Risâletü fî Fezâili'l-Etrâk* hakkındaki bir makalede ise Câhız'ın yaşadığı Abbasi döneminin siyasî liderliği, mezkur risalenin yazılış sebebi konuları ele alınarak bir arap müellifin Türkleri yücelten ifadelerine yer verilmektedir. Câhız'ın hayatını, Abbasi Halifeleri döneminde geçtiği Abbasi Halifelerinin ikincisinden başlayarak, on üçüncü halife olan Mutez Billah'ın zamanına kadar yaşadığı anlatılmaktadır. Câhız'ın Türklerin faziletlerini anlatan eserinin yazıldığı dönem, Türklerin siyasî olarak güçlendiği kritik bir zaman olduğu kaydedilen makalede Türklerin idareyi ele almalarının, Bağdat'ta Halife Mutasım zamanında başladığı kaydedilmektedir.³⁷⁴

Leon Cahun ve Muallim Barthold'un görüşlerine dayanarak, Cengiz Han'ın askerî hareketlerini, özellikle Batı Asya ve İslam topraklarını istilasının anlatıldığı bir makalede ise İslam Hilâfeti'nin siyasî durumu, Halife ile Harezmşahlılar arasındaki çatışma aktarılırken Hilâfet makamının İslamdaki mahiyeti açıklandıktan sonra Türk hükümdarı Alaaddin Harzemşah'ın, bu kuralı hiçe sayarak Halifeye karşı gelmesi hikaye edilmektedir. Makalede İslam hukukunun temel kuralına göre, tüm Müslüman topraklarında tek bir dini ve manevî lider bulunabileceği "... hilâfet-i İslâmiye'nin teessüsünden beri bütün memâlik-i İslâmiye, bir halife-i Resûlullahın manevî ve maddî hükmü altındadır. Darülslâm'da yalnız bir halife-i resûl bulunabiliyor. Müslüman Emirlerin (Ümerâ-yı Müsliminin) cümlesi, şer'an, yani İslâm hukuku nazariyatınca, o halifeye tâbidir." ifadelerine yer verilerek halifenin Müslümanların birliği açısından önemine dikkat çekilmektedir.³⁷⁵ Bu hususu dikkate almayan Alaaddin Harzemşah'ın izinsiz Hind seferine kalkışması, hilâfet makamından müsaade almaksızın diğer İslam Emirlerinin idaresinde bulunan memleketleri ele geçirmeye teşebbüsleri hatta Selçuk sultanlarının yerine geçerek hilâfetin koruyucusu (hami-i hilâfet) iddiasında bulunmasının, hilafet makamı ile olan ilişkilerini bozduğu aktarılmaktadır. Yazar, müverrih Reşidüddin rivayetini kaynak göstererek

³⁷³ "Asya Tarihinde Turaniler" Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 231.

³⁷⁴ Şerefüddin, "Eski Eserlerimiz Câhız'ın Risâletü Fî Fezâili'l-Etrâk'ı", Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 37.

³⁷⁵ "Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han", Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 101.

Harzemşah'ın Hilafet makamı için artık bir tehdit halinde geldiğini ve bu tehdit karşısında Halife'nin Cengiz Han ile ilişki kurma teşebbüsünde bulunduğunu ileri sürmekte, "...Cengiz Han, bizzat halife-i İslâm ile münasebettar idi: Harzemşah'ın itaatsizliğinden, darül-hilâfe üzerine yürümek tasavvurundan ürken halife en-Nâsirüddinullah Ahmed 1217 senesinde Cengiz Kaan'a sefirler göndererek, Alaaddin aleyhine ittifak yapma teklifinde bulunmuştu." ifadelerini kullanmaktadır. Yazara göre bu durum, yani halifeliğin hukukunun Harzemşah tarafından ihlali Müslümanların birliğini bozduğu gibi Cengiz Han'ın Batı Asya hakkındaki büyük istila planlarını kolaylaştırarak hızlandırmıştır.³⁷⁶

Hüseyin Hüsameddin'in "*İran'da Türkler*", başlıklı makalesinde de Türk milletinin doğal üstünlükleri, askerî yetenekleri ve İslamiyet öncesi ve sonrası dönemlerde İran ve Arap coğrafyasındaki büyük siyasî etkileri anlatılmaktadır. Yazara göre, Araplar İslam medeniyetinin doğuşundan sonra, kurdukları Hilâfet makamını ayakta tutmak için Türklerin askerî gücüne ve idarî yeteneğine dayanmak zorunda kalmışlardır. Yazar, Türklerin İslamiyet öncesi dönemdeki nüfuzu ile İslamiyet sonrası dönemdeki nüfuzunun karşılaştırmasını yaparken "*Hilâfet-i Abbasiye devrinde pek büyük hukuk ve imtiyazlara nail olan Türklerin kadr ü itibarı, [İslamiyet öncesi] İran'da dahi aynı hukuk ve imtiyazlara mazhar olduğu halde yüksek ve büyük idi.*" ifadesini kullanarak bu gerçeği görmezden gelen Avrupalı veya Batı etkisindeki tarihçiler eleştirilmektedir.

Besim Atalay tarafından kaleme alınmış "Türk Büyükleri veyahut Türk Adları" başlıklı makaleler serisinde de çeşitli Türk beylerinin, hakanlarının ve önemli şahsiyetlerinin isimleri, unvanları ve kısa tarihçeleri derginin okuyucuları ile paylaşılmaktadır. Makalede, Türk beylerinin ve önemli figürlerinin tarihsel konumlarını belirtmek için, Abbasi Halifeliği makamına göndermeler yapılmaktadır. Makalede;

"Akîd (Türk Beyi): "Türk beylerinden olup Abbas halifelerinden Muktedir'in hizmetine giren zattır. Remle ve Suriye valisi iken Mısır taraflarını da ele geçirip orada hükûmet kurmuştur.

Ese Tekin / Asa Tekin (Türk Beyi): "Abbasi halifelerinden El-Mutemed Alallah zamanında Musul valisi bulunan Türk beyidir"

³⁷⁶ "Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han" *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 101.

Afşin, Avişin, Avşin (Türk Beyi): "Abbâsî halifelerinden yedinci halife Mutasım Billah zamanında yaşamış olan bir Türk beyidir... Anadolu'da ve İran'da çok muharebeler etmiş ve İslâmlığa büyük hizmetler yapmıştır"

Altun (Halifenin Annesi): "Halife Müstekfî Billah'ın anasıdır. Türktür"

Ağatmış (Türk Beyi): "Halife Mutemid Alaliah zamanında şöhret alan Türklerden olup Ahvaz'da valiliği vardır. Zındıklarla kavgalar etmiştir"

İbtah (Türk Beyi): "Abbâsî halifelerinden Mutasım zamanında şöhret bulmuş olan bir Türktür." İsimleri nakledilerek Türklerin İslam tarihindeki yeri ve önemine dikkat çekilmiştir.

Dergi yazarlarından Hamdullah Suphi'nin Halep şehrini ve özellikle tarihi Halep Kalesi'ni ziyaret ederken yaptığı gözlemleri ve bu yerlerin Türk tarihi açısından önemini anlatıldığı "Halep Hatıraları" başlıklı makalede yazar kalenin son banisi olan Bahrî Türklerinden Kalavun'un oğlu Melik Eşref Halil'in unvanlarını sıralarken (*Sultanü'l-Azamü'l-Melik Eşref Salâhü'd-Dünya ve'd-Dîn*) "...Zâhirü'l-Hilâfet (Hilâfeti Güçlendiren) Nasırü'l-Ümmet (Ümmetin Yardımcısı), Seyyidü'l-Mülûk ve's-Selâtin Sultanü'l-Cüyûşi'l-Muvahhidîn..." sıfatlarını da kullanmakta, onun sadece askerî ve siyasî bir lider olmadığını, aynı zamanda Hilâfet makamını koruyan ve destekleyen bir kişi olduğunu ifade etmektedir. Makalenin genelinde, yazar, kalenin kapılarında, mescitlerinde ve camilerinde İslamî dönemin birçok şerefli ismini okuyabildiklerini ve Halep'e bin yılı aşkın süredir Türklerin (Memluklar, Selçuklular, Osmanlılar) damga vurduğunu belirtmektedir.

3.2 Türk Yurdu'nda Hilafet/Halife Tanımları ve Sembolleri

Türk Yurdu; Halife ve Hilafet kavramlarını, Birinci Dünya Savaşı ve Balkan Savaşları gibi kritik dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin küresel kimliğini, tarihsel misyonunu ve siyasî bekasını tanımlayan merkezi bir otorite ve mefkûre olarak konumlandırmaktadır. Bu kavramlara yüklenen anlamlar, bir taraftan geleneksel bakış açısını yansıtırken diğer taraftan Türklük idealleriyle bir bütün olarak ele alınmaktadır.

3.2.1 Hilafet ve Padişahlar

Osmanlı Padişahı, dergide sadece siyasî bir hükümdar değil, aynı zamanda Halife vasfı ile tüm İslam dünyasının lideri olarak iki yönlü bir otoriteyi temsil etmektedir. Padişah, Türklerin kuvvetli hakanı veya Türk hakanı unvanının yanı sıra bu liderlik halife-sultan veya Hakan ve halife-i İslâm gibi ifadelerle dergide

sentezlenerek kullanılmıştır. Dergide Osmanlı Sultanı, hilâfetin sığınağı anlamındaki “*taraf-ı hilâfet-penahî*” olarak vasıflandırılırken yazarlar Halifeye itaat gibi bu makamın kutsallığı ve üstünlüğüne yönelik vurgular yapmışlardır.

Bu söylem tercihleri ile alakalı *Türk Yurdu* yazarlarının makalelerinden aşağıda bazı örnekler sunulmuştur.

Türk Yurdu altı aylık sayılarından oluşan bir koleksiyonu “*Türklerin sevgili, büyük hakanına Türk Yurdu’nun pek küçük bir armağanı*” ithafıyla yaptıkları takdimi okuyucularına aktarırken “İslâmların mübarek halifesi” ve “Türklerin kuvvetli hakanı” söylemiyle Halife ve Hakan unvanları birlikte zikretmeye özen göstermektedir. “*Bugün Türklük âtîde yapacağı gönül Kâbesinin, pâk, mübarek hakanı eliyle ilk temel taşını koydu. Bu gönül Kâbesi, Dersaadet’in en güzel, en sarsılmaz bir mabedi, en mukaddes, en ebedî bir binası olacaktır. Bugün Türklük, hakaniyle rûhen, manen, fitraten birleşmiş bir millet olduğunu gösterdi. Alem-i İslâm’ın mübeccel halifesi efendimizin cedd-i a’lâları Kayı Alp’in rûhu bu tebşir ve tezahürden elbette şâd olmuştur*” ifadeleriyle halifenin Türklüğü ve Oğuz boyundan olduğu vurgulanmıştır. Bu ifadeler *Türk Yurdu*’nun milliyetçi-sembolik söylemini açıkça göstermektedir. “Tunus’tan Yemen’e... Türk kavminin asırlar boyu İslam coğrafyasının hükümdar milleti olduğu” vurgusunun yapıldığı makalede, Türklerin kurduğu bu devletlerin “nısf-ı cihana hükmettiği” belirtilerek, Osmanlı padişahının hilafet makamındaki meşruiyeti, tarihsel Türk hükümdarlığı ile ilişkilendirilmektedir.³⁷⁷

Celal Sahir’in “*Büyük Kayzer*” başlığı ile Cihan harbindeki müttefik Almanya İmparatoru II. Willhelm’in İstanbul ziyareti münasebetiyle yazdığı övgü niteliğindeki bir metinde “*Bak, karşında bütün İslâm âleminin halifesi, Türk hakanı, cedlerinin kılıcına deniz ve yer boyun eğen padişahım,*” şeklindeki cümlelerle Osmanlı Sultanından halife/hakan vurguları ile yüceltilmektedir.³⁷⁸

Yusuf Akçura, Trablusgarp savaşı hakkında yaptığı bir değerlendirmede “...saadeti şehadete susamakta gösteren sağlam ve fütuhatkâr bir dinin şiddetli heyecanlarıyla ...hilâfet-i İslâmiyeyi müdafaa etmek... ecdadın kurduğu Türk saltanatını muhafaza ve idame eylemek... İtalya Trablusgarb’a saldırır saldırmaz halife-sultanın askerleri o kıt’a-i İslâmiyenin müdafaaasına koşuştular.” ifadelerini kullanmaktadır

³⁷⁷ Tahrir Heyeti, “*Türklerin Büyük Hakanına Türk Yurdu’nun Küçük Bir Armağanı*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 245.

³⁷⁸ Celal Sahir, “*Şiir Büyük Kayzere*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 6 (2000), 257.

Yazar, “Hilafet-i İslamiye” ve “Kıta-i İslamiye” vurgularıyla verilen mücadelenin İslam dünyası için değerine işaret etmektedir.³⁷⁹

Bu anlayış sonraki dönemlerde de devam etmiştir. İTC’nin iktidarı döneminde Dahiliye Nazırı Talât Paşa’nın Sadrazamlık makamına atanması üzerine hükümette yapılan değişiklikleri duyuran bir haberde hilafet makamı “*taraf-ı hilâfet-penahî*” şeklinde zikredilmekte ve “*Eski Sadrazam Mehmed Said Paşa’nın, bilhassa Edirne meselesiyle ve Merkezi Devletlerle ittifak kurma konusundaki akılcı çabaları, taraf-ı hilâfet-penahîden takdire layık görüldü.*” İfadeleri kullanılmaktadır. Dergi, yeni hükümetin görevinin cümle Müslümanların ve bütün Türklerin hayat ve halâs ümitlerinin bağlandığı Saltanat-ı Osmaniye’ye emin bir gelecek hazırlamak olduğunu beyan ederek hilafet makamına olan bakış açısını ortaya koymaktadır.³⁸⁰

Sultana hitaben yazılan ve Osmanlı hanedanının 665. yılını kutlayan “Hakana Hitap” başlıklı heyecan ve coşku tonu yüksek bir metinde ise Balkan harpleri yaşanan zor günlerde umut içeren ifadeler kullanılmaktadır. Padişah’a “halife-i mukaddes” şeklinde seslenilmekte: “*İşte sevgili halife-i mukaddes! İşte ey Osmanlı âleminin âlîtebâr sultanı! İşte huzurunuzda, sarayınızın etrafında, haşmetli tacınızın nermin gölgeleri altında toplanan şu Osmanlı gençliği bu kanı taşıyor.*” cümleleriyle gençliğin, onun bir işaretiyle her şeyi yapmaya hazır olduğu dile getirilmektedir. Makalede “*Karadan gemilerini yürüterek bu günkü hilâfetin kürsi-i muallâsını İstanbul’a yerleştiren Fâtih, zîşan tarihine yeni bir mecra açarak Peygamber-i pesent bir kuvve-i idare göstermedi mi?*” cümlesiyle Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethi tarihi bir kahramanlık olarak yüceltilmekte, İstanbul hilafet makamı olarak öne çıkarılmaktadır.³⁸¹

Dergide zaman zaman şiirlere de yer verilmiş ve bu şiirlerde hilafet kurumuna dikkat çekilmiştir. Askerlerin vatanlarına duyduğu bağlılığı ve içinde bulundukları savaş durumunda verdikleri mücadeleyi anlatan “*Ordudan Bir Ses*” isimli şiirde;

“*Senin bize Hilâfet’in Kur’an’ın,
Tahtın tacın, emanet;
Devletini kuran Gazi Osman’ın
Ayağının tozlarına bin hürmet!*”

³⁷⁹ Yusuf Akçura, “*Türklük Şuûnu*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 30.

³⁸⁰ Tahrir Heyeti, “*Türklük Şuûnu*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (1999), 349.

³⁸¹ Kaya, “*Türk Yurdu’nun İstiklal Günü Hediyesi, Hakana Hitap*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 3.

mısraları yer almakta; “Vatan, bayrak Hilâfet ve Kur’an gibi” sembol ifadelerle bağıllık, kahramanlık ve cesaret ifadeleri şiirin genelinde kullanılmaktadır.³⁸²

Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucusu Gazi Osman’a hitaben yazılmış “*Selâm Sana!*” şiirinde ise Osmanlı’nın başlangıcındaki adalet ruhu ve gücü övülerek Balkan Savaşları gibi zor bir dönemde Türk milletine umut aşılanmaktadır.. Osman Gazi’nin kurduğu devletin zamanla ulaştığı güç;

*“Şu camiler, medreseler, imaretler bütün senin.
Şu kanunlar, saltanatlar, hilâfetler bütün senin”*

mısralarıyla tasvir edilmekte ve Osman Gazi’den, Anadolu’nun zulüm ve karışıklık içinde olduğu bir dönemde, adalet getiren ve Türk yurdunu yeniden kuran bir kahraman olarak bahsedilmektedir.³⁸³

Dergi yazarlarından Ahmet Hikmet’in bir makalesinde Padişahın halife sıfatı ile ilgili farklı bir vurgu geçmektedir. Hilafet ve Halife; özellikle savaşlar dikkate alındığında edebî vurgularla yansıtılmaktadır. Söz konusu vurgu, padişahın kutsal ve neredeyse masum bir otorite olarak algılanışını yansıtan ve Trablusgarp Savaşı’nın yarattığı acıları ve yoksunlukları anlatan duygusal bir hikayede geçmektedir. “*Sen padişaha hediye götürmek istersen, senin gibi günahsız şeyler götür. Halifeler melek gibi masumdur, naziktir. İnşallah bir kaç gün sonra buralardan düşmanı kovalım, işte o zaman babamıza bir demet çiçek götür...*” Hikayede, Ayşe isminde bir kızın, yaşadığı büyük acılar (babasının şehit oluşu, nişanlısının savaşta olması) karşısında, menekşeleriyle Dolmabahçe Sarayı’na gidip Halife-Padişah’tan nişanlısını (kendi gülünü) isteme çabası, savaş felaketine uğrayan bit halkın, kurtuluşu ve teselliyi en yüksek otoritede aramasını dramatize edilerek anlatılmaktadır.³⁸⁴

Dergi, 1917 yılında Almanya’daki Müslüman esirlerin Kurban Bayramı kutlamaları hakkında okuyucularına bilgiler aktarmaktadır. Metinde, Alman hükümetinin *Hilâl Ordugâhları* adını verdiği kamplarda Rus, İngiliz ve Fransız ordularından alınan Müslüman esirlere İslami şartlara uygun bir yaşam sağlamaya çalıştığı detaylıca anlatılmaktadır. “*Efendiler! Zat-ı şahane yalnız Türkiyeli Müslümanların halifesi değil, nasıl bir Türk’ün, bir Kürd’ün padişahı ise Rusyalı bir Türk’ün, Hindistanlı bir Hindî’nin, Mısırlı ve Afrikalı bir Arab’ın da halifesi ve şefkatli*

³⁸² Mehmed Emin, “*Şiir-Ordudan Bir Ses*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 181.

³⁸³ Mehmed Emin, “*Şiir-Selâm Sana*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 286.

³⁸⁴ Ahmed Hikmet, “*Padişahım Alınız Menekşelerimi, Veriniz Gülümü*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 64

babasıdırç” İfadelerinin yer aldığı metinde, Cihan harbi şartlarında Osmanlı-Türk hilafet otoritesini Müslüman dünyanın gönlünde canlı tutmak için duygusal bir dil kullanılması dikkat çekmekte, Halife kavramı ise koruyan, kollayan, birleştiren bir baba metaforuyla sunulmaktadır.³⁸⁵ Bu tür ifadelerle halifenin Müslümanlar açısından birleştirici rolüne vurgu yapılmaktadır.

3.2.2 Cihad ve Kuvvet

İslam’ın korunması ve düşmanlarına karşı mücadele şeklinde kısaca izah edilebilecek olan Cihad kavramı da Türk Yurdu dergisinde işlenen önemli konulardan biri olmuştur. Cihad ve Kuvvet kavramları *Türk Yurdu*’nda milletin ve devletin bekası bağlamında metinlere yansımakta, “azim, kahramanlık, şehadet, savaş ve zafer” gibi vurgular eşliğinde kullanılmaktadır. Yazarlar, hilafet makamının birer sembolü ve Osmanlı Devleti’nin genel durumu ile bağlantılı olarak makalelerinde ilgili kelimeleri zikretmektedirler Yazarların cihad-kuvvet atıfları aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Derginin yazarlarından Yusuf Akçura’ya göre, askerî ve manevî kuvvet, bir milletin varlığını sürdürmesi ve ilerlemesi için temeldir. Yazara göre büyük olaylar ve fikirler, kuvvetli imana sahip ideallerin sonucudur. Tarihî gelişmelerde maddî güç kadar fikrî güç de belirleyicidir. Akçura bu tespiti “*vekayi-i tarihiyenin müessirleri, tekâmül-i beşariyetin âmilleri bir taraftan esbâb-ı maddiye ise diğer taraftan da esbâb-ı fikriyedir. Fikrî sebeplerin tesiri, fikirlerin kuvvetiyle mütenasiptir. Büyük vakalar, şiddetle îmân edilmiş fikirlerin, yani mü’minün-bih ideallerin semereleridir. İdealsizlik (ülküsüzlük) ise toplumu içeriden çökerten vahim bir durumdur.*” şeklinde açıklamaktadır. Yazar bu tespitin hemen ardından kullandığı, “*Dinlerin zuhur ve intişarını düşününüz: Nasraniyet şehitlerini, İslâm mücahitlerini hatırlayınız.*” ifadesi ile de İslam mücahitlerinin cihadını örnek göstermekte ve büyük dönüşümlerin temelinde güçlü bir iman bulduğu mesajını vermektedir.³⁸⁶

Yazar, İslam ve Hristiyan dünyaları arasındaki Türk ve Slav ırkları arasındaki tarihi mücadeleleri Balkan harbi kapsamında değerlendirirken bütün ümitlerin, Osmanlı dilâverlerinin (yiğitlerinin) kılıç ve süngülerinde parladığını söylemektedir Akçura “*...Gâlip bir ordu, siyasetçileri kendi önünde diz çöktürür; muzaffer bir harp bütün hariciye nezaretlerinin proje ve planlarını altüst eder.*” ifadeleri

³⁸⁵ Tahrir Heyeti, “*Almanya’da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 321.

³⁸⁶ Yusuf Akçura, “*Türklük Şuunu*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 268.

ile Osmanlı Devletinin, siyaset alanında kayıplar yaşasa bile ordu sayesinde varlığını ve izzetini koruyabildiğini, askerî kudretin, hem iç hem de dış siyasetin belirleyicisi olduğunu kaydetmektedir.³⁸⁷

Akçura, Cihan harbine giden süreci ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin anlamını derinlemesine analiz ettiği makalesinde de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaşı bir “varlık-yokluk mücadelesi” olarak nitelendirmektedir. Yazar, zafer için yalnızca inanç ve ümidin yeterli olmadığını ifade ederken, “*Vaziyetin azamet ve mehâbetiyle mütenasip tedbirler alındı. Cihad ilân edildi, Âlem-i İslâm ile husemâsı (hasımları) arasında çıkan bu melhame-i kübrâda (büyük savaşa), bütün ehl-i İslâm'ın Halife-i müslimîn ve sancağ-ı Peygamberî etrafında toplanmaları şer'an farz oldu*” şeklindeki cümlesiyle Cihad ilanının dinen farz olduğunu dile getirmektedir.³⁸⁸

Aynı konu üzerinde yazı kaleme alan Mehmed Ubeydullah, “*İçtima ve Siyaset İslâm Kadınları*” başlıklı makalesinde cihadın hükmüne odaklanarak, mevcut savaş durumunda cihadın herkes için farz-ı ayn olduğunu ve kadınların dahi bu göreve katılmasının şer'an caiz olduğunu, dinî referanslarla destekleyerek anlatmaktadır. Vatanın ve dinin tehlikede olduğu bir anda, düşmanla savaşmanın kadınlar için bile farz-ı ayn olduğunu kaydeden yazar, ancak İstanbul'da (Makarr-ı hilâfet) yeterli sayıda Müslüman kadının Hilâl-i Ahmer'e (Kızılay) müracaat etmemesi ve cepheye gitmek istememesini, bütün âlem-i İslâm'ın ağlaması gereken bir hal olarak nitelendirmiştir. Ubeydullah burada İbn-i Haldun'un eseri *Mukaddime*'sini kaynak göstermekte ve kadınların muharebe alanında bulunmasının sadece manevî destek değil, aynı zamanda erkek askerler için namusu koruma endişesi yaratarak onları ölüme dahi razı olmaya iten, böylece zafere katkıda bulunan temel unsurlardan biri olarak gördüğünü zikretmektedir.³⁸⁹

Köprülüzade M. Fuad da “...biz buna karşı akvam-ı İslâmiye arasındaki uhuvvet-i diniyenin daha şuurlu bir şekil almasını istiyoruz. Fakat bu uhuvvet-i diniyenin bir kıymeti haiz olması için evvelâ İslâm kavîmlerinin kendi manevî vahdetlerini anlamaları yani ayrı ayrı birer kuvvet haline gelmeleri lâzım geliyor” cümlesiyle İslam dünyasındaki kardeşlik idealinin başarısının, milletlerin gücüne bağlı olduğunu ifade etmektedir. Hristiyan âleminin, Müslüman âlemine karşı ortak bir hisle

³⁸⁷ Yusuf Akçura, “*Tarihî Mevzimizde*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 404.

³⁸⁸ Yusuf Akçura, “*Geçen Yıl 1330 Senesi*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 4 (1999), 84.

³⁸⁹ Mehmed Ubeydullah, “*İçtima ve Siyaset İslâm Kadınları*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 401.

hareket ettiğini vurgulayan yazar Müslüman kavimler arasındaki kardeşlik bağının daha bilinçli bir şekil alması gerektiğine dikkat çekerek “*Öyle kuvvetsiz, zayıf kitleler yekdiğeriyle itilaf ve ittihad etmek değil, hatta birbirleriyle kaynaşsalar bile bir kuvvet teşkil edemezler. Araplarla Türklerin hâl-i hâzırı buna en belîğ bir şahittir. Halbuki her iki millet kendi mevcudiyetlerini anlarsa, menâfi-i müşterekelerini (ortak menfaatlerini) daha iyi idrak ederler.*” ifadeleri ile Türkler ve Arapların iş birliğinin önemine atıfta bulunmaktadır.³⁹⁰

Türklerin millî bir ruh bulma yolunda denedikleri farklı siyasî ve fikrî akımları inceleyen “*Siyasîyat Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar*” başlıklı makalede Türklerin, Batı’nın yöntemlerinin kendilerine uygun gelmemesi ve Hristiyan âleminin daima hasım kalacağını öngörerek, İttihad-ı İslâm fikrine yöneldikleri dönem analiz edilmektedir. Makalenin müellifi Paul Risal³⁹¹ bu fikri ortaya çıkaran kişinin esasen II. Abdülhamid olduğunu ve onun hafi elçileri aracılığıyla İslâm âleminin her tarafında büyük ümitler uyandırdığını yazmaktadır. Yazar, “*Bütün muvahhidler Cenâb-ı Peygamber nâmına birleşecek, râsîn bir kütle-i vahdet teşkil edeceklerdi.*” cümlesiyle o dönemki beklentiye ifade ederken Ancak Türklerin bu İttihad-ı İslâm fikrinde de hayal kırıklığına uğradıkları, çünkü umulan yardımın görülmediği ve sonrasında Müslümanlar arasında dahi ayrılıkçı (Arnavut isyanları gibi) hareketlerin baş gösterdiği kaydedilmektedir.³⁹²

3.2.3 Vatan ve Millet

Türk Yurdu yazarları için “vatan” ve “millet” kavramları, Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu Hilâfet makamı ile yakından ilişkilendirilmiştir ve bu ilişki, ya Hilâfeti mutlak vatan olarak tanımlamak ya da millî varlığı Hilâfetin korunması görevine bağlamak şeklinde tezahür etmektedir.

Paul Risal’in, makalesinde zikrettiği “*Muhammed ümmeti, Türk, Acem, Mağribli olmadan evvel Müslümandır; İslâm büyük ve yegâne vatan-ı hakikîdir. Bu vatanın riyasetine bittabî Türklerin sultanı geçecektir.*” ifadeleri, Müslümanların öncelikle dinin sağladığı ortak kimlik ve manevî vatan etrafında birleştiğini ve

³⁹⁰ Köprülüzade M.Fuad, “*İçtimaiyat Türklük, İslâmlık, Osmanlılık*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 372.

³⁹¹ Bu makale, 1912’de Fransa’da yayınlanan *Mercure De France* mecmuasında “P. Risal” müstear ismiyle Tekin Alp’e (Moiz Cohen) ait olup Yusuf Akçura tarafından “*Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar*” başlığıyla tercüme edilerek *Türk Yurdu* Dergisinde cüzler halinde yayınlanmıştır. Ayrıca bk: Murat Kılıç, “*Tekinalp*”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2019) 3/586-587.

³⁹² Paul Risal, “*Siyasîyat Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 384.

Türklerin buna liderlik edeceğini vurgulaması bakımından önemlidir. İslâm ümmeti, etnik ayrımlardan önce gelen bir “millet-i hakiki”dir ve bu büyük topluluğun tabii lideri, Hilâfet makamını taşıyan Türk sultanıdır. Bu anlayışta vatan, yalnızca fiziki bir toprak değil; Müslümanları bir arada tutan kutsal bir birlik alanıdır.³⁹³

Abdülhak Hâmid’in, Türklüğün İslamiyet içindeki konumu üzerine derinlemesine düşüncelerini paylaştığı “*Liberte-Mukaffa Bir Facia*”; başlıklı makalede ise Türk milletinin bekasını, Hilâfet kurumu üzerinden tüm İslâm dünyasına liderlik etme göreviyle garanti altına almayı hedefleyen bir öneri sunulmaktadır. Yazar bu düşüncesini “*Hilâfeti alan, Hâdimü’l-Haremeyn olan... Türklüğün o hilâfetin nüfuzuyla bütün âlem-i İslâma hâkim olması... temennisinde ve necât ve selâmetimizi... yine o Türklüğün bekâsı için bu maksat ve meslekte görmekteyim*” ifadeleri ile dile getirmektedir.³⁹⁴

Türk Yurdu yazarları arasında, Türk milletinin ve vatanının varlığını sürdürmesinin ve ilerlemesinin, Hilâfet makamını korumasına ve güçlendirmesine bağlı olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti’nin yaşadığı büyük toprak kayıplarının ardından, imparatorluğun ayakta kalabilmesi için gerekli olan yeni iç siyaset stratejilerini tartışan “*Osmanlı Devleti’nin Dahilî ve Haricî Siyasâtına Dair*” başlıklı makalede dergi; Meclis-i Mebusan’ın Fizan eski vekili Cami Bey’in³⁹⁵ *İfham* gazetesindeki “*Memleket, Türk ve Arap ekseriyeti üzerine istinat etmelidir.*” görüşüne yer vermektedir. Türk Yurdu tahrir heyeti bu görüşe katıldığını “*Makale dikkatlice okunduktan sonra muharririnin fikrine iştirak etmeyecek samimî adamlar zor bulunur.*” cümlesi ile teyit etmektedir.

Ziya Gökalp’in *Türk Yurdu*’nda yayınlanan “*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak: Türk Milleti ve Turan*” başlıklı makalesi ve Vatan kavramı üzerinden Türkçülüğün ideolojisini özetleyen görüşlerini de ayrıca zikretmek gerekmektedir. Gökalp, Rusya’daki bir Türk gencinin “*Benim milletim büyük Türklük müdür, yoksa sadece Tatarlık mı?*” sorusuna cevap ararken, Türklerin tek bir millet (ulus) hâline geleceğini, Türk milletinin oluşumunun yolunun, İstanbul Türkçesinin millî lisan kabul edilmesinden ve ortak bir Türk harsı

³⁹³ Risal, “*Siyasiyat Türkler Bir Ruh-ı Millî Ariyorlar*”, 384.

³⁹⁴ Abdülhak Hâmid, “*Liberte Mukaffa Bir Facia*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 336.

³⁹⁵ Erdal Yılmaz, “*Câmi Bey (Baykurt) (1877- 1949)*”, Atatürk Ansiklopedisi.

(kültür/medeniyeti) yaratılmasından geçtiğini belirtmektedir. Yazar, bu sentezi tamamladıktan sonra, bu yeni milletin ideal vatanının ne olduğunu sorar ve şu cevabı verir: “*Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan!*”³⁹⁶

Balkan Harbinin yıkıcı atmosferinde dergide yayınlanan Mehmet Emin’in “*Ordudan Bir Ses*” başlıklı şiirinde, daha önce ifade ettiğimiz üzere Osmanlı Devleti’ni ve özellikle Hilâfet makamına atfedilen değer ayrıca Müslümanların hürriyet ve varlık teminatı olarak konumlandırılmakta ve güçlü bir vatanperverlik söylemi ortaya konulmaktadır:

“*Senin bize Hilâfet’in Kur’ân’ın,
Tahtın–tacın emanet;
... ..
Bil ki senin toprağın
Her zaman hür kalacak;
Ay yıldızlı bayrağın
Bize gölge salacak.*”

M. Emin şiirinde, “ay-yıldızlı bayrak”, “Gazi Osman’ın emaneti”, “Hilâfet ve Kur’an” gibi imgelerle vatanı sadece coğrafi bir toprak değil; dinin, tarihin ve kimliğin korunduğu kutsal bir belde olarak tasvir etmektedir. Vatan, yalnız coğrafya değil, “her zaman hür kalacak” bir din ve haysiyet yurdu olarak tanımlanmakta; bu topraklara bağlılık, “*Ay yıldızlı bayrağın bize gölge salacak*” ifadesiyle kutsal bir aidiyete dönüştürülmektedir. Ecdat mirası, Fatih ve Yavuz gibi sultanlar üzerinden simgeleştirilerek korunması gereken bir mukaddesat olarak yüceltilir. Nihayet, “*boyna kefen takmak*” ve son damla kana kadar direnmek şeklindeki ima edilen şehadet vurgusu, şiiri cihâdî bir fedakârlık söylemine taşımakta; askerlerin mücadelesini hem Hilâfet’in hem de İslâm âleminin bekâsıyla anlamlandırmaktadır.³⁹⁷

Hamdullah Suphi’nin 1912 yılında Fatih Camii’nde Yatsı Namazı sırasındaki manevî atmosferi edebî dille tasvir ettiği makalede, Fatih Camiinde gördüğü cemaatinin vatan, iman ve İslâm uğruna savaş meydanlarında büyük kahramanlıklar gösterebilecek güce sahip olan asil Türk milleti olduğunu vurgulamaktadır. Hamdullah Suphi yazısının sonunda “*Cenab-ı Hak ve halife,*

³⁹⁶ Ziya Gökalp, “*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak Türk Milleti ve Turan*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 240.

³⁹⁷ Mehmed Emin, “*Ordudan Bir Ses*” *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 181.

*dünyanın en asil milletlerinden biri olan Türkleri, bu dindar ve hayalperest, yiğit ve hayırsever, doğdukları topraklar ve iman ve İslâm için savaş meydanlarında dehşet saçan gayretler, harika kahramanlıklar göstermeye muktedir olan Türkleri, daha uzun müddetler tecrid ve siyanet etsin” şeklinde dua etmektedir.*³⁹⁸

3.2.4 Hilafet Merkezi Olarak İstanbul

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönem aydınları ve yazarları tarafından kaleme alınan metinlerde, İstanbul şehri, sadece bir siyasî başkent olmanın ötesinde, Hilâfet makamını barındırması sebebiyle jeopolitik açıdan önem, dinî açıdan kutsallık atfedilen bir değer olarak anılmaktadır. *Türk Yurdu*’ndaki yazarların vurguları değerlendirildiğinde, İstanbul hem İslâm hem de Türklük açısından en önemli merkezlerden biridir. İstanbul; dergide manevî ve siyasî otoritenin mutlak makamı olarak aşağıdaki unvanlarla nitelenmiştir:

Tablo 4.4. Türk Yurdu’nda İstanbul için Kullanılan Hilafet Sıfatları

Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliye	Osmanlı Devleti/ Yüce Hilâfet makamı
Dârü’l-Hilâfet-i İslâmiye	İslâm hilâfetinin temsil edildiği Payitaht
Hilâfetin Kürsi-i Muallâsı	Hilâfet makamının oturduğu yüce taht/otorite merkezi
Dârül-Hilâfet	Müslümanların manevî sığınağı ve birleşme merkezi
İslâm Hilâfetinin Son Başkenti	Hiz. Peygamber’den başlayan hilâfet silsilesinin son merkezi
Makarr-ı Hilâfet	Hilâfet makamının karargâhı ve idarî merkezinin bulunduğu yer

Yukarıdaki ifadeler dergi yazarları tarafından sıkça kullanılmış ve konu hakkında bazı izahlar getirilmiştir. Bu yazarlardan biri olan Mehmet Ubeydullah, Osmanlı’daki İslâm ahlakının gerileyişini eleştirirken İstanbul’u “Devlet-i hilâfet-i İslâmiyyenin makarr-ı hilâfetinde”³⁹⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Ahmet Agayef ise Osmanlı İnkılâbı’nın etkisini anlatırken, yenilenme sesinin “makarr-ı hilâfet-i İslâmiyeden” yükseldiğini belirtmektedir.⁴⁰⁰ Şehrin yüce makamını vurgulayan bu ifade, Cuma tatili uygulamasının yaygınlaşması arzu edilirken geçmektedir:

³⁹⁸ Hamdullah Suphi “*Fatih’te Yatsı Namazı*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 359.

³⁹⁹ Mehmed Ubeydullah, “*İçtima ve Siyaset İslâm Kadınları*”, 401-402.

⁴⁰⁰ Ahmet Agayef, “*Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1998), 356.

“Türk-İslâm şehirlerinin ve bilhassa Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliye ahalisinin de Cuma tatiline iştirakleri arzu olunur.”⁴⁰¹

Yukarıda dile getirilen talep doğrultusunda Eskişehir’de dükkanların Cuma günü tatil edilmesi kararı, bu dinî hamiyetin ve millî bilincin bir göstergesi olarak kabul edilir. Yazar, Şimal Türklerinin Hristiyanlara mahsus pazar tatili yerine Cuma tatilini kabul ettirmek için yıllarca mücadele ettiğini hatırlatarak, Cuma tatilinin "millî hususiyeti" dışarıya karşı gösteren bir şiar olduğunu belirtir. Yazar, Cuma tatili uygulamasının, sadece Anadolu şehirlerinde değil, özellikle *Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliye* ahalisi tarafından da benimsenmesini arzu eder.

Hilâl-i Ahmer müsamerelerinin *Dârü’l-Hilâfeti-i İslâmiye*’de tertip edildiği belirtilen başka bir makalede Cemiyetin düzenlediği ve dönemin en üst düzey Osmanlı ve yabancı yetkililerini bir araya getiren bir müsamerenin eleştirisi yapılmaktadır. Yazar, bu müsamerelerin amacını takdir ettiğini belirttikten sonra İstanbul’un kimliğine vurgu yapmakta ve *“Osmanlı-Türk payitahtında Dârü’l-Hilâfeti-i İslâmiye’de Osmanlı Hilâl-i Ahmeri tarafından tertip olunan bir müsamere-i edebiye ve bedîiyede Osmanlı-Türk edebiyat ve bedâiyatından daha fazla bir renk, bir koku bulunması... gerekmez miydi?”* şeklinde eleştirisini dile getirmektedir.⁴⁰²

Cihan Harbi sırasında Alman hükümetinin “Hilâl Ordugâhları” adını verdiği kamplarda Rus, İngiliz ve Fransız ordularından alınan Müslüman esirler hakkında bilgilerin yer aldığı bir haberde ise esir Müslümanların savaş sonrası yerleşmek için manevî bir sığınak olarak gördükleri “Hilâfetin Yurdu’na (dârül-hilâfete)” katile katile gelmeyi arzuladıkları bildirilmektedir.⁴⁰³ Haberde bu esirlerin, Kurban Bayramı gibi vakitlerde, “Halife-i Âzamları” ve ordularına dua ettikleri nakledilmektedir.

Ruşen Eşref’in Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm’in İstanbul ziyaretin hakkında kaleme aldığı makalesinde ise İstanbul, “nazenin halifeler beldesi” şeklinde şiirsel bir ifadeyle nitelendirilmekte ve Kayzer’in bu ziyareti *“İşte hakanımızın misafiri, o gün nazenin halifeler beldesinde her kalbe ferahlık ve serinlik veren bir bahar meltemi eser gibi geldi. Ve her dokunduğu kalpte başka bir heyecan oldu”* şeklinde betimlenmektedir.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ “Türklük Şuunu”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 6 (2000), 66.

⁴⁰² “Türklük Şuunu: Hilali Ahmer Müsameresi” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 40.

⁴⁰³ Tahrir Heyeti, “Almanya’da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 320.

⁴⁰⁴ Ruşen Eşref, “Hakan’la Kayzer”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 6 (2000), 271.

Dergide İstanbul, sadece Osmanlıların değil, tüm dünya Müslümanlarının ve Türklerinin manevî ve fikrî merkezi olarak kabul edilmektedir. Bu düşüncüyü işleyen Yusuf Akçura'ya göre İstanbul, "Müslümanlar halifesinin, Türkler hakanının oturduğu şehir" olmanın yanı sıra, "bütün Türk âleminin fikir ve irfan menbaı" olarak işlev görmektedir. Akçura "*Hayli eski zamanlardan beri Müslüman Türkleri yekdiğerlerine bağlayan bir merkez fikri vardı ki o da müstakil Türk hakanlığının makarr-ı idaresi olan İstanbul şehri idi. İstanbul, Müslümanlar halifesinin, Türkler hakanının oturduğu şehir olduktan başka, hemen bütün Türk âleminin Hicaz'a giden yolu üzerinde bir konak mahalli, mektep ve medreseleriyle, kitap ve cerideleriyle fikir ve irfan menbaı idi. Müslüman Türklerin hepsi kalben ve mühimce bir kısmı fikren İstanbul'a bağlı bulunuyorlardı.*"⁴⁰⁵ ifadeleriyle İstanbul'un bu merkezi rolünü pekiştirmenin yanında Türk hakanının ve Müslümanların halifesinin mekanı olduğunu vurgulamaktadır. Bu ifadeler, *Türk Yurdu* dergisinin yayın politikası olarak Türk ve İslam'ı birbirinden ayrılmaz iki parça olarak gördüğünün işaretidir.

Ziya Gökalp de İstanbul'la ilgili vurgusunu, "Türklük" üzerine kaleme aldığı meşhur makalesinde dile getirmektedir. Gökalp makalesinde tüm Türklerin ortak edebî bir dil kullanması önerisinde bulunmaktadır. Gökalp, "*İstanbul yegâne Türk hakanlığının kurumudur. Bu sebeple bütün Türklerin kıblegâhıdır. Bundan başka İslâm hilâfetinin de makamıdır. O hâlde İstanbul millî icâzdan başka dinî bir kudsiyete de mâliktir. İstanbul Türkçesinin bütün Türklerce millî lisan olması bu icâz ve kudsiyetin lisana da intikali dolayısıyladır.*" cümlesiyle İstanbul'u "Türklüğün merkez-i tabîisi" ve manevî bir "kıblegâh"ı olarak nitelendirmekte, Yusuf Akçura'ya paralel bir görüş sergilemektedir.⁴⁰⁶

Türk Yurdu'na göre İstanbul'un Hilâfet merkezi olması, Türklerin tarihsel misyonunun devamı ve zirveye ulaştığı noktadır. Balkan Savaşları sırasında büyük toprak kayıplarının hemen ardından yazılan ve Türk gençliğinin Sultan/Halifeye sunduğu bağlılık ve sadakat ifadelerinin geçtiği şiirsel bir metinde yazar, "*Karadan gemilerini yürüterek bugünkü hilâfetin kürsî-i muallâsını İstanbul'a yerleştiren Fâtih, zî-şân târihine yeni bir mecrâ açarak Peygamber-i pesend bir kuvve-i idâre göstermedi mi?*" cümlesiyle Türklerin bu makamı fetihle elde ettiği belirtilmektedir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Yusuf Akçura, "Türklük", Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 464.

⁴⁰⁶ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak Türk Milleti ve Turan*, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 239.

⁴⁰⁷ Kaya, "Hakana Hitap", *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 3.

Balkan Savaşlarından sonra Çanakkale Savaşları bağlamında da İstanbul, “Hazret-i Peygamberin o zaman tesis ettiği İslâm Hilâfetine son başkenti” olarak anılmakta ve bu şehrin savunulması “*Bayram hutbesinde okunan acı bir kısım: "Maazallah bugün kimimiz Rus, kimimiz İngiliz, kimimiz Fransız komutası altında, Hazreti Peygamberin o zaman kurduğu İslâm Hilâfetine son başkentini (İstanbul'u) düşmana verip vermek için kan döküyor..." ifadeleriyle tüm Müslümanlar için varoluşsal bir görev olarak addedilmektedir.*⁴⁰⁸

Şair Mehmed Emin'in (Yurdakul) kaleme aldığı “Çanakkale Gazileri” başlıklı şiirinin “İstanbul’u Tahattur” adlı bölümünde İstanbul’un sadece bir şehir değil, aynı zamanda Türk ve İslâm medeniyetinin varoluşunun temeli olduğunu vurgulanmaktadır. Şair “*Nasıl olur her ufkunda Davudların Sinanların Kubbeleri parıldayan, Nedimlerin, Nefilerin sazların haykırttıran Bu dünyanın en sevimli, güzel şehri elden çıksın? Bir büyük Türk hakanının yükseldiği bir hisarda Rus çarının kara kuşlu bayrakları dalgalansın? Peygamber'in Fatih'i medhettiği bir diyarda Bu Fatih'in sandukası, kemikleri parçalansın*” şeklindeki ifadeleriyle, hem İstanbul’un Hz. Peygamberin müjdelediği bir şehir olduğu hem de İstanbul’un kaybedilmesi ihtimaline karşı duyulan derin isyan ve üzüntü dile getirilmektedir.⁴⁰⁹

3.3 Türk Yurdu’nda Hilafet, Savaş ve Propaganda

Türk Yurdu’nda yayınlanan makalelerde, II. Meşrutiyet Döneminde yaşanan savaşlardaki devletin askerî ve siyasi durumunu, dış devletlerle olan ilişkilerini ve iç dinamikleri incelenirken, özellikle Slav milletlerle olan tarihsel çekişmeler, Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki çıkar çatışmaları ve savaşların bölgesel ve küresel sonuçları detaylandırılmaktadır. Dergi, Osmanlı ordusunun durumu, verilen kayıplar ve savaşların toplum üzerindeki etkileri gibi konulara da değinmektedir.

3.3.1 Trablusgarb Harbi

1912 yılında, Balkan Savaşı tehlikesinin dorukta olduğu bir dönemde derginin “Türklük Şüûnu” başlığı ile dış politikaya dair görüşlerini aktaran Yusuf Akçura, Türklerin karşılaştığı ağır sorumluluklara değinilerek Trablusgarp harbinde yapılan savunma hakkında düşüncelerini paylaşmaktadır. Yazar,

⁴⁰⁸ Tahrir Heyeti, “*Almanya’da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı*” *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 320.

⁴⁰⁹ Mehmed Emin, “*Çanakkale Gazileri*”, *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 181.

Osmanlı Türklerinin ecdattan miras aldığı iki temel görevi olduğunu ifade etmekte ve bunları Türk Saltanatını Korumak ve İslam Hilâfetini Savunmak şeklinde açıklamaktadır. Akçura, Trablusgarp'ın İtalya'ya karşı savunulmasının, bu Hilâfet makamının Osmanlılara yüklediği kutsal bir görev olduğunu belirtmekte ve *“Trablus müdafaası, hilâfetin Osmanlılara tahmil ettiği vezâiftendi. Osmanlı Devleti, son zamanlar Afrika'daki vilâyetinden iktisaden, hatta siyaseten hemen hiç istifade edememiş olduğu halde İtalya Trablusgarb'a saldırır saldırılmaz halife-sultanın askerleri o kıt'a-ı İslâmiyenin müdafaasına koşuştular.”* ifadelerini kullanmaktadır. Yazar, Balkanlardaki topluluklardan gelebilecek tehlikelere karşı Hilafet ve Saltanatı korumanın önemini vurgularken Devletin kendisini kuşatan Hristiyan ve özellikle Slav tehlikesine karşı çıkış yolu bulmaya çalıştığını belirtmektedir.⁴¹⁰

Yusuf Akçura başka bir makalesinde, Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı için sadece askerî değil, aynı zamanda önemli diplomatik sonuçlar doğurduğunu vurgulamaktadır. Akçura, *“İttifak-ı Müsellesin bir uzvu, İtalya, kısmen Trablus kapanına sıkışmıştır; Almanya, dostu Türkiye ile müttefik İtalya'yı kavgadan alıkoymak, sonra barıştırmak için çok uğraşmasına rağmen muvaffak olamamıştır.”* ifadeleriyle Savaşın, İtalya'yı zor duruma düşürerek Üçlü İttifak'ı zayıflatıldığını aynı zamanda Osmanlı'nın Almanya ile oluşturduğu siyasî yakınlığı da soğuttuğunu düşünmektedir.⁴¹¹ Akçura aynı makalede Bulgaristan ve müttefiklerine karşı (Balkan Savaşı'ndan hemen önce) cepheye çıkacak olan Osmanlı Ordusunun, dört yıl önceki orduya göre *“gerek teşkilâtça, gerek kumanda heyetince ve gerekse teçhizat ve levazımının mükemmeliyetince kat kat üstün (fâik)”* olduğunu öne sürmekte ve Arnavutluk, Havran ve Trablusgarp'ta harp eden Osmanlı ordusunun barış zamanı tatbikatlarında değil, gerçek savaşlarda tecrübe kazandığını iddia etmektedir.

Yazarlardan Mehmed Ubeydullah'ın *“İçtima ve Siyaset İslâm Kadınları”* başlıklı makalesinde ise Trablusgarp'taki kadınların mücadelesine atıfta bulunulmakta *“Biz başlarımızı taştan taş vurmalyız. Trablusgarp'ta mücahidin içinde düşmana hücum eden mücahidât da (kadın mücahitler) bulunduğunu Avrupa gazeteleri alkışlarla yazdılar. Biz de kendilerine aferinler okuduk. Vücutlarıyla iftihar ettik”* ifadeleri kullanılmaktadır. Bu ifadeler, yazarın, Hicaz'ın dâr-ı İslâm halinde muhafaza edilmesi ve ümmetin hukukunun müdafaa edilmesi için meydana

⁴¹⁰ Akçura *“Türklük Şüûnu”*, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 406.

⁴¹¹ Yusuf Akçura, *“Tarihî Mevzimizde”*, *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 404.

atılacak bir kadın dahi çıkmaması durumunda bütün âlem-i İslâm'ın ağlaması gerektiği yönündeki tespitten hemen sonra gelmektedir.⁴¹²

Türk Yurdu'nda Ahmed Hikmet imzasıyla Trablusgarp Savaşı'nın cephe gerisindeki bir Osmanlı ailesi üzerindeki yıkıcı etkilerini ve savaş alanındaki kahramanlıkları konu edinen “*Padişahım Alınız Menekşelerimi, Veriniz Gülümü*” başlıklı bir hikâye yayımlanmıştır. Savaş yalnızca Afrika çöllerinde değil, aynı zamanda hikâyenin ana kahramanı Ayşe'nin yüreğinde de yaşanmaktadır. Hikâyede Trablusgarb bir cephe olduğu kadar sabır ve dua makamı halinde tasvir edilmektedir. Bu edebî anlatıda Trablusgarp, cihadın meşalesi, şehadetle yoğrulan bir vatan parçası olarak yüceltilmektedir.⁴¹³

3.3.2 Balkan Harbi

Türk Yurdu'na göre Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin o dönemde ardı ardına yaşadığı savaşlar zincirinin kritik bir halkası olarak değerlendirilmekte ve dergide Hilafet ve Türk kimliği üzerindeki derin etkileriyle geniş bir bağlamda ele alınmaktadır. Yazarlar, konu ile ilgili yorumlarını “Türk-Slav” ve “İslâm-Hristiyan” karşıtlığı çerçevesinde yapmakta ve savaşın kökleri, “hilâl ile haç” metaforu ile anlatılmaktadır.

Bu konuda en belirgin fikirleri tarihî bir perspektiften ortaya koyan kişi Yusuf Akçura'dır. O, Hristiyan dünyasının temel stratejisini, “Mesele-i Şarkıyye” adı altında İslâm coğrafyasını kuşatmak, Müslümanları ya tahakküm altına almak ya da yerlerinden etmek olarak açıklamaktadır. Ona göre bu politika siyaset tarihi boyunca Kral Şarlman'dan Avrupa Cermenlerine, oradan Slav unsurlarına intikal ederek kesintisiz bir “Haçlı görevi” olarak sürmüştü ve neticede Osmanlı'nın Rumeli'de kalan son toprakları da aynı stratejinin hedefi hâline gelmiştir. Akçura bu analizini “*Bugün şu ehl-i salîb, Osmanlı padişahının Rumeli'deki bakıyye-i memâlikini dört taraftan sarmış, çevirmiş bulunuyor. Osmanlıların Rumeli kıtasındaki mirâs-ı ecdâdı, bugün son ehl-i salîb ordusu tarafından tehdit olunuyor. Hülâsa bugün hilâl ve salîb satıh bir mücâdele için karşı karşıya bulunuyor.*” cümleleri ile yapmaktadır.⁴¹⁴ Yazar, tarihi olaylara genel bir bakış açısıyla yaklaşarak, İslam ve Hristiyan dünyaları arasındaki on üç asırlık çekişme ile Türk ve Slav ırkları arasındaki kadim mücadeleyi Balkan krizi bağlamında ele almaktadır. Akçura

⁴¹² Mehmed Ubeydullah, “*İçtima ve Siyaset İslâm Kadınları*”, 401-402.

⁴¹³ Ahmed Hikmet “*Padişahım Alınız Menekşelerimi, Veriniz Gülümü*”, 64.

⁴¹⁴ Yusuf Akçura, “*Tarihî Mevzimizde*”, 404.

ayrıca, İngiliz-Alman rekabeti gibi büyük Avrupa güçlerinin jeopolitik çekişmelerine dikkat çekerken; bu rekabetin Osmanlı Devleti'ni sürekli olarak çatışmaların içine çektiğini belirtmektedir. Yazar, Osmanlı ordusunun askerî hazırlık, teçhizat ve harp tecrübesi olduğunu makalesinde ifade etmekte, savaşın zaferle sonuçlanması halinde siyasî durumun tersine döneceğine olan inancını dile getirmektedir.

Osmanlı'nın Trablusgarp Savaşı'nı sürdürmesinin Balkanlardaki asıl varlık mücadelesini tehlikeye düşürdüğünü ifade eden yazar, *“Türkiye, hayat ve istikbâline pek yakından taalluk eden gayet mühim bir vazifeyi ifâ edebilmek için. Trablusgarb vilâyetiyle Bingazi müstakil mutasarrıflığını İtalya krallığına terk ve bütün dikkat ve himmetini Balkanlara hasreyledi”* ifadesi ile Trablusgarp'tan çekilmeyi zorunlu bir adım olarak görmektedir.

Yusuf Akçura, Balkan Savaşları'nın hemen sonrasında, 1913 yılının genel siyasî olaylarını analiz ettiği uzunca makalesinde⁴¹⁵; Türklerin Avrupa'dan sürülmesinin yılın en büyük ve en acı olayı olduğunu belirtmektedir. Savaş sonrası imzalanan muahedelerle Osmanlılar, Adriyatik Denizi'nden ayrılmak, Adalar Denizi'nin Avrupa'ya ait kısımlarını kaybetmek ve Avrupa'daki beş altı vilayeti terk etmek zorunda kalmışlardır. Yazar, Balkan Savaşları'nın yalnızca askerî kayıplar getirmediğini; uzun süren savaşın Osmanlı maliyesini çökerttiğini, ayrıca yenilginin hemen ardından içerideki bazı unsurların haklı-haksız çeşitli taleplerle devlete karşı harekete geçmesine yol açtığını belirtmektedir. Akçura'ya göre Savaşın etkisi hem ekonomik hem de siyasal iç istikrarsızlık olarak devam etmiştir.

Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı'nın ekonomik zayıflığı sebebiyle Avrupalıların müdahalesine adeta kendi isteğiyle kapı açmak zorunda kaldığını vurgulayan Akçura *“Meselenin bizce en feci ciheti, Avrupalıların memleketimizde yerleşmelerini, kökleşmelerini, kısacası memleketimize sahip ve efendi olmalarını bizzat kendimizin talep ve ricaya mecbur kalmışlığımızdadır.”* ifadelerinin ardından yapılan antlaşmaların sorunu çözmeyp, yalnızca “Şark Meselesi”nin merkezini Rumeli'den Anadolu'ya taşıdığını belirtmektedir. Anadolu'nun İktisadî Taksimi" gibi müzakereler, demiryolu mıntıklarının ekonomik ve siyasî nüfuz bölgelerine

⁴¹⁵ Yusuf Akçura, “Muhterem Okuyucularımıza” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 221.

dönüşme riskini taşımaktaydı.⁴¹⁶ Akçura “*Daha Balkanlar harbi bitmeden Anadolu ıslahatı meselesi ve Arapların el-ıslah talepleri meydana çıktı. Esasen Devlet-i Osmaniye’nin umûr-ı dâhiliyesinden ibaret olması lâzım gelen bu meselelerden birincisi çarçabuk bir mesele-i beynelmilel hâline geçtiği gibi ikincisi de o şekli iktisap edebilmek istidadını izhâr etmeye başladı.*” cümlesiyle konunun kısa sürede uluslararası müdahaleye açık bir nitelik kazanmaya başladığını ve devletin egemenliğini tehdit eden yeni kriz alanlarına dönüştüğünü belirtmektedir.

Balkan Harbi’ni Hilâl ve Salib mücadelesinin bir devamı olarak niteleyen bir makalede. O, Hristiyan Batı’nın bu saldırıya “medeniyetin bedeviyete hücumu” adını verdiğini, ancak bunun altında “Bin dokuz yüz senelik ateş, kan, zehir saçan taassup” yattığını ifade etmektedir. Yazar bu konuda “*Bulgarlar Çatalca’ya yaklaştıkları sırada, Avrupa devletleri İstanbul’da emin ve müsterih yaşayan Hristiyanları muhafaza için gemilerini Haliç’e ve gemicilerini sefaretlerine soktular. Halbuki Edirne’de, Selanik’te, Kosova’da, Manastır’da kesilmiş, yakılan Müslüman kadınlarını, çocuklarını kurtarmak için ufak bir harekette bulunmadılar.*” şeklinde görüşünü belirtmektedir.

Aynı konuda fikir beyan eden Yavuz, Osmanlı’nın Rum Ortodoksları koruyup güçlendirmesine rağmen, onların Balkan Harbi’nde Osmanlı’ya ihanet ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre Türk kılıcının sağladığı himaye ile büyüyen Fener Patrikhanesi ve Ortodoks yapıları, sonunda Osmanlı’ya karşı bir siyasî ve dinî tehdit hâline gelmiştir. Yazar bu konuda “*İşte bu nimetin şükranı bugünkü küfran oldu. O küçük asayı büyüttük, büyüttük, büyüttük Bizi saran, ezen, boğan bir ejder yaptık. Neticede kendilerini koruyan, büyüten Türk kılıcını elimizden aldılar. Zincir yaptılar ve boynumuza taktılar.*” ifadelerini kullanmaktadır.⁴¹⁷

Balkanlar’daki kayıpların ardından, imparatorluğun ayakta kalması için Osmanlı Devleti’nin siyasî açıdan dayandığı temel unsurlar dergide sorgulanmıştır. P. Risal, Türklerin bir dönem “İttihad-ı İslâm” fikrine umut bağladığını ve Hristiyan ittihadına karşı 250 milyon Müslüman’ın çıkarılacağını düşündüğünü belirttiği makalesinde Trablusgarp ve Balkanlardaki olaylar, Müslümanlar arasında ayrılıkçı hareketleri (Arnavut, Yemen, Dürzî isyanları) tetiklediğini ve “İttihad-ı İslâm” politikasının sadece mukabeleye yarar bir müdafaa vasıtası olduğunu iddia etmektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Yusuf Akçura, “Muhterem Okuyucularımıza”, 221.

⁴¹⁷ Yavuz, “Yatağan”, 383.

⁴¹⁸ Risal, “Siyasiyat Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar”, 384-385.

Türk Yurdu yazarları, Balkan felaketinden sonra ortaya çıkan umutsuzluk ve çözüm arayışlarına dair çeşitli makalelerinde farklı görüş ve önerilerde bulunmaktadır. Bu yazarlardan biri de Köprülüzade M. Fuad'dır. Balkan Harbi'nin yarattığı felaketler karşısında Türk gençlerinin umut ve azimlerini kaybetmelerinden derin üzüntü duyan yazar, bu durumun “inhilâl ve inkıraz devrelerinde” görüldüğüne dikkat çekmektedir. Köprülüzade, “*Bizi Rumeli'deki son vilayetlerimizden sürüp çıkarmak maksadıyla ta payitaht kapılarına kadar dayanan barbar Slav orduları henüz Çatalca önünde beklerken, ben Türk gençlerine her şeyden evvel ümitten ve azimden bahsetmek istiyorum.*” diyerek gençleri millî direnişte birleşmeye çağırmaktadır.⁴¹⁹

3.3.3 Cihan Harbi

Türk Yurdu yazarları Balkan harbinde olduğu gibi Cihan harbini de Hilâl–Salîb çekişmesi olarak görmekte. Osmanlı Devleti için savaşın, varlık-yokluk mücadelesi olduğu vurgulanmaktadır Hilâfet merkezinin bir sembolü olarak “İstanbul sarsıldığında Müslümanlık ve Türklük yıkılacağı yorumunun yapıldığı dergide Almanya ile kurulan ittifaka dair olumlu görüşler yer almaktadır. Boğazlar-İstanbul, Hind yolu ve Mısır gibi stratejik noktaların düşmanın hedefi olduğu ifade edilirken, Müslümanların farklı bayraklar altında birbiriyle savaşmaları, toplumdaki hurafeler cehalet gibi eleştiriler, ıslah ve ilme dönüş çağrılarıyla birlikte sunulmaktadır.

Yusuf Akçura, Cihan Harbi'ni “Şark Meselesi”nin bir devamı ve Anadolu'ya kayan ikinci bir safha olarak değerlendirmektedir. Akçura, Balkan Harbini, “*Şark Meselesinin talep ettiği kanlı âyinin bir mukaddimesi*” şeklinde vasıflandırırken Cihan Harbi için ise “*Bu harp otuz kırk yıldan beri toplanan haset ve husumet yığınlarının müsademesi*” ifadesini kullanmıştır.

Akçura, Şark Meselesi'nin düğümünün İstanbul ve Boğazlarda olduğunu ve Harb-i Umûmî'den umulan ganimetin belki de en yağlı parçasının Şark-ı Karîb (Yakın Doğu) olacağını öngörmüştür. “*İtilâf-ı Müselles ve yamaklarının Harb-i Umûmî'den umdukları mal-ı ganîmetin belki en yağlı parçası Şark-ı Karîb olacaktı; Cihan Harbi de kısmen bizim yorgan için kopmuştu.*” ifadelerinin kullanan Akçura, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini kaçınılmaz olarak değerlendirmiştir. Osmanlı başkentinin “*iki taraftan kapısı kırılmış, herkesin selâm*

⁴¹⁹ Köprülüzade M. Fuad, “*Ümit ve Azîm*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 139.

ehü's-selâm dolaştıkları sahipsiz bir koridora döneceği” düşüncesini zikreden Yazar, bu savaşın, Türkler için kritik bir dönemi teşkil ettiğini düşünmekte ve “*Osmanlı Devleti, Türk hakanlığı ve İslâm hilâfeti hayatının mutlak bir sûrette en mühim bir devresini geçirmektedir. Çok kullanılarak biraz aşınan hayat ve memât kavgası tabirini, girdiğimiz harb-i mehibe tam ve hakikî mânâsıyla tatbik edebiliriz.*” ifadelerini kullanmaktadır.⁴²⁰ Akçura aynı makalede, “*Dünyayı dolduran top sesleri, ihtimal ki Türklüğün yeniden doğuşunu tebşir ediyor*” diyerek geleceğe dair ümidini de dile getirmektedir.

Akçura Savaş öncesi bir yazısında Halifelik makamının, Balkanlardaki savaşın sadece bir Osmanlı-Slav çatışması değil, aynı zamanda dünya siyasetinin iki devi (İngiltere ve Almanya) arasındaki büyük oyunun bir parçası olduğunu kaydederken hilafet meselesinin buradaki kritik rolüne dikkat çekmektedir. II. Abdülhamid döneminden beri süre gelen Osmanlı-Alman yakınlaşmasını “*Almanya, İngilizlere karşı, bir taraftan ittifak-ı müsellesin ordularına, diğer taraftan halife-sultanın maddî kuvvetiyle manevî nüfuzuna istinat ediyordu.*” şeklinde açıklamaktadır. Akçura İngilizlerin bu işbirliğini sonlandırmak için önce Balkanlarda işe karıştığını vurgularken Cihan Harbinde İngilizlerin izleyeceği politika hakkında “*Almanya’yı yenmek için ittifak-ı müsellesi dağıtmak ve halife ile kayser arasını açmak, Türklerin tarihî düşmanları olan Slavlarla birleşmek ... Maksat âşikardı: Ya Devlet-i Osmaniyye korkup aman diyecek, Alman koltuğundan ayrılıp, İngiliz kucağına atılacak; yahut Makedonya Bulgarlara geçerek, Berlin’den Kuveyt’e giden demiryol ortasından kırılmış, makam-ı hilâfetin kadr ve itibarı tâ kökünden sökülmüş, Türk ordusu mağlûben Asya’ya kovulmuş olacaktı.*” ifadelerini kullanmaktadır.⁴²¹ Nitekim savaş sonuçları cihetiyle Akçura bu analizinde isabet etmiş, önce Trablusgarp ardından Balkan ve son olarak Cihan Harbinde Osmanlı Devleti’nin yaşadığı hezimetler; hilafet makamının itibarına ve Halife’nin İslam dünyası üzerindeki manevî gücüne inen büyük darbeler olmuştur.

Cihan harbi esnasında Osmanlı Ordusu’nun Çanakkale ve Kut’ül Amare’de yaşadığı zaferler dergide sevinçle karşılanırken, Şerif Hüseyin isyanı ise büyük bir ihanet olarak değerlendirilmiştir.

Türk Ocağı’nda Çanakkale gazileri yararına düzenlenen bir müsamerede şair Mehmed Emin (Yurdakul) tarafından okunan 144 beyitlik “*Çanakkale*

⁴²⁰ Yusuf Akçura, “*Geçen Yıl 1330 Senesi*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 4 (1999), 84.

⁴²¹ Akçura, “*Tarihî Mevzimizde*” *Türk Yurdu*, Cilt 1 (1998), 404.

Gazileri” şiirinin “İstanbul’u Tahattur” ve “Ecdada Hitap” bölümleri, Türk Yurdu nüshasında yer almıştır. Dergi bu sayının Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) yararına yayınlandığını belirtmektedir. Mehmet Emin’in şiirinde birbirini güçlendiren üç ana vurgu öne çıkmaktadır. Bu vurgular aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Hilâfet ve İstanbul’un Kutsiyeti: *“bura, Resûl Muhammed’in Hicaz’ının, Kâbe’sinin, her şeyinin temelidir. Bu beldenin arkasında Müslümanlık, Türklük vardır; eğer bura sarsılırsa bütün bunlar hep yıkılır.”*

Türk Ruhu ve Ecdat Mirası: *“Biz en vahşi devirlerin zulümleri karşısında tüyümüzü titretmedik; ateşlerin, demirlerin dehşetleri huzurunda Türk ruhunu kaybetmedik; bizim asil kalplerimiz sizden kalan hamiyyeti bir sadefin içindeki inci gibi esirgedi. Bizim vâris olduğumuz bu saltanat, bu hilâfet, taptığınız o kubbeler, gezdiğiniz şu beldeler, yattığınız şu türbeler, sevdiğiniz hep ülkeler sizden bize bir emanettir!”*

Cihad–Şehadet–Fedakârlık: *“Bize sizler şahit olun, gök yer şahit olsunlar ki; ehl-i salîb ordusunun bizden almak istediği bu toprakta her bir belde, milletimiz yaşadıkça Türk ve İslâm kalacaktır; haşre kadar bu devlete al bayrağın gölgesinde şan ve şeref salacaktır. Bu uğurda ya bizlere kanlı mezar kazılacak; yahut yiğit adlarımız “Gazi” diye yazılacaktır.”*

Cihan Harbi’nin 1915-1916 yılları geçişinde “*Türklük Şuûnu*”⁴²² başlığı ile harpteki gelişmelerin paylaşıldığı bir haberde Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş yıldönümünde payitahtta yapılan kutlamalar, gençlerin yaptığı geçit törenleri ve Çanakkale Zaferi’nin dünya çapındaki etkisi ile harpte yaşanan Birinci gelişmeler aktarılmaktadır. Haberinde devamında ise Türk-Tatar heyetinin Rusya’da mukim Müslümanların taleplerini içeren bir muhtıra hakkında bilgiler yer almaktadır. Viyana’da Avrupalı yetkililere sunulduğu kaydedilen ve beş maddeden oluşan bu muhtırada; Rusya’daki otuz milyon İslâm ahalisinin maruz kaldığı ağır haksızlıklar (Mebus sayısındaki azlık, dinî liderlerin Çar tarafından atanması, okul açma yasağı vb.) detaylıca anlatılmakta ve metnin sonunda *“Hilâfet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniye’nin müttefiklerinden ve dostlarından...rica ederiz: ‘Sizin hakkınızda bir hiss-i dostî ile mütehassis ve aranızda bir takımıyla kardeşlik rabatasıyla merbut bulunan ve mukaddema mütemeddin Avrupa’nın şarkında,*

⁴²² “Türklük Şuunu” başlığı, Türk Yurdu Dergisi’nin 1911–1918 arasındaki ilk döneminde düzenli olarak kullandığı bir haber sütunudur. Bu bölüm, dergi makalelerinden farklı olarak Türk dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen haberleri, gelişmeleri ve kültürel gözlemleri derleyen bir fikrî-bilgilendirme alanı işlevi görmüştür.

kadîm Asya'nın havâlî-i vesîasında serbesti ile yaşamış olan bizleri Rus boyunduruğundan tahlis ediniz" ifadeleri yer almaktadır.⁴²³

Çanakkale ve Kût'ül-Amâre'nin, İngilizlerin İslâm dünyası üzerinde nihai hâkimiyet kurma ve Halifelik makamını yok etme çabalarına karşı kazanılmış zaferler olarak değerlendirildiği dergide yer alan başka bir haberde ise *"İslâm âlemine tamamen ve katiyyen hâkim olmak için o âlemin baş ve kalbi olan Darülhilafet'i zapt ve hilâfeti izale kastıyla İstanbul'a... taarruz eden İngilizlerle... hakan-halifenin kahraman ordusu tarafından tard edilmişlerdi"* ifadeleri yer almaktadır.⁴²⁴ İngilizlerin İslâm âleminin kalbi ve hilafetin merkezi olan İstanbul'u ele geçirme ve hilafeti ortadan kaldırma girişimlerinin Çanakkale Zaferi ile başarısızlığa uğratılması dergide "birinci mühim galebe" olarak vurgulanmaktadır. İngilizlerin, İslâm dünyasındaki etkilerini artırmak ve Hindistan Müslümanlarının sadakatini sağlamak amacıyla *"İslâm dünyasının kadîm darülhilâfesi"* olarak nitelediği Bağdat'ı ele geçirme hedefine de dikkat çekilen haberde; ancak, Osmanlı ordusunun Kût'ül-Amâre Zaferi ile General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetlerini esir almasını, "ikinci önemli galibiyet" olarak büyük bir coşkuyla betimlemektedir.

Dergi yazarları, Cihan harbi ile birlikte batı güçlerini İslam ve Halife düşmanı, Türkleri Balkanlardan ve Anadolu'dan atmaya çalışan Haçlı kuvvetleri olarak görürken Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'yı bu düşüncelerinin dışında tutmakta hatta İslam dostu olarak sunmaktadır. Bu durum, meselenin siyasî boyutta değerlendirildiğinin bir göstergesidir. Bu bakış açısı ile *Türk Yurdu*, Cihan Harbinde Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'yı Hilafet ve İslam dünyası nazarında büyük bir dost ve destekçi olarak sunmaktadır. Kayzer II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti dergide, *"Alman milleti muazzamasının pek sevgili ve muazzez hükümdarı, ... Alman kuvâ-yı berriye ve bahriyesinin kumandan-ı âzamı sevgili Hakanımız Efendimiz Hazretlerinin dost ve müttefik-i ı İmparator İkinci Wilhelm Hazretleri, 15 Teşrinievvel'e müsadif Pazartesi günü saat 11.30'da İstanbul'u teşrif buyurdular."* şeklinde okuyuculara duyurulmaktadır.

Savaşı sırasında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul ziyaretini büyük bir coşkuyla karşılayan, Celâl Sahir ise Kayzeri, "Üç yüz milyon Müslümanın, seksen milyon Türkün dostu" olarak idealize etmektedir. Yazar,

⁴²³ Tahrir Heyeti *"Türklük Şuûnu"* Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 4 (1999), 313.

⁴²⁴ Tahrir Heyeti *"Türklük Şuûnu"* Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 70.

“Bak, karşında bütün İslâm âleminin halifesi, Türk hakanı; cedlerinin kılıcına deniz ve yer boyun eğen padişahım, gözlerinde gülümseyen mavi bir gök, eli sana muhabbetle uzanıyor ve diyor ki: ‘Safa geldin, ey büyük dost imparator! O günde ki düşman topu Karadeniz’de gürledi, bu dostluğu askerlerim kanlarıyla mühürledi...’ şeklinde Osmanlı–Alman ittifakını kutsayan hamasî bir söylemi tercih ederken bu dostluğun gelecekte zafer ve kurtuluş getireceğine inanmaktadır.

Cihan harbinde Almanlar, Rus, İngiliz ve Fransız ordularından aldıkları Müslüman esirleri ayrı kamplara yerleştirmiş ve bu ordugâhlara “Hilâl Ordugâhları” adını vermiştir.⁴²⁵ Bu kamplarda karşı cephede yer alan Müslüman askerlere yönelik çeşitli faaliyetler yürütülmüştür. Dergide 1916 yılının Kurban Bayramı münasebetiyle bu kamplardan birinde yapılan faaliyetler anlatılmaktadır. Makale metninde, Almanların Müslüman esirlere, cami ve imamlar tahsis ettiğini, hatta Türkçe ve ilmihal öğrettiklerini belirterek Almanya’nın İslam’a hürmet eden bir devlet olduğu pekiştirilmeye çalışılmaktadır. “Bu ordugâhlarda iki câmi-i şerif ile birkaç imam ve muallim vardır. Beş vakit namaz cemaatle edâ edilebildiği gibi, cuma ve bilhassa bayram namazlarının büyük bir şaşa ile ifâ olunmasına itinâ edilmektedir. Her taburda bir dersane açılmıştır; bu dersanelerde Kur’ân-ı Kerîm, ilmihal, Türkçe okuyup yazmak ve Alman lisânı öğretilmekte, bazı el sanatları da gösterilmektedir.”⁴²⁶ Kamplara verilen “Hilâl Ordugâhları” ismi ile de ittifaka olan güveni yükseltme, meşruiyet sağlama amacı güdülmektedir. Derginin aktarımı ile Kurban Bayramı merasimine “Osmanlı Sefiri Hakkı Paşa, Hariciye Nazırı Halil Bey Efendi, Müsteşar Edhem Bey, iki Alman generali, pek çok Alman ve Osmanlı zabıtânı ve talebeleri, Ateşemiliter Şükrü Bey, Başşehbender Lütî Bey, Abdülaziz Çaviş Efendi ve bilhassa hanedân-ı saltanat âzasından şehzadeler Osman Fuad, Şerefeddin ve Abbas Halim Efendiler” katılmıştır. Üst düzey denilebilecek bu temsil, propaganda ve diplomasi açısından son derece önemlidir. Kampta hoca efendinin verdiği bayram hutbesinde “Maazallah bugün kimimiz Rus, kimimiz İngiliz, kimimiz Fransız kumandası altında Hazret-i Peygamberin o zaman tesis ettiği İslâm Hilâfetine son başkentini düşmanlara alıp vermek için kan döküyor ve Müslüman kardeşlerimize karşı kılıç kullanıyoruz” denilerek Müslümanların dağınık durumu aktarılırken esirlere

⁴²⁵ Bk: Zürcher, *Jihad Islam World War I*. Yaşar Demir, “Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu,” *Bilgi* 76 (2016), 139–158. Fatma Zehra Arıkuşu, “I. Dünya Savaşı’nda Üsera-ı İslamiye; Osmanlı Devleti’nin Müslüman Esirlere Yaklaşımı,” *Bellek Uslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (2023), 92–113.

⁴²⁶ Tahrir Heyeti, “Almanya’da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı”, *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 320.

hitaben Osmanlı Sefiri Hakkı Paşa'nın yaptığı konuşmada Halife, yalnızca Osmanlı tebaasının değil, “*Rusyalı bir Türk'ün, Hindistanlı bir Hindu'nun, Mısırlı ve Afrikalı bir Arab'ın da halifesi ve şefkatli babası*” olarak tarif edilmektedir.⁴²⁷

Türk Yurdu'nda Cihan Harbi ile alakalı yayımlanan makalelerden biri de R. M. Fuad'a ait “*Müttefiklerimizin Düşündükleri: Türkiye ve Arabistan*” başlığını taşımaktadır.⁴²⁸ Makalede yazar Cihan Harbi yıllarında Dr. Franz Ludwig Stuhlmann'ın⁴²⁹ Almanya'da yayımlanan “*Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*”⁴³⁰ (Arabistan İçin Mücadele) adlı eserin özetini ve tahlilini sunmaktadır. Yazar, “...*bu cidal bir taraftan Haremeyn-i Şerifeyn'in tarihî ve tabîî hâdimi bulunan Devlet-i Osmaniye ve diğer taraftan her ümmetin mukaddesatından kendine bir menfaat hissesi koparmak yolunu bilen mütecaviz ve derras İngiltere arasında vuku bulmaktadır.*” ifadelerini kullanmakta ve İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleri “hırs ve gasp arzularının” ürünü olarak nitelendirmektedir. Mezkur eserin bölümleri, özellikle İngiltere'nin bölgedeki yayılmacı politikaları ve Osmanlı Devleti'nin Arabistan üzerindeki egemenliğini koruma çabaları etrafında şekillenmektedir. Yazarın incelediği eserde, İngiltere'nin bölgede Osmanlı karşıtı ayaklanmaları kışkırtmak için kullandığı “Arap Hilâfeti” fikri, samimi bir dinî amaçtan ziyade, bütün İslam dünyasına zarar veren ve İngilizlerin sömürgeci amaçlarına hizmet eden bir tuzak olarak sunulmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerindeki hâkimiyetini sürdürmesi, sadece siyasî bir hedef değil, aynı zamanda Hilâfetin korunması için hayati bir zorunluluktur. Bu amaçla, merkezi otoritenin (İstanbul'daki merkez-i hilâfet) en ücra köşelerdeki Arap vilayetleriyle (Yemen gibi) hızlı ve güvenilir (telsiz-telgraf) bağlantı kurması, İngiliz baskısından kurtulmanın ve Hilâfetin nüfuzunu korumanın tek yolu olarak gösterilmektedir.

Cihan Harbi'nde Hicaz bölgesinde Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne isyan bayrağı açtığı günlerde *Türk Yurdu*'nda Mısırlı gazeteci, yazar ve siyasetçi Mustafa Kâmil Paşa'nın⁴³¹ hayatını ve Mısır milliyetçiliğine olan katkılarını

⁴²⁷ Tahrir Heyeti, “*Almanya'da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı*”, 320.

⁴²⁸ Köprülüzade M. Fuad, “*Müttefiklerimizin Düşündükleri: Türkiye ve Arabistan*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 5 (2000), 224.

⁴²⁹ Alman Sömürge Enstitüsü Araştırmacısı Franz Ludwig Stuhlmann (1863-1928) bk: https://en.wikipedia.org/wiki/Franz_Stuhlmann

⁴³⁰ Eser Arabistan Yarımadası üzerinde Osmanlı İmparatorluğu (Türkiye) ile İngiltere'nin jeopolitik mücadelesini ele almakta; bölgenin stratejik önemi, Osmanlı-Arap ilişkileri, İngiliz nüfuzu, savaş yıllarındaki durumu konuları içermektedir.

⁴³¹ Ş. Tufan Buzpınar, “Mustafa Kâmil Paşa”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020) 31/309-310.

anlatan bir biyografi yayınlanmıştır. Makalede, Mustafa Kâmil Paşa'nın hayatının bütün dönemlerinde temel bir prensibinden sapmadığını vurgularken “Kâmil, hayatının bütün devirlerinde Türkiye'ye ve hilâfete merbutiyet ve sadakat prensibinden bir karış bile ayrılmadı.” ifadeleri kullanılmaktadır. Kâmil Paşa'nın, Mısır'da veya başka bir yerde “Arap Hilâfeti” kurarak Osmanlı Halfeti'nden kopuş yaratmaya çalışanları telin ettiği belirtilmekte “1899'da Kahire'de irad ettiği bir nutkunda Türkiye ile Mısır arasında itilâfın gerek Mısır ve gerek İslâm için hayatî bir ehemmiyeti hâiz olduğunu, iki memleket arasında tefrika ihdâsına çalışanların Mısır'a ve İslâmiyete düşmanlık ettiklerini söylüyor ... Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı bir ittifak lüzûmunu ileriye sürüyordu.” ifadeleri ile Osmanlı ve Mısır arasında birlik sağlamaya çalıştığı kaydedilmektedir.⁴³²

3.4 Türk Yurdu'nda Hilafet ve Medeniyet Yorumları

Türk Yurdu yazarları, II. Meşrutiyet döneminin çalkantılı sosyal ve siyasal atmosferinde, medeniyet, toplum ve millî kimlik meselelerini bir bütün olarak ele almışlardır. Yazarlar, devletin içinde bulunduğu durumu yalnızca dış baskılara değil, aynı zamanda toplumun ahlâkî yozlaşmasına da bağlamakta ve bu tespitlerini toplumsal vicdan ve millî hislerin zayıflamasıyla ilişkilendirmektedir. Ancak bu karamsar tablo karşısında bile yazarlar, Türk milletinin tarihsel direniş ve yeniden doğuş kudretine olan inançlarını korumaktadırlar. *Türk Yurdu* yazarları yalnız geçmişin mirasını korumayı değil, millî, iktisadî ve manevî güçle donanmış yeni bir Türk medeniyeti tasavvur etmektedir. “Dünyayı dolduran top sesleri, ihtimal ki Türklüğün yeniden doğuşunu tebşir ediyor”⁴³³ ifadesi ile yaşanan kriz Türkler için yeni bir diriliş fırsatı olarak görülmekte ve bu idealin temeli ise millî varlığı azim, kahramanlık ve imanla özdeşleştiren bir tarih anlayışına dayanmaktadır. Türklerin tarih boyunca her felaketin ardından yeniden doğrulmuş bir millet olduğunu vurgulaması bakımından “Elverir ki, dünyada bir dağın yamacında, bir ağacın kovuğunda dört Türk, dört Müslüman kalsın... Bunların biri yine Ömer, Ebûbekir olur, Salahaddin veya Cengiz olur...”⁴³⁴ cümlesi *Türk Yurdu*'nun II. Meşrutiyet dönemindeki söylemini adeta özetlemektedir.

⁴³² Tahrir Heyeti, “Tercüme-i Hâl: Mısır'ın Büyük Oğlu”. Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 4 (1999), 94.

⁴³³ Yusuf Akçura, “Geçen Yıl 1330 Senesi”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 4 (1999), 84.

⁴³⁴ Yavuz, “Yatağan”, 383-384.

3.4.1 Türklük, Milliyet ve İslamiyet Vurguları

Türk Yurdu, II. Meşrutiyet dönemi Türkçü düşünce hareketinin temsilcisi olarak, Türk kimliğinin tarihsel dönüşümünü, imparatorluk ideolojisinin çözülüşüyle birlikte yeniden yorumlamaktadır. Dergi yazarları, Türk kimliğinin tarih sahnesindeki sürekliliğini ve bu kimliğin devlet politikalarıyla olan etkileşimini sorgularken, medeniyetin, hilâfetin ve Osmanlılığın anlamını Türk milliyetçiliği perspektifinde yeniden tanımlamışlardır. Dergi yazarları, Osmanlı'nın çözülme sürecinde Batı medeniyeti karşısında Türk-İslâm dünyasının konumunu sorgulamış; “millî medeniyet”, “İslâm medeniyeti”, “Türk harsı”, “taklit ve tahkik”, “ıslah ve teceddüt” gibi kavramlar etrafında özgün bir medeniyet tasavvuru geliştirmişlerdir. Bu çerçevede Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Hüseyinzâde Ali ve Hüseyin Hüsameddin gibi yazarlar, Türk milletinin tarihsel dinamizmini vurgulayarak İslâm medeniyetinin yeniden dirilişinde Türklerin öncü rolünü temellendirmişlerdir. Balkan Harbi sonrasında Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın Türk-Arap ittifadına dayalı siyasî modelleri savunmaları İsmail Gaspıralı'nın “Osmanlı demek Türk demektir” tespiti ve Abdülhak Hâmid'in hilâfeti Türklükle özdeş gören yaklaşımı ise dikkat çekmiştir. *Türk Yurdu* yazarlarının II. Meşrutiyet döneminde genel olarak Türklük ile İslâmlığı, birbirini dışlamayan, aksine birbirini tamamlayan iki dinamik olarak kavradıkları ve Türk kimliğini tarih, medeniyet ve din ekseninde bütüncül bir perspektifle ele aldıkları görülmektedir.

Köprülüzade Mehmed Fuad “*Osmanlılığı tecezzî ve inhilâlden kurtarmak ancak Türklerin de millî bir mefkûreye mâlikiyetleriyle mümkün olacaktı*” cümlesi ile millî bir ideolojinin devletin bütünlüğünü korumadaki merkezi rolüne işaret etmektedir. Köprülüzade, Türklerin tarih boyunca imparatorluk ve hilafet merkezlerinde belirleyici rol oynamalarının, onların üstün uyum ve örgütlenme kabiliyetinden kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre Türklerde mevcut bu “istidâd-ı istinâs” yani farklı coğrafya ve toplumlara kolayca uyum sağlama yeteneği sayesinde “bir avuç” olarak nitelediği Türkler, “*Hindistan'da Büyük Mongol saltanatını kurmuş, Bağdat “hilâfet-i Arabiyesini suhuletle ele geçirmiştir.*”

Türklerin bu dönüştürücü kudreti yalnız askerî alanda değil, ilmî ve kültürel alanlarda da kendilerini gösterdiğini vurgulayan Köprülüzade “*Arapçada vâzih lisân unvân-ı mefâhirini kazanabilecek mütebahhir erbâb-ı ilm ü lisân yetiştiren, Acemlere en büyük şairlerini veren...*” ifadeleri, Türklerin İslâm medeniyetini inşa

eden asli kurucu unsur olduğunu düşünmektedir. Köprülüzade'ye göre Türklerin bu meziyetlerinin olumsuz yönü “kendilerini unutarak... başka başka milletlerin hesabına çalışmış yegâne kavim” olmalarıdır. Yazar bu sebeple millî mevcûdiyetleri itibariyle dehşetli zararlara uğradıklarını iddia ederek hilafeti koruyan, medeniyeti taşıyan Türk milletini, çoğu zaman kendi Türklüğünü geri planda bıraktığını ileri sürmektedir.⁴³⁵

Köprülüzade'nin dile getirdiği Türklerin kendi milliyetlerini ihmal etme ve Türklüğe vurgu yapma gibi hususlar, kavmiyetçi bir yaklaşımdan ziyade özünde İslâm'ı ön plana çıkarma duygusudur. Nitekim dergide yer alan başka bir makalede İslâm dininin kavmiyet, asabiyet konularındaki ilkelerini değerlendiren Ahmet Agayef, İslâm'ın milliyet fikrini desteklediğini ancak kabileciliği kesinlikle reddettiğini ifade etmektedir. Yazar, kabileciliği bir bela olarak değerlendirirken İslâm toplumuna verdiği zararları anlatmaktadır. Yazar, Emevî ve Abbasî hanedanlarının durumunu ele alırken “Gerek Emevîler gerekse Abbasîler, kendilerini o yüce Hilâfet makamına getiren kabilecilik (asabiyet) ruhuna karşı daha sonra çıkmak gereğini hissettiler. Hatta bu yolda en sert önlemlere başvurdular. Ancak boşunaydı; çünkü kendilerini başarılı kılan temele karşı mücadele ettiklerinden çabaları sonuç vermedi. Kargaşa (here ü merc) ve anarşi giderek arttı ve nihayetinde Arap hâkimiyetini sona erdirdi.” ifadelerini kullanmaktadır.⁴³⁶

Ahmet Agayef Türk Yurdu'ndaki iki makalesinde⁴³⁷ kavmiyet konusu ile alakalı Süleyman Nazif'in İçtihat'ta kendisine yönelttiği eleştirilere cevap vermektedir. Agayef, Süleyman Nazif Bey'in Türkçülük hakkında sert eleştiriler içeren⁴³⁸ ve “Türklerin kimliğini sadece Müslümanlık ve Osmanlılık tarihi üzerinden ele alınması gerektiği” fikrine, tarihten verdiği örneklerle karşı çıkmaktadır. “Türklerin, İlâhî takdirle Batı'ya doğru yürüdükleri sırada, İslâm hilâfetinin (hilâfet-i İslâmiyenin) içinde bulunduğu durumu hatırlayınız. Binlerce karışıklık içinde, bin bir parçaya ayrılmış, tam bir anarşi yaşayan Abbâsîler ile Fâtımî hükümetlerinin, hemen aynı zamanda başlayan Haçlı Seferlerine karşı direnebileceklerini zannediyor musunuz? İşte size Endülüs bir örnek! Hırcanın kolu oraya kadar uzayamadığı için bugün bütün İspanya'da İslâmiyet'ten neredeyse hiçbir

⁴³⁵ Köprülüzade M.Fuad, “Edebiyatımızda Milliyet Hissi”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 359.

⁴³⁶ Ahmet Agayef, “Cevaba Cevap” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 435.

⁴³⁷ Ahmet Agayef, “Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye” *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 376.

⁴³⁸ Bk: s.197.

eser kalmamıştır!” Agayef, bu cümleleri ile Süleyman Nazif’in “Türkler Arap ve Acem kültürlerini çıkarırsa ellerinde bir “hırka’dan başka bir şey kalmaz” sözüne tepki göstermekte “uzun kollu hırka” yani Türklerin tarihi mirasının, İslam medeniyetini muhafaza ettiğini vurgulamaktadır.

Agayef’in aynı makalede Türkçülük ideolojisi ve Araplar hakkındaki düşünceleri ise dikkat çekicidir. Türkçülüğün amacını, Türkleri Araplardan ayırmak değil, iki kavmi İslâm ve Osmanlı kardeşliği temelinde bilinçli biçimde birleştirmek olarak açıklayan Yazar “*Zira Türkçülerce Arap, Türksüz; Türk, Arapsız yaşayamaz. Binaenaleyh Türkçülük, Türkleri Araplardan ayırmak için değil; bilakis iki kavmi inkişâf, terakkî ve te’âlî ettirerek yekdiğerine şuurlu bir surette, metin ve hususî esaslar üzerine yaklaştırmayı kendisine bir emel, bir gâye olarak tayin etmiştir*” demektedir.⁴³⁹

Agayef konu ile ilgili diğer makalesinde, “*Vahdet-i İslâmiye ve Osmanlılık mefkûresini vicdanında taşıyan bir zat, nasıl olur da böyle bir teşbih-i küfr-âmizle bu kadar İslâmların bu kadar akvam-ı Osmaniye’nin içine tohum-ı nifak saçar*”⁴⁴⁰ ifadesi ile Süleyman Nazif’e, tepki göstermekte, İslam birliğinin korunması, ancak bu ideali savunurken bu tür yaklaşımlarla millî ayrılıkların körüklenmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Agayef, daha önce Sebilürreşad’da serdettiği görüşlerine benzer şekilde “*.. bütün beşeriyetin bilâ-tefrik-i cins ü renk hidayeti için nazil olduğunu iddia eden bir din elbetteki kendisini husûsî olarak hiçbir kavîmle, hiçbir ırkla alâkadar edemez*” cümlesiyle düşüncelerini dile getirmektedir.⁴⁴¹ Aslında bu ifadeler, kısmen farklı yayın politikaları olan dergilerde yer alan düşüncelerin İslam ve Hilafet meselelerinde birbirlerine yakın görüşlere dönüştüğünü, İslam ve Osmanlı söz konusu olduğunda ortak hassasiyet oluştuğunu göstermektedir.

Türk Yurdu; Balkan Harbinin, Türklerin zihninde yerleşmiş siyasî ve toplumsal düşünceleri sarstığını “*Bazılarında müsbet ve basit sanılan efkârı tetkik ve tahlil ettirdi; bazılarından müdahhar-ı efkârı boşaltıp süpürerek yeni baştan düşünceler doğurdu.*” cümlesiyle vurgulamakta ve İTC’nin önde gelen isimlerinden biri olan Hüseyin Cahit’in (Yalçın)⁴⁴² *Russkraya Mysl (Rus Zihni/Düşüncesi)*⁴⁴³ dergisinde

⁴³⁹ Agayef, “*Cevaba Cevap*”, 435.

⁴⁴⁰ Agayef, “*Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye*”, 376.

⁴⁴¹ Agayef, “*Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye*”, 376.

⁴⁴² Ömer Faruk Huyugüzel, “Yalçın, Hüseyin Cahit”. *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/300-301.

⁴⁴³ 1907-1918 yılları arasında Rusya’da yayımlanan fikir, edebiyat ve siyaset dergisi. https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_Mind

yayınlanan görüşleri bu değişimlere örnek olarak gösterilmektedir. Dergideki tercüme aktarıma göre Hüseyin Cahit; Arnavutluk ve Makedonya'nın kaybedilmesinin Türk siyasî ricalinin işini kolaylaştırdığı ve artık devlette güvenilemeyecek unsurlardan (ayrılıkçı gruplardan) kurtulunduğu ve Türk devletinin Araplar ve Ermeniler gibi unsurlara müsaade etmesi gerektiği düşüncesindedir. Makalede Hüseyin Cahit devlet yönetimine Türk-Arap ittifakına dayalı yeni bir iç siyaset modeli önerisi sunmaktadır. “*Vâkıa, Araplar arasında bir cereyân-ı millînin vücûdu muhakkaktır. Lâkin Türkler pek dar bir siyaset takip etmezlerse, Arapların dinlerine olan fârt-ı merbûtiyetleri (aşırı bağlılıkları), Türklerden ayrılıp dinlerini tehlikeye atmaktan onları men edecektir. Türkler, şefkatine ve adâletine müsâidat ile Arapları kendilerine bi's-sühûle raptedebilirler.*”⁴⁴⁴ İfadelerini kullanan yazar Arapların dine güçlü bağlılıkları nedeniyle Osmanlı'dan ayrılmalarının kolay olmayacağı; Türklerin şefkatli ve adil bir siyaset izlemeleri hâlinde Arapların kolayca Osmanlı idaresine bağlı kalacaklarını belirtmektedir.

Hüseyin Cahit gibi Köprülüzade Mehmed Fuad'da dergideki “*İçtimaiyat Türklük, İslâmlık, Osmanlılık*” başlıklı makalesinde Türk-Arap ittihadını devletin bekası bakımından elzem gördüğüne dair düşüncelerini dile getirmiştir. Köprülüzâde, Türk ve Arap unsurlarının Osmanlı Devleti'nin iki ana direği olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, “*menâfîmizin iştirâki, hissiyât-ı dîniyyemizin vahdeti hasebiyle Türk kavmiyle sair akvâm-ı İslâmiyye arasında bedîhî bir nifak ve tefrika olabilecek hiçbir şey yoktur*”; yani din birliği ve ortak menfaatler, ayrılığa yer bırakmamaktadır. Köprülüzâde, “*Osmanlı Devleti her şeyden evvel bu iki unsurun te'âlîsiyle yükselebilecektir*” diyerek Türk-Arap dayanışmasının siyasî ve coğrafi zorunluluğuna işaret ederek böylece, İslâm kardeşliğine dayalı bir Türk-Arap ittihadının hem tarihî hem de tabîî bir zaruret olduğunu savunmaktadır.⁴⁴⁵

Türk Yurdu'nun Osmanlı Devleti için “Kayı Han Saltanatı” sıfatını kullanması da dikkat çekicidir. Necdet imzası ile yayınlanan makalede yazar; “*Ey Kaya Han saltanatının Hâkân-ı Ekberi! İşte biz geldik... sevgili ecdâdının altı yüz altmış beş sene evvel Söğüt ovasına kurduğu taht-ı muhteşemin istiklâl-i mübeccelini tes'îd ve tebrik için geldik.*” cümleleri ile gençlik adına hakana seslenmektedir. Söz konusu metinde “Türklerin damarlarında dolaşan, zaman ve hadiselerin değiştiremediği saf ve sadık kan” vurgusu yapılmaktadır: “*Zaman fitratı değiştirmez. Ufak bir*

⁴⁴⁴ Tahrir Heyeti, “*Osmanlı Devleti'nin Dahilî Ve Haricî Siyasâtına Dair*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 142.

⁴⁴⁵ Köprülüzade M.Fuad, “*İçtimaiyat Türklük, İslâmlık, Osmanlılık*”, 372.

*aşiretten koca bir devlet tesis eden ecdâd-ı mübâreken de bu kanla mahmûl idi. Asırlarca tahtlar ve taşlar deviren, sonra bunların hepsinin üstünde büyük ve cihangir bir tarih-i bîzevâl tesis eden millet de böyle, bu kanın verdiği kuvvet ve zindelik ile yaşıyordu.*⁴⁴⁶ Yazar, kuşkusuz bu cümleleri ile Balkan Harbi'nin yıkıcı günlerinde Türk milletinin özündeki değişmez kudret ve asalet duygusunu hatırlatarak Sultana ve gençlere moral ve motivasyon sağlamaya çalışmaktadır.

Türklük ve Osmanlılık kavramlarına dair o dönem *Türk Yurdu* ve *Peyâm* dergilerinin sütunlarına yansıyan fikrî tartışma⁴⁴⁷; derginin Türk ve Müslüman kimliğine dair düşüncelerini özetler niteliktedir. *Peyâm*'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu sadece hanedanlık üzerinden tanımlama çabasına karşılık, İsmail Gaspralı'nın makalesinde Osmanlılığın Türklükten ayrı düşünülmemeyeceği ve Osmanlı demenin esasen Türk demek olduğu vurgulanmaktadır. Yazar, çeşitli imparatorluklardaki (Abbasi Hilafeti, Avusturya-Macaristan, Rusya) milletlerin durumunu örnek göstererek, imparatorlukların temelini oluşturan ana etnik unsur zayıfladığında diğer milletlerin bağımsızlık fikri güdeceklerini belirtmektedir. Gaspralı, bu tespiti "*Türkler, Farslar, Suriyeliler, Kiptiler, Yahudiler, Nasturîler Hilafet-i Abbasiye'ye yani Âl-i Abbas'a ciddi hizmetler ettikleri malûmdur. Fakat Âl-i Abbas çürüdüğü ve Araplar gevşediği gibi Türkler, Farslar türedi. Ötekiler de taraf taraf çekildiler*" şeklinde izah etmektedir. Gasprinski, *Peyâm*'ın Türkçülüğün Osmanlı birliğini baltaladığı fikrini reddetmekte "...Osmanlı demek Türk demektir! Başka birşey olamaz. Çünkü Türklük bittiği gün Osmanlılık ... mayasız bir unvan olup kalır." ifadesini kullanmaktadır.⁴⁴⁸

Dergide yayınlana şair-edib Abdülhak Hâmid'in Türk milliyetçiliği ile İslamiyet hakkındaki görüşlerini içeren Celal Sahir Bey'e yazdığı bir mektuptaki görüşleri de öneme haizdir. Abdülhak Hâmid, hilâfet ile Türk kimliğini bir bütün olarak ele alarak söz konusu mektupta "*Hilâfeti alan, hâdimü'l-Haremeyn olan, şanlı tarihi destan olmuş bulunan Türklüğün o hilâfetin nüfuzuyla bütün âlem-i İslâma hâkim olması... temennisinde ve necât ve selâmetimizi... yine o Türklüğün bekaası için bu maksat ve meslekte görmekteyim.*" ifadelerini kullanmaktadır. Aynı mektup metninde Abdülhak Hâmid, Türklerin en değerli niteliğinin Müslüman kimlikleri olduğuna inandığını belirtmekte ayrıca, "*Türkleri büyümekten menetmek kastıyla âlem-i İslâm*

⁴⁴⁶ Kaya, *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 3.

⁴⁴⁷ Söz konusu fikri tartışma hakkında bk: Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kimlik Arayışları: Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük" – *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Kemalizm*, İletişim Yay., 2001.

⁴⁴⁸ İsmail Gaspralı, "Türklük-Osmanlılık", Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 358.

ile rabıtamızı kat edici esbâba tevessülünden hâli kalmıyorlar.” İfadeleri ile Hristiyan milletlerin de Türkleri sırf Müslüman oldukları için sevmediğini düşünmektedir. Yazar, kendisinin aşırı bir milliyetçi olmadığını ancak Türklüğün İslamiyet’in genel yapısı içinde tamamen erimesini istemediğini kaydetmektedir.⁴⁴⁹

3.4.2 Siyaset, İktisat ve Toplum İlişkisi

Türk Yurdu dergisi siyaset ve toplum yapısı konusunda da önemli fikirlerin ortaya konduğu yayınlar yapmıştır. Dergide bu çerçevede yine ön plana çıkan isimlerden biri olan Yusuf Akçura, toplumların medeniyet seviyesini belirleyen en önemli unsurun ideal olduğunu söylemektedir. Ona göre, İslâm dini kendi başına “*tam bir idealdir*”; çünkü hem bir metafiziğe hem de bir ahlaka sahiptir. İdealsiz bir gençlik, Akçura’ya göre, manevî gayelerden uzaklaşarak kendi tabiriyle “*en kaba, en kâbih bir individüalist, sansüalist, bir hodperest*” hâline gelir. Bu tip, toplum için tehlikelidir; çünkü artık “*mensup olduğu heyet-i içtimaiyeye dair endişesi*” kalmamıştır.

Akçura’ya göre Türklerin tarihî gerileyişinin temelinde, medeniyetin dayandığı üç unsur olan maarif, iktisat ve siyaset alanlarında geri kalmaları yatmaktadır ve bu yetersizlik, yine kendi ifadesiyle, “*Fikren, ilmen, iktisaden terakkî edememek -daha doğrusu beşeriyetin terakkî hareket-i umûmiyesinde geri kalmak- daima cezayı müstelzimdir: Türklük siyasî hâkimiyetini kaybetti;*” sonucunu doğurmuştur. Bir zamanlar bütün Doğu’ya hükmeden Türkler, yirminci yüzyılın başında artık “*müstakil yalnız bir Osmanlı Türk Hakanlığı*” ile sınırlı kalmıştır. Bu çöküş, Akçura’ya göre aynı zamanda bir “*darbe-i ikaz*” olmuştur. Yazar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türklerin bir uyanış sürecine girdiğini ancak bu gelişmenin “*..bir taraftan fikrî âmillerin, diğer taraftan maddî âmillerin tesiri neticesi olarak*” ortaya çıktığını belirtmektedir. Osmanlı’daki “*siyasî ve içtimaî eşitlik*” ortamının, gayr-ı Türk unsurların ekonomik olarak güçlenmesine yol açtığını iddia eden Akçura “*Türk milletinin marifet-i kavmiyesinin husûlüne en ziyade tesir eden âmil, fikrî olmaktan ziyade maddî, iktisadî olsa gerektir*” diyerek milliyet bilincinin esasen ekonomik bir zemin üzerinde gelişeceğini ön görmektedir. Yazar makalesini “*Ferden ve içtimaen yaşayan bir millet, zayı olmuş istiklâlini er geç bulup kazanacaktır. Bütün siyasî Türklük için bir “ba’sü ba’de’l-mevt” haktır.*” şeklinde tamamlamaktadır.

⁴⁴⁹ Abdülhak Hâmid, “*Liberte Mukâffa Bir Facia*, Cilt 2 (1999), 336.

Yazar, Müslümanların medeniyetler yarışında gerilemekten (inhibitattan) kurtulmasının, temel olarak iki ana reform adımının atılmasıyla mümkün olduğuna inanmaktadır. Bu görüşlerin, İTC Merkezi Umumisi'nin raporunda yer aldığını kaydeden Yusuf Akçura açıkladığı ilkeleri Türk Yurdu'nun uzun süredir savunduğunu belirtmekte ve “*Şimdiye kadar mecmuamızda neşredilen birçok makaleler,... Müslümanları inhibitattan kurtarmak için İslâmiyet'i esasât itibariyle Asr-ı Saadet'e, tatbikat itibariyle asr-ı hâzıra ircâ ve tevfiik etmek zaruretiye iman etmiş olduğumuzu izhar ve ispat eder.*” ifadelerini kullanmaktadır. Yazara göre fıkıh ve kelâm ilimleri, hem sünnet-i seniyyeye hem de toplumsal maslahata uygun biçimde yenilenmelidir: “*Biz de istiyoruz ki, hikmet-i İslâmiyye'nin rûkn-i esâsîsi olan fıkıh ve kelâm, sünnet-i seniyye ve maslahat-ı içtimaiyyeye muvafık bir surette tasfiye ve tevsî olunsun da, hem 'sınıf-ı münevver' tedeyyün etsin, hem de 'sınıf-ı mütedeyyin' tenevvür eylesin.*” Bu ifadeler Akçura'nın dolayısı ile *Türk Yurdu*'nun din, milliyet ve modernleşme arasında birini diğerinden ayıran değil, aksine uzlaştırıcı bir sentez arayışında olduğunu göstermektedir.⁴⁵⁰

Yazarın diğer bir teklifi ise zorunlu eğitimin kabul edilmesidir. Akçura, İTC'nin mevzubahis raporunda “*pek lüzumlu bir hatve-i terakki*” olarak kabul ettiği yüksek okullar (*mekâtib-i âliye*) ve Darülfünun şubeleri için Avrupalı mütehassıslar celp etme ve eğitimin kısmen onların eline devredilmesini de uygun görmektedir. Makalenin devamında Akçura, İktisadi bağımsızlığa (*istiklâlci iktisadiye*) sahip olmayan bir toplumun, siyasî bağımsızlığını (*istiklâl-i siyasîsini*) kaybetmeye mahkûm olacağını belirterek boş siyaset gürültülerine kapılmaksızın iktisadî kanunların ve müesseselerin ihdasının süratle yapılmasını tavsiye etmektedir.

Akçura bu reform ilkelerinin Türklerin uyanış ve kalkınmasına en kuvvetli bir etken olacağı inancını taşımakta ve Türk Yurdu olarak bu çalışmaları destekleyeceklerini “*Milliyetin en sağlam temelleri olan lisan, irade ve din, millî mekteplerde öğrenilir; talim ve terbiye ile kazanılır. Raporun, talim ve terbiyeyi müteakip milliyetten bahsetmesi isabetli olmuştur... Türk Yurdu doğarken milliyetçi olarak doğmuştur; zira milliyet fikrinin bir Türk intibahı ve tekâmülüne en kuvvetli sevk unsuru olduğu inancının mahsulüdür*” sözleri ile ilan etmektedir.

Osmanlı Devleti'ni sadece siyasî bir güç değil, İslâm dünyasının manevî önderi olarak gören Ahmet Agayef ise “*Hilâfet-i muazzama-i İslâmiyeyi hâiz bir*

⁴⁵⁰ Yusuf Akçura, “*Türklük Şuûnu*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 28.

saltanat” ifadesiyle Osmanlı’nın dört yüz milyonluk İslâm beşeriyetinin “*rehberi, imamı, muktedâsı*” olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle Osmanlı’daki her türlü siyasî veya fikrî değişim, tüm İslâm milletleri üzerinde etki oluşturacaktır. Yazar II. Meşrutiyetin İlanını bu çerçevede manevî bir uyanış olarak görmekte “*Ashâb-ı Kehf gibi asırlardan beri uzun ve tükenmez bir hâb-ı gaflete dalmış Müslümanlar... başlarını kaldırdılar, gözlerini açtılar.*” ifadeleri ile asırlardır süren gaflet uykusundan uyanılması gerekliliğine işaret etmektedir.⁴⁵¹

İçinde bulunulan “*buhran-ı fikrî ve hissî*”, Agayef’e göre yıkıcı değil, doğurgan bir süreçtir. “*Âlem-i İslâm yeniden teşekkül etmektedir*” ve bu yenilik, İslâmiyet’in hurafelerden arınarak asıl safiyetine kavuşmasıyla sağlanacaktır. Yazar, bu süreci bir “*seylâb-ı azîm*” (büyük bir sel) metaforuyla anlatmakta bu sebeple de bazı “müfrit” veya “gayr-ı münasip” fikirlerin ortaya çıkmasının tabii olduğunu düşünmektedir. Agayef, “*Bir zaman gelir ki, bu buhran nihayet bulur; bütün cereyanların yekûn-ı muhassalası, bir mecrâ-yı tabîi bularak feyz-âver bir şekil alır!*” cümlesiyle İslâm âleminin yaşadığı hem siyasî hem fikrî buhranı, doğal bir değişim süreci olarak nitelemektedir.⁴⁵²

Köprülüzade Mehmed Fuad’ın Türk Yurdu’nda yayımlanan makalelerinde de medeniyet, milliyet ve dil, ayrılmaz bir bütün olarak karşımıza çıkmaktadır. Köprülüzade, Türklerin tarih boyunca yaşadığı kimlik kaybını, taklit eğilimi ve dilin yabancılaşmasıyla açıklamaktadır. Köprülüzade bir eleştiri olarak “*Türk, yeni bir muhit ile pek çabuk ve pek kolay istinâs eder; az zamanda oranın adamı olur.*” ifadesini kullanmaktadır Yazar, Türklerin farklı kültürlerle kolayca kaynaşma yeteneğini (*istidâd-ı istinâs*) cihangirliğin sırrı olarak görmekte lakin bu özelliğin aynı zamanda millî kimliği zayıflattığını ileri sürmektedir. Köprülüzade’nin bu makalesinde Edebiyat, sanat, müzik ve ilim alanlarında İran tesirinin hâkim oluşu, Türklerin millî karakterini zayıflatan bir yön olarak değerlendirilmektedir. Türk düşünce ve edebiyat tarihindeki iki farklı yönelişi karşılaştıran Yazar, Kaşgar merkezli saf Türk kültürünün (*Kutadgu Bilig, Dîvân-ı Hikmet*) tabiatla iç içe, yerli bir manevîyat taşıdığını; fakat Selçuklu dönemi Anadolu Türklerinin Fars kültür çevresine girmesiyle birlikte yabancı etkiler altında kaldığını öne sürmektedir.⁴⁵³

⁴⁵¹ Agayef, “*İctîmaiyyât Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı*” Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 356.

⁴⁵² Agayef, “*İctîmaiyyât Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı*”, 356.

⁴⁵³ Köprülüzade M. Fuad, “*Edebiyatımızda Milliyet Hissi*” *Türk Yurdu*, Cilt 2 (1999), 359.

Türk Yurdu'nda Balkan Harbi sonrası Türk toplumunun ruh hâlini analiz eden bir makale kaleme alan yazar, Çatalca önlerine kadar gelen düşman orduları karşısında milletin içine düştüğü ümitsizlik, yılgınlık haline adeta isyan etmektedir. “Kavi insanlar gibi, kavi ve azimkâr milletler de felaket ve musibetle azim ve himmetlerini takviye ederler... Halbuki muhitimizde genç ve zeki gözler, cevval ümit alevleriyle parlayacak yerde, korku ve itimatsızlık gölgeleri altında tıpkı bir ölü gibi bakıyor.” ifadelerini kullanan Köprülüzade, çözüm olarak, ilim ve felsefeye dayalı yeni bir iman ve azim anlayışıyla millî ruhun diriltilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu konuda Yazar, Bergson'un “tekevvün-i ânî” (yaratıcı evrim) düşüncesini, irade ve hareket vurgusu üzerinden öne çıkarmaktadır. Köprülüzade “...şimdiye kadar eski tekâmül terennümleriyle uyuyan, nevmîd ve mütevekkil insanları, cemiyetleri hayata ve faaliyete davet ediyor. Bu davete herkesten evvel siz icabet ediniz, ey Türk gençleri! Soğumuş kalplerinizde iman ateşleri yansın...” ifadeleri ile iman ve azimle millî ruhun diriltilmesi çağrısında bulunmaktadır.⁴⁵⁴

Türkçülük ideali çerçevesinde Ziya Gökalp'in Türk milletinin tek bir ulus mu kalacağı yoksa bölgesel farklılıklar nedeniyle parçalanıp birçok millete mi ayrılacağı sorusuna cevap aradığı yazısında; Türk birliğini sağlamanın ana aracı olarak İstanbul Türkçesi göstermektedir. Ona göre lisan, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda ulusal birliği pekiştiren ve kültürel parçalanmayı önleyen siyasî bir güçtür. Yazar tüm Türkler için ortak edebî dil olması gerektiğini açıklarken “İstanbul yegâne Türk hakanlığının kurumudur. Bu sebeple bütün Türklerin kiblegâhıdır. Bundan başka İslâm hilâfetinin de makamıdır. O hâlde İstanbul millî icâzdan başka dinî bir kudsiyete de mâliktir. İstanbul Türkçesinin bütün Türklerce millî lisan olması bu icâz ve kudsiyetin lisana da intikali dolayısıyladır.” İfadesini kullanmaktadır. Türkçülüğün asıl gayesini, bir “Türk harsı” (Türk kültürü) oluşturmak olarak açıklayan Gökalp bu kültürün, “Şark, Şimal ve Cenup Türkleri için müşterek olması” gerektiğini ifade etmektedir. Gökalp, Kültürel parçalanmanın siyasî parçalanmayı beraberinde getireceğini, “Türklerin yalnız bir medeniyeti olmalı ve bu da kendilerinin yarattığı bir medeniyet olmalıdır. Türk Almanlaştıkça, yahut Fransızlaştıkça, yahut Ruslaştıkça parçalanır; fakat Türkleştikçe millî vahdeti daha ziyade kuvvetlenir” sözleriyle açıklamaktadır.

Arminius Vambery ile yapılan bir mülakata sayfalarında yer veren dergi, Vambery'nin Türkler hakkındaki gözlemlerini ve Balkan Savaşları sonrasında

⁴⁵⁴ Köprülüzade M.Fuad, “Ümit ve Azîm”, *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 139.

Osmanlılara yönelik görüşlerini aktarmaktadır. Vambery, bu mülakatta, tüm İslam âleminin rehberi olarak Türkleri işaret ederken, Türklerin batı taklitçiliğinden ziyade kendi medeniyetlerini ıslah etmeleri gerektiğine vurgu yapmaktadır. Vambery'nin “*Türklük, İslâmlık, bu iki meşale iki elinizde olduğu hâlde istikbâl yolunda, vakur ve metin adımlarla yürüyün!*” ifadeleri dikkat çekmektedir.⁴⁵⁵ Vambery, aynı mülakatta Türklerin asıl değeri ve liderlik rolünü, “*Türkleri, Türklüğün ehemmiyetini, hilâfetin nüfuzunu Kurun-ı Asya'ya azimet ettikten sonra anladım.*” cümlesiyle vurgulamakta böylece Türklük ve hilafeti ayrılmaz bir ikili olarak bir arada tasavvur etmektedir.⁴⁵⁶



⁴⁵⁵ Yavuz, “*Müsteşrik Vambery*”, Murat Şefkatli (ed.), *Türk Yurdu*, Cilt 3 (1999), 75.

⁴⁵⁶ Vambery mülakatında, Macaristan'da Yahudi olarak doğup İstanbul'da Reşid Efendi adını almasını Osmanlı Devleti'nin Sadrazamlarından Reşid Paşa'ya duyduğu minnet nedeniyle olduğunu, açıklamakta Orta Asya seyahatini de sahte bir derviş kılığında gerçekleştirdiğini ifşa etmektedir.

5. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İCTİHAD DERGİSİNDE HİLAFET SÖYLEMİ

İctihad dergisi, Türk Basın tarihinde en tartışmalı yayınlardan biridir. Dr. Abdullah Cevdet'in 1904 yılında Cenevre'de çıkarmaya başladığı dergi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da 1932'ye kadar farklı aralıklarla yayınıni sürdürmüştür. Dergi, pozitivism, materyalizm gibi Osmanlı kamuoyuna çok yabancı olan Batı kaynaklı seküler düşünceleri gündemine alarak İslam temelli yaklaşımları; bilimsel düşünce, rasyonel ahlâk ve toplumsal ilerlemenin önünde bir engel olarak yansıtmıştır. Başta Abdullah Cevdet olmak üzere Kılıçzade Hakkı, Keçecizade İzzet Fuad gibi yazarların dinde reform, Batılılaşma ve bireycilik konularındaki bu radikal görüşleri, Meşrutiyet dönemi ve erken Cumhuriyet döneminde olumlu/olumsuz tepkilere sebebiyet vermiştir.

Özellikle Abdullah Cevdet, Comte, Spencer, Darwin, Renan ve Gustave le Bon gibi Batılı düşünürlerin fikirlerini tanıtarak, İslam dünyasının ilerleyebilmesi için “Batı medeniyetinin ilim ve felsefesini olduğu gibi almak gerektiğini” ileri sürmüştür. Cevdet'in bu düşüncelerin etkisiyle İslam dini, tarihi, kültür ve geleneğini tüm sorunların ana kaynağı şeklinde algılanmasına yol açan ve dinî bir dogma şeklinde yansıtan görüşleri *Sebilüreşad* başta olmak üzere dönemin İslami çevrelerinde sert şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Dozy'nin “*Tarih-i İslamiyet*” adlı eserinin dergide tefrika edilmesi ilmî çevrenin yanında siyasî çevrelerde de tepkilere sebep olmuştur.⁴⁵⁷ Abdullah Cevdet, Osmanlı aydınlarının büyük kısmı tarafından “aşırı batıcı” olarak eleştirilmiştir. Dergi, batı menşeli özellikle hukuk, eğitim ve dil reformlarını “medenî ilerleme” başlığı altında desteklemiştir. Özetle Abdullah Cevdet ve dergisi *İctihad*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan fikrî tartışmalarda “seküler radikalizmin” ateşli bir sözcüsü olmuştur.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Dozy'nin eseri hakkında *Sebilüreşad*'ın tepkisi için bk: s.121-122, M. Suat Mertoğlu, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin* (Klasik Yayınları, 2008).

⁴⁵⁸ Literatürde *İctihad* ve Abdullah Cevdet'i inceleyen önemli eserler bulunmaktadır. Bunlar arasında Ahmet Seyhun'un “*Abdullah Cevdet and the Transformation of Islam in the Late Ottoman Empire*” (Brill, 2014) adlı eseri, derginin fikrî çerçevesini ve seküler reform önerilerini ayrıntılı biçimde inceler. M. Şükrü Hanioğlu'nun “*Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*” kitabı ise Abdullah Cevdet'in biyografisiyle birlikte derginin ideolojik evrimini temel kaynaklardan hareketle inceleyen klasik bir çalışmadır”. Dergi ile ilgili detaylı çalışmalar arasında Mustafa Gündüz'ün , *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları , İctihad'ın İctihadı & Abdullah Cevdet'ten Seçme Yazılar* (Lotus 2007). Kitapları yer almaktadır.

Tablo 5.1. İctihat'ta Hilafet (Yıl-Makale)

Yıl	Makale Sayısı
1908	2
1909	1
1910	0
1911	4
1912	6
1913	10
1914	9
1915	1
1916	0
1917	0
1918	4
Toplam	37

İctihad dergisinde 1908–1918 yılları arasında hilâfet veya halife kavramını içeren toplam 37 makale yayımlanmıştır. İlk yıllarda konuya ilginin sınırlı olduğu görülür: 1908’de 2, 1909’da 1 makale yer alırken 1910’da hiç yayımlanmamıştır. İctihad’da da hilafet kavramına en çok 1911–1914 yılları yani Balkan Harbi sonrası Cihan Harbi öncesi dönemde atıf yapıldığı görülmektedir.

Tablo 5.2. İctihat'ta Hilafet-Halife Kavramı (Yazar-Atıf)

Yazar	Atıf Sayısı
Abdullah Cevdet	25
Celal Nuri	11
Rıza Tevfik	10
Süleyman Nazif	7
Mehmed Şerif	6
Ebuziya Tevfik	2
İsmail Hami	2
Sami Fethi	1
Hasan Sermed	1
Ziya Kamil	1
Moiz Kohen	1
Keçecizade İzzet Fuad	1
Ahmed Agayef	0
TOPLAM	52

Dergide Hilâfet konusuna en fazla atıfta bulunan yazar Abdullah Cevdet’tir. Cevdet, hilafetle birlikte makalelerin genelinde dinî meseleleri akıl, kuvvet ve ilerleme bağlamında eleştirel bir bakışla yorumlamıştır. Bu doğrultuda Abdullah Cevdet’in görüşleri derginin genel söylemini belirlemiştir.

Tablo 5.3. İctihat Makalelerinde En Fazla Kullanılan Kelimeler (Frekans)

Kelime	Frekans	Kelime	Frekans
İslâm	356	İdare	69
Türk	200	Fransa	67
Osmanlılar	149	Türkiye	65
Hükümet	140	Asır	61
Tarih	139	Kanun	59
Medeniyet	123	Kavaid	59
Müslüman	119	Alemi	58
Millet	113	Siyaset	54
İngiliz	99	Asker	53
Cengiz	85	Ahkam	52
Avrupa	81	Hilafet	52
Milliyet	79	Umumi	52
Din	74	İran	49
Memleket	74	Hak	48
Devlet	73	Hayat	48
Almanya	69	Kuvvet	47

İctihad'da hilafet kavramının geçtiği makalelerde yer alan diğer kelimelerin frekansları da bu konuda derginin fikrî çizgisi hakkında ipucu vermektedir. En çok kullanılan sözcükler arasında “İslâm”, “Türk”, “Osmanlılar”, “Hükümet”, “Tarih” ve “Medeniyet” yer almaktadır. “Hilafet” kelimesi 52 kez geçmekte olup *İctihad*, bu kavrama yönetim, hukuk ve ilerleme bağlamında eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.

4.1. İctihad Dergisinde Hilafet ve Meşrutiyet Yorumları

İctihad yazarları, Meşrutiyet'in kalıcı başarısı için, Saltanat'ın kişisel despotizmini temsil eden eski hukukî yapının hızla tasfiye edilmesi ve Hilafet'in manevî otoritesinin ise çağdaşlaşmayı (Teceddüd) destekler bir konuma getirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Hukukun üstünlüğü ve meşruiyet, artık kuvvet ve gelenekten ziyade, milletin rızası ve aklî ilkelerle ilişkilendirilmiştir.

Abdullah Cevdet, Hilafet makamının şer'î meşruiyeti mutlakiyete değil, “icma-ı ümmet” yani meşverete dayanmalı diyerek bu bağlamda, “*Milletin kemali istiklal ve hürriyet ile intihap etmediği bir hükümdar saf hilafeti haiz değildir ve halife değildir*” ifadelerini kullanmaktadır. Seçilmeyen bir hükümdara halife gözüyle bakan Müslümanın şeriate göre cahil olduğunu savunan Abdullah Cevdet,

Osmanlı devletindeki kadim Saltanat hukukunun keyfi olduğunu ileri sürmekte ve “*hakimiyet-i milliye*” kavramının yüceltilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁹

Meşrutiyet ile gelen hürriyet ve kanun üstünlüğü fikrini, Sultan/Halife makamının geleneksel meşruiyetine karşı konumlandırıan yazar, sultanın yetkilerinin kanunlarla sınırlanması önerisinde bulunmaktadır. Cevdet, Hükümdarın karakterinin iyi olmasının yeterli olmadığını, zira “*hükümdarlarımızın yalnız zalim olmaması kafi değildir. Zalim olabilmek iktidarlara da olmamalıdır*”⁴⁶⁰ diyerek hukuku, despotizm tehlikesinden alıkoyacak bir araç olarak ele almaktadır.

Yazar, “*Hürriyet-i beşeriyeden maksat her türlü müdahaleden masun kalmaktır*” ifadesiyle Meşrutiyet’in getirdiği temel hukukî ilkeye dikkat çekmektedir. Abdullah Cevdet bir kimsenin sağlığına ya da eğitimine hukukun salahiyeti haricinde zorla müdahale etmektense “*Kara cahil kalmak ve çiçek hastalığından ölmek hayırlıdır.*” diyerek doktor kimliği ile muhalif kimliğini birleştirerek yorum getirmektedir. Meşrutiyet’in hukuku tesis etme gücünü, eski rejimin sembolik olarak çöküşüyle kıyaslayan yazara göre, “*Başında Saltanat tacı, altında Hilafet postu bulunmuş olan padişah-ı mahlu, belagat-ı muazzama sükutuyla gösterdi*” diyerek, II. Abdülhamid devrinin hukuken sona ermesini büyük bir sevinçle karşılamaktadır.⁴⁶¹

İctihad’ın yazarlarından Celal Nuri ise, Meşrutiyet’in kalıcı olması için Hanedan Kanunu’nun çıkarılmasını zorunlu görmekte ve Hilafet makamının en temel vazifesinin eski hukuku modern çağa uygun olarak tecdit etmek (yenileme) olduğunu savunmaktadır. Celal Nuri’ye göre, Hilafet makamının vazifesi *Muamelat-ı dünyeviyeye mütedair her ne varsa cümlesinin Peygamberin makamına kaim olan halifenin icmaina müstenit emr ve tasdiki ile neshleri kabildir*. Yani, Peygamber’in makamını temsil eden halifenin, tüm işlerinde icmâ-ı ümmet’e danışması gerekmektedir. Yazar, “*Velayet-i Amme-i mutlaka*”⁴⁶² olarak tanımladığı bu yetkiyi, dünyevi hükümlerde yenilenmeye izin veren bir yetki

⁴⁵⁹ Abdullah Cevdet, “Teselsül-ü Saltanat Meselesi.” *İctihad*, Sayı: 6, (30 Nisan 1905), 86-90.

⁴⁶⁰ Cevdet, “Teselsül-ü Saltanat Meselesi.”, 86-90. Abdullah Cevdet, Sultan Abdülhamid’i Meşrutiyet öncesi ve sonrasında ağır ifadeler eleştirmiştir. Buradaki ifade de bu muhalif tutumun söylemsel bir yansımasıdır.

⁴⁶¹ Abdullah Cevdet, “Ekalliyetin Vazifesi.” *İctihad*, Sayı: 42, (27 Şubat 1327), 1015-1017.

⁴⁶² Bu tanım, klasik İslam siyaset düşüncesinde “ümmetin genel işlerini yürütme yetkisi” anlamında kullanılmaktadır.

olarak yorumlamakta ve bu sayede hilafet makamının meşrutiyet yolunda Batı devletlerinden daha ileri bir konuma ulaşacağına inanmaktadır.

Batı kültürü ve değerlerini savuna Celal Nuri bu çerçevede Mecelle'ye yönelik eleştiriler de getirmektedir. “*Bugün âlem-i İslâm on asır evvelki kavaidi ile idare olunur*”.ifadesini kullanan Celal Nuri, Mecelle'yi eskinin donuk içtihatlarını kanunlaşmış hali olarak görmektedir. “*münhasıran eski içtihadâtı kanun şekli verdiği için dolayı Cevdet Paşa'nın teşebbüsüne 'irticâ'demekte tereddüt etmem*” diyerek Cevdet Paşa'yı eleştirmektedir. Çünkü Celal Nuri'ye göre Mecelle'nin getirdiği hukukî kısıtlamalar “*serbesti muamelata na-müsaittir*”, oysa makalesinde örnek verdiği Kod Napolyon⁴⁶³ gibi modern hukuk metinleri “*serbestî-i tam*” sağlamaktadır. Mecelle'deki “*Lâ-yünker Tağayyürü'l-Ahkam bi-Tağayyürü'l-Ezman*” (Zamanların değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr olunamaz) kaidesinin dahi muhafazakâr biçimde yorumlandığını ileri süren yazar, *İctihad* sayfalarında sıkça kullanılan “Cehil, hurafat ve terâhât” kelimeleri ile ulemayı bilgisizlik ve hurafelere kapılmakla eleştirmektedir.

İctihad'da özellikle Abdullah Cevdet'in yazılarında padişahlar hakkında sıkça rastlanılan olumsuz nitelemelerin aksine Celal Nuri Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürebilmesi için yalnızca Âl-i Osman soyundan gelen bir hükümdarın meşru olabileceğini “*Biz Al-i Osman'a şiddetle muhtacız; bu devlet padişahsız olmaz. Bu devlette ancak Âli Osman'dan bir ferd-i necîb hükümdar olabilir*” ifadeleri ile vurgulamaktadır. Avrupa'daki hanedanlarda olduğu gibi, Osmanlı'da hanedana dair meseleleri (teşrifat, miras, evlilik vb.) düzenleyen açık bir “Hanedan Kanunu”nun bulunmamasını büyük bir eksiklik olduğunu düşünen yazar “*Bu hanedanı hüsn-i muhafaza bir vazife-i milliyedir*” ifadelerini kullanmaktadır. Hanedanın korunmasını bir “millî vazife” olarak görmektedir. Devletin en temel kurumsal yapısındaki bu hukukî boşluğun uzun vadede anarşiye ve tereddidyata (yozlaşma) yol açabileceğini ifade eden yazara göre Meşrutiyet'te en acil yapılması gereken düzenlemelerden birinin, şehzadelerin eğitimi, günlük faaliyetleri, ahlakî ve idarî terbiyeleri gibi konuları kapsayan, sistemli ve yasal bir “*Hanedan-ı Saltanat Kanunu*”nun hazırlanmasıdır.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Fransa Medeni Kanunu.

⁴⁶⁴ Celal Nuri, “Havaic-i Kanunimiz: Hanedan-ı Saltanat Kanunu.” *İctihad*, Sayı: 57 (Şubat 1328), 1257-1261.

Celal Nuri *İctihad*'da Saltanat ve Hanedan hukukuna dair bu düşüncelerinden sonra Osmanlı'da Vakıflar ile ilgili de hukukî reform çağrısında bulunmaktadır. Yazar, ülkenin harabe haline gelmesinde, Vakıf Kanunlarının payı olduğunu iddia ederek Halifenin “vilayet-i Amme-i mutlakası” ile “menfaat-i Umumiye” görüldüğü takdirde her türlü Vakfın değiştirmesi (istibdal) gerektiğini savunur. Böylece kadim kültür ve İslamî yorumlara fazla önem vermeyerek kendi ifadesi ile “serbestî muamelat” ile şartlar ve zamanın gereği değişimleri yapmak gerektiğine inanır. O'na göre bu, Meşrutiyet'in ekonomik ve sosyal ilerlemesi için hukukî bir zorunluluktur.

Saltanat ve Hilafet hakkında *İctihad*'da en radikal görüşlerden biri ise askerî erkandan Keçecizade İzzet Fuat'a aittir. Meşrutiyet'in getirdiği anayasal düzende dahi Sultanlık döneminin taassup ve keyfililiğinin devam ettiğini ileri süren İzzet Fuat, Mondros Mütarekesinden hemen sonra dergide yayınlanan iki yazısında da seküler bir inkılab çağrısı yapmaktadır. Yazar, “*Bana göstersonler, bugün hangi Müslüman memleketinde kuvvet, kudret, servet mevcuttur? Hiçbirinde! Binaenaleyh ihtiyaç-ı asriye bize gösteriyor, emrediyor ki: Şeriat camilerden çıkarılmamalı ve hiçbir vakit muamelât-ı içtimaiye ile usûl-i idareye müdahale etmemelidir...Görüyoruz ki biz de hâlâ şeriat ile hükümet arasında kat'î bir irtibatın mevcudiyeti hesabıyla işlerimiz bir türlü (dünyevî) olamıyor.*”⁴⁶⁵ diyerek şer'î emirleri sadece ibadatlara indirgeyen ve camiye hapseden bir görüş sergilemektedir.

26 Aralık 1918 tarihli “*İnsaf*” başlıklı yazısında. ise yazar, “*O iddiadayım ki Türkleri asrileştirmek ve Avrupalı haline koymak öyle uzun bir zamana muhtaç değildir... O halde ıslahat-ı manzureyi bizler hiçbir vakit göremeyecek miyiz? Göreceğiz. Hem de gayet çabuk göreceğiz. Eğer bir kuvve-i muktedir, mesela bu fikir ve arzulara cidden meftun olan bir hükümet cebren onları bize yaptırırsa ve kerhen bize bunları kabul ettirirse: Evet! Aksi takdirde işimiz yoksa bekleyelim*” ifadeleriyle yapılmasını

⁴⁶⁵ Keçecizade İzzet Fuat, “Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey Efendiye.” *İctihad*, Sayı: 132 (28 Teşrinievvel 1918), 2826. Yazar makalede özellikle Harbiye bütçesi üzerindeki tartışmalara odaklanmakta, ordunun artık yalnızca savunma için değil, hükümetin tedbirsizliğinden kaynaklanan hataları düzeltme gibi sivil görevler için de kullanıldığına dikkat çekmektedir. Makale, devletin bekası için hayati öneme sahip olan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gibi köklü reformların derhal yapılması çağrısında bulunmaktadır. Yazar, metnin sonunda kullandığı “*Şeyh olsaydım, 1911'de yazdığım şu satırlara keramet derlerdi.*” ifadesiyle Meşrutiyet'in ilk yıllarında da aynı fikirleri taşıdığını izhar etmektedir. Müellif hakkında bilgi için bk: Sezai Balcı, “Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Harb-i Umumî Hatırâtım Adlı Eseri,” *II.Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyoloji Bilimler Kongresi*, 2018, 37–44.

istediği değişikliklerin ancak cebri şekilde uygulandığında başarılacağı düşüncesindedir.⁴⁶⁶

Dergi yazarlarından Ebuzziya Tevfik ise Meşrutiyet'in hukukî değerlerinin, Saltanat'ın istibdadını çağrıştıran uygulamalarla zedelenmesine karşı, “düşünce özgürlüğünün kanunla korunması gerektiğini savunmaktadır. Yazar, “*Hele bir meşrutî hükümette, fikir hürriyetine saldırmak caiz midir?*” sorusu ile hükümetin yayın yasaklama kararlarını eleştirmektedir.⁴⁶⁷ Dönemin Matbuat Kanunu'nun, “*Dinler ve mezhepler hakkında delillere dayanan, ilmî veya felsefî bir araştırma ve tartışma hakaret (tahkir) sayılmaz.*” hükmüne dikkat çeken Ebuzziya Tevfik, hukukun dinî hassasiyetler ötesinde bilimsel tartışmayı koruması gerektiğini savunmaktadır.

İsmail Hami de Meşrutiyet'in Saltanat geleneğinden miras kalan merkeziyetçi hukuk anlayışını eleştirir ve yeni kanunların yerel farklılıkları tanıyarak Adem-i Merkeziyeti tesis etmesi gerektiğini savunur. Yazar, “*Osmanlılığı telkin eden muhtelif milliyetlere hiç bir imtiyaz vermemek onları yek-renk bir küme halinde bulundurmak*” şeklindeki merkeziyetçi kanunların, Arnavutluk gibi bölgelerde isyanlara yol açtığını belirtmekte ve bu siyasetin, aşırı iyi niyet ile yapılmış bir hata olduğunu iddia etmektedir. İsmail Hami, Adaların ve diğer bölgelerin idaresinde “imtiyaz” (Saltanat'ın kişisel lütfu) yerine “muhtariyet-i idariye” (idarî özerklik) kanunlarının getirilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴⁶⁸ Yazarın bu konuda fikren savrulduğunu söylemek mümkündür, çünkü Saltanat sisteminin olumsuz yönünü sergilemeye çalışırken özellikle çözüm olarak ileri sürdüğü ve Balkanlarda parçalanmayı hızlandıran bir etken olan idarî özerklik fikrini öne sürmesi çelişkili bir durum görülmektedir.

4.2. İctihad Dergisinde Hilafet ve Halife Tanımları

İctihad yazarları, Halife ve Hilafet tanımlamalarını; bu makamın meşruiyeti, idarî gerekliliği, potansiyel reform gücü ve siyasî suiistimali bağlamlarında incelemektedir. Yazarlar, Hilafet kurumunu bir yandan dayanışma ve teceddüt (yenilenme) kaynağı olarak görürken, diğer yandan çöküşü

⁴⁶⁶ Keçecizade İzzet Fuad, “İnsaf”, *İctihad*, Sayı: 136. (26 Aralık 1918), 2887-2890.

⁴⁶⁷ Ebuzziya Tevfik, “Tarih-i İslamiyet” *İctihad*, Sayı: 47, (13 Şubat 1910). Yazar, *İctihad*'da tefrika edilen Dozy'nin “Tarih-i İslamiyet” adlı eserinin Osmanlı topraklarında yasaklanmasına dair resmi kararı eleştirmekte ve bu kararın yol açtığı tartışmaları ele almaktadır.

⁴⁶⁸ İsmail Hami, “İstiklal: Arnavutluk Tarihi Hakkında”, *İctihad*, Sayı: 66 (29 Mayıs 1913), 1439-1444.

hızlandıran otoriter kararların kaynağı olmakla itham etmişlerdir. Sultan/Halife figürü, bazen keyfî yönetim ve yozlaşmış bir sistemin sembolü olarak ele alınmış, bazen de devletin bekası için elzem bir makam olarak değerlendirilmiştir.

Abdullah Cevdet, 1905'te *İctihad* henüz Cenevre'de yayınlanırken kaleme aldığı “*Teselsül-ü Saltanat Meselesi*” başlıklı yazısında, II. Abdülhamid'in saltanatı oğlu Burhaneddin Efendi'ye bırakma teşebbüsünde olduğunu iddia etmektedir. Bu doğrultuda Hilafet ve Halife'nin dinî ve siyasî mahiyeti üzerine uzun bir değerlendirmeyi içeren bu makalede yazar, “*bizim içtihadımıza göre, saltanat iki yönlü bir hükümettir: Hükümet-i cismaniye (dünyevî/maddî hükümet), Hükümet-i rûhaniye (hilafet-i İslamiye). Asıl mühim olan, ikincisidir. Hilafet olmasa Türkiye'nin ehemmiyeti yalnız coğrafi konumundan ibaret kalır; bu durumda Türkiye saltanatı, Fas saltanatından farksız olur*” ifadesini kullanmaktadır. Yazar, . Hilafetin babadan oğula geçmeyeceğini, halifenin icmâ-ı ümmet ile seçilmesi gerektiğini “*Hz. Peygamber Efendimiz'den sonra kim halife olacak diye sorulduğunda, 'Siz ümmet olarak tayin edersiniz' buyurduğunu*” belirterek açıklamaktadır. Ayrıca mevcut şehzadelerin ehliyetsiz, cahil ve harem terbiyesiyle yetişmiş olduklarını söyleyerek, Osmanlı hanedanının artık devlet idaresine liyakat göstermediğini ileri sürmektedir.⁴⁶⁹

Abdullah Cevdet başka bir makalesinde “*Hilafet, kuru bir unvandan, manasız bir kelimedden ibaret olamaz. Eğer manalıysa, bu mananın gereklerini —lüzumu hâlinde— sözle veya fülle yerine getirmelidir; eğer manasızsa, o hâlde bu bî-manâ kelimeyi terk etmek gerekir.*” İfadelerini kullanmaktadır. Yazarın bu eleştiriyi yapmasının sebebi o dönem Kuzey Afrika'da (Çad-Libya sınırı) Senûsî Tarikatı ile Fransız sömürge güçleri arasındaki askerî çatışmalarda Senusi ailesinin ileri gelenlerini öldürülmesine Hilafet Makamından hiçbir tepki verilmemesidir. Yazar ayrıca ve “*Saff-ı hilafeti haiz bir hükümetin sözcüsü*” şeklinde nitelediği gazetelerin bu olaydaki alâkasızlığını şaşırdığını belirtmektedir.⁴⁷⁰

Konuyu başka bir açıdan ele alan Celâl Nuri ise “*İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd*” başlıklı yazısında hilafeti, sadece dinî bir kurum değil, aynı zamanda toplumsal değişimi yönlendiren bir siyasî-ictimai mekanizma olarak yorumlamaktadır: “*Hilafet niçin mevcuttur? Çünkü ahkâm ve muamelât zamanla değişip dönüşmektedir. Bu hüküm ve muamelâtı tanzim etmek, yani düzenleyip*

⁴⁶⁹ Abdullah Cevdet, “*Teselsül-ü Saltanat Meselesi*”, 86-90.

⁴⁷⁰ Abdullah Cevdet, “*Mazlum Olmak Zalim Olmak Demektir.*” *İctihad*, Sayı: 27 (12 Mart 1911), 786-788.

sistemleştirmek gereklidir. Bu da ancak bir kuvvetin te'yidine, yani merkezî bir otoritenin desteğine bağlıdır." Bu alıntıdan hareketle Celâl Nuri, hilafet makamının görev ve vazifesini şu cümlelerle açıklamaktadır: "Cumhur-u Müslimin, umumî rey (ârâ-yı umûmiye) ile halifeyi seçer, ona biat eder ve icmâa dayanarak kanun yapma hakkını ona tevfiz eder. Eğer —cahil veya sözde bilginlerin iddia ettiği gibi— bab-ı içtihat kapalı olsaydı, hilafete de, icmâ-ı ümmete de ihtiyaç kalmazdı."⁴⁷¹ Celal Nuri ayrıca devletin ıslahının kaynağının halktan değil, hanedandan başlaması gerektiğini "Devletimizin kuvvetli, milletimizin de zinde olmasını arzu ediyoruz, değil mi? O halde niçin, milletin iftihar tacı olan makam-ı saltanat ve hilafeti unutuyoruz? Islahat ve tanzimat oradan başlamalıdır. Ancak orası kuvvet bulursa, millet de hakk-ı bekasını kullanabilir" sözleriyle savunmaktadır.⁴⁷²

Celal Nuri bir diğer yazısında Hilafetin şevketinin artırılması gerektiğini savunmuş ancak II. Meşrutiyet'in yüzeysel bir anayasal dönüşüm olarak kaldığını ve derin bir fikrî hazırlığın yapılmadığı eleştirisini yapmıştır. Yazar bu eleştirisinin devamında "Biz, hanedanın azamet, şevket, haşmet ve nüfuzunun taraftarıyız. Erkân-ı saltanatı Fatihler, Yavuzlar derecesinde görmek istiyoruz. Devletle, milletle hanedanın menfaati birdir" sözlerini kullanması dikkat çekmektedir.⁴⁷³

Halifelerin şevket ve kudretine *İctihad*'da dikkat çeken bir başka yazar da Mehmed Şerif'tir. Makalesinde Türk tarihindeki fetih ve hilafet anlayışını, özellikle Cengiz Han ve Osmanlı hanedanı üzerinden kıyaslayarak değerlendiren yazar, Sultan Fatih'in İstanbul'u fethi sonrası Bizans'ın mirasını, İslâm'ın esaslarıyla birleştirerek Türk-İslâm padişahlığına dönüştürdüğünü, Yavuz Sultan Selim'in de hilafeti devralarak Osmanlı Hanedanını üçüncü merteye Hilafet derecesine erdirdiğini kaydetmektedir. Yazar, Mısır seferini büyük bir olay olarak zikretmekte, Fatih, Selim gibi hükümdarların gittikleri yerde ardından gelecek olanlara "*Tekâmüle bir esas-ı millî ve medenî*" bıraktıklarını ifade etmektedir.⁴⁷⁴

İctihad'da Rıza Tevfik'in, Hilafeti küresel çapta bir "manevî rabıta" olarak tanımlaması da dikkate değerdir. Rıza Tevfik makalesinde uzak Müslümanları (Filipinler) Halifeliğe, "vicdanen bağlı" gördüğünü belirtmekte ve bir idarecinin

⁴⁷¹ Celal Nuri, "İçtimaiyyat: İslam'da Vücub-u Teceddüd." *İctihad*, Sayı: 40 (14 Şubat 1912), 983-989.

⁴⁷² Celal Nuri "Havaic-i Kanuniyemiz: Hanedan-ı Saltanat Kanunu." *İctihad*, Sayı: 57 (20 Mart 1913), 1257-1261.

⁴⁷³ Celal Nuri, "Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye." *İctihad*, Sayı: 46 (14 Mayıs 1912), 1181-1185.

⁴⁷⁴ Mehmed Şerif, "Sükût-u İslam Tarihi Önünde Cengiz, Hülagu, Timurlenk." *İctihad*, Sayı: 99 (9 Nisan 1914), 2162-2164.

dahi Hilafet'e olan bu "itikat kuvvetini ihmal etmemesi" gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre Hilafet makamı Müslümanlar arasındaki bu rabıta'yı eğitimle kuvvetlendirmesi gerekmektedir. Yazar, Sultanlara ithaf edilen ve hükümdarın meşruiyetini, tebaasının da dinî terbiyesini yansıtan "*Benim zir-destim ne kadar iyi Müslüman olursa o kadar da iyi terbiyeli olur*" cümlesini nakletmektedir.⁴⁷⁵

Dergi yazarlarının hilafet kurumunu eleştirip yetersiz kalmakla itham etmelerine rağmen halife-hilafet kavramlarını anlam olarak yücelten sıfatları kullanmaktadır. Yazarların Halife ve Hilafet makamı için kullandıkları sıfatlar, unvanlar ve tanımlayıcı ifadeler, "*Halife-i Müslimin, Halife-i Hazır-ı İslam, Emirü'l-Müminin, İmam-el Müslimin, Milletin Sertac-ı İbtihacı (iftihar kaynağı), Hakan, Hilafet-i İslamiye, Makam-ı Hilafet, Darülhilafet-i Aliyye, Saff-ı Hilâfet (Hilafet Ordusu)*" şeklindedir. Bu ifadeler yazarların tüm eleştirilerine rağmen tarihi bakış açısından kopamadıklarını göstermektedir.

4.3. İctihad Dergisinde Savaşlar ve Dış Politika

İctihat yazarları, II. Meşrutiyet döneminde yaşanan Girit Buhranı, Trablusgarb, Balkan Savaşları ve Cihan Harbi ve Osmanlı'nın yaşadığı sürekli toprak kayıpları doğrultusunda, başlangıçta tarihsel ve hilafet makamı ile alakalı savunmacı bir söyleme sahipken, devletin dağılma emarelerinin netleştiği Cihan Harbinin sonuna doğru radikal/seküler bir söylem tercihinə yönelmişlerdir. Başta Abdullah Cevdet olmak üzere *İctihad* yazarları Hilafet'i başlangıçta korunması gereken bir sembol olarak ele alırken, savaşın sonunda Hilafet makamının son hamlesi (Cihad-ı Mukaddes) dahil olmak üzere tüm geleneksel kurumları, ulusal felaketlerin ana kaynağı olarak görmüştür.

Abdullah Cevdet'in 1908 yılının sonlarına doğru Girit adasında yaşanan gelişmeler ile ilgili olarak kaleme aldığı "*Girit Hakkında Bazı Malumat*" başlıklı makalesinde, adanın Hilafet ile ilişkisi ve Fetih tarihini detaylı bir şekilde ele alarak, adanın İslam ve Osmanlı yönetimi altındaki statüsüne dikkat çekmektedir.

Abdullah Cevdet, Girit'in tarihi fethini doğrudan Abbasi Halifeliği ile ilişkilendirerek, adanın İslamiyet ile olan bağına "*Girit, Halife-i Abbasiye'den Memun zamanında ve 210 tarihi hicrîyesinde Ebu Hafs Ömer tarafından fetih olunmuş ve sene idare-i İslâmiye'de kalmıştır.*" ifadeleri ile dile getirmektedir.

⁴⁷⁵ Rıza Tevfik, "Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilafet." *İctihad*, Sayı: 65 (22 Mayıs 1913), 1403-1406.

Makale, Girit'in daha sonraki dönemlerde yönetiminin el değiştirmesini ve nihayetinde Osmanlılar tarafından büyük bir askerî çaba sonucu geri alınışını detaylandırmaktadır. Yazar, Sultan İbrahim döneminde başlayan bu fetih sürecinde, sadece Kandiye şehrinin tam 12 sene kuşatma altında tutulması, Osmanlı Devleti'nin adaya verdiği stratejik önemi ve bu uğurda katlanılan büyük savaş maliyetine değinmektedir. Yazar bu detaylı bilgilerin ardından Girit'in, Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz parçalarından biri olmaya devam edeceğine dair inancını aktarmaktadır.⁴⁷⁶ Yazarın bu inancı boşa çıkmış, adadaki yönetim 5 Ekim 1908'de Yunanistan'a katıldığı ilan etmiştir. Osmanlı Hükûmeti bu kararı protesto ederken Osmanlı basını ve kamuoyunda da tepkiler yükselmiştir.⁴⁷⁷

Abdullah Cevdet, Meşrutiyet ilanının hemen ardından Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı dış politika krizi (Şark Buhranı) ve bu krizi çözmek için ortaya atılan askerî ve diplomatik planları tartışırken Osmanlı hükümetinin diplomatik yalnızlıktan kurtulup Üçlü İttifak'a (Almanya, Avusturya, İtalya) resmen girmesi durumunda, bu ittifakın bir parçası olarak Bulgaristan'a savaş ilan etme fikrinin gündemde olduğunu belirtmektedir. O dönem Balkanlarda yaşanan iç karışıklıkları "Makedonya yangını" olarak adlandıran yazar, bir Bulgar savaşının, eğer İngiltere müdahale etmezse, "güzel bir sille-i tedip" olacağını ve Makedonya meselesini geçici de olsa çözüleceğini düşünmektedir. Ancak bu beklentisi de gerçekleşmemiştir. O dönem Avusturya'nın, 7 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etmesi de Abdullah Cevdetin gündemine girmiş ve ilhak kararını uluslararası hukuk ve diplomasi nezaketlerini alaya alarak gerçekleştirilmiş gayrimeşru bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Avusturya'nın bu ilhakı ve ardında Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı yazar tarafından Osmanlı Devleti'nin 1878 Berlin Antlaşması ile başlayan krizinin bir göstergesi sayılmıştır.

Bu bağlamda, yazarın Avusturya'yı zikretme nedeni; Garp (Batı) medeniyetine özenen Osmanlı'nın, Batılılaşma çabalarına rağmen (Tanzimat ve İnkılap), Avrupalı devletlerin (özellikle Almanya ve Avusturya'nın) rekabetinin ve yayılmacılığının kurbanı olmaya devam ettiğini açıklamaktır. Makale, bu

⁴⁷⁶ Abdullah Cevdet, "Girit Hakkında Bazı Malumat", *İctihad*, Sayı: 10 (30 Haziran 1908), 358-359.

⁴⁷⁷ 1908'de Büyük Devletlerin adadan çekilmesi Rumların adayı işgal için kendilerine fırsat doğduğunu düşünmelerine neden olmuştur. Konu ile ilgili bk: Melek Öksüz, "Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)," *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 25 (2010), 93-114.

olaylar üzerine Tanin gazetesinin Avusturya mallarına karşı başlattığı boykot harekâtına değinerek, halkın bu tarihi krize tepkisini de yorumlamaktadır. Sonuç olarak, yazar Makedonya'daki iç kargaşa, Bulgaristan'ın bağımsızlık hamlesi ve Avusturya'nın toprak ilhakı gibi kritik ve eş zamanlı dış tehditlere devletin karşı askerî ve diplomatik çözümlerini makalesinde anlatmaktadır.⁴⁷⁸

Abdullah Cevdet “*Mazlum Olmak Zalim Olmaktır*” başlıklı makalesinde, Fransız müfrezesinin Senusîlere karşı gerçekleştirdiği katliam üzerinden, Osmanlı Devleti'nin hilafet makamı olarak Kuzey Afrika'daki Müslümanlara sahip çıkmamasının utancını ve Batı karşısında zayıf kalmanın doğurduğu sonuçları analiz etmektedir. Yazar, Kuzey Afrika'daki büyük Sahra Çölü'nde son 20-30 yıl zarfında büyük bir “Hükûmet-i İslâmiye” gelişmeye başladığını, bu devletin başındaki Sultan Senusî'yi, Avrupa medeniyetini anlama ve takdir etme yeteneğiyle överek anlatmaktadır. Makalede, Senusî Tarikatı ile Fransa arasındaki askerî çatışmalardan birinde Sultan Senusî, veliahtı (oğlu) ve 200'ü aşkın maiyet ve akrabası katledildiğini haber veren Abdullah Cevdet, Osmanlı hükûmetinin gösterdiği kayıtsızlığı, hilafet makamının İslâm topraklarındaki nüfuzunun zayıflığı bağlamında eleştirmekte ve bu makamın kuru bir ünvandan ibaret olmaması gerektiğine dair düşüncelerini ifade etmektedir. Fransa'nın mütemeddin (medenî) bir ülke ve Osmanlı Devleti'nin kadim dostu olarak lanse edilmesine rağmen bu katliamın gerçekleştiğine dikkat çeken Abdullah Cevdet, Osmanlı Bahriye Nezaretinin Fransa'ya çeşitli siparişler vermesini de eleştirmektedir. Ona göre, harcanan bu paralar sürekli olarak Osmanlı'dan gidip sonra aleyhte bir kuvvete dönüşen bir mekanizma yaratmaktadır. Yazar, yaşanan bu durumu devlet ve kuvvet ilişkisi hakkındaki görüşlerini yansıtan şu sözleriyle tamamlamaktadır: “Müslümanların yedikleri tokatların hesabını kaybetmiş oldukları hâlde hâlâ kendi kendilerini bulmamalarıdır... Koyunların ittihadından ne çıkar! İş, koyunlara kendilerini parçalayan kurtların turnakları ve dişleriyle teslih etmektir. Onlara gösterilmeli ki mazlum olmak, zalim olmak demektir. Ve biz bir sürü korkak olduğumuz içindir ki onlar yeryüzünün kurdu oluyorlar. Bence en büyük zulüm, en büyük hıyanet, en büyük musibet zayıf olmaktır.”⁴⁷⁹ Yazar, Kuzey Afrika'daki Müslüman topraklarının (Cezayir, Tunus, Fas, Trablus, Mısır) tamamının Müslüman olduğunu hatırlatarak, kuvvetin

⁴⁷⁸ Abdullah Cevdet, “Son İnkılâp ve Sevabıyla Netaici.” *İctihad*, Sayı: 11 (28 Şubat 1909), 317-324.

⁴⁷⁹ Abdullah Cevdet, “Mazlum Olmak Zalim Olmak Demektir.” *İctihad*, Sayı: 27 (12 Mart 1911), 786-788.

hakka üstün gelse de hakka malik olamayacağını; Avrupa'nın Japonya'ya 1855'te öğrettiği dersin (Japonya modernleşmesi)⁴⁸⁰ artık Müslümanlar tarafından da öğrenilmesi ve uygulanması gerektiğini belirtmektedir.

4.3.1. Trablusgarb Savaşı

Girit ve Trablusgarb harbinden sonra Batılıların değişen yaklaşımlarını ele alan dergi yazarlarından Celal Nuri, uluslararası güçler dengesinde (heyet-i düveliye) meydana gelen köklü değişimleri ve bu durumun İslam dünyası üzerindeki yıkıcı etkilerini analiz ettiği “*İslam’da Vücub-u Teceddüd*” başlıklı makalesinde, uluslararası ilişkilerdeki statükonun artık değiştiğini, Avrupa'nın daha ziyade Asya ve Afrika'ya yayılmak istediğini ifade etmektedir. Bu yayılma arzusu ve dünyanın taksimi konusunda uluslararası büyük güçlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşma ve ittifaklar, yazara göre inhitat hâlinde bulunan İslam hükümetlerinin temel çöküş nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir. Celal Nuri, düşüncesini Avrupa'nın bu yayılmacı politikasını somut örnekler üzerinden analiz etmektedir:

İngiltere: Mısır'ı işgali etmesi, Akabe meselesiyle Hicaz'ı, Kuveyt meselesiyle Bağdat hatlarını tehdit etmesi, Yemen ve Asir imamlarını tahrik etmesi gibi İslam topraklarında tecavüzkar politikalar takip etmesi.

Rusya: Orta Asya'da (Türkistan, Semerkant, Taşkent, Buhara, Hive) ve Çin'in Türk ve Müslümanlarla meskûn önemli kısımlarını ele geçirmesi.

Fransa: Fas'taki nüfuzunu güçlendirme çabalarıyla, bin seneden beri emirler idaresinde bulunan Fas'ın sömürge (müstemleke) haline gelmesi. İran'ın ise lafzi azametine rağmen İngiltere-Rusya ihtilafı sonucunda üç bölgeye ayrılması.

Bu sömürgeci genişleme neticesinde artık Müslümanların kesin ekseriyetinin Hristiyanların (salib) tabiiyetinde olduğunu söyleyen Celal Nuri ironik bir söylemle İngiltere Kralı'nın, Fransa Cumhuriyeti'nin ve Rusya Çarı'nın hilafetpenahîden daha fazla Müslüman tebaası olduğunu ifade etmektedir. Yazar, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'yi “salibiyyun istilasına karşı bin belâ ile” müdafaa etmeye çalıştığı bu devrenin İslam âlemi için mühim bir tarihi teşkil ettiğini düşünmektedir. Çünkü O'na göre İslam âlemi, bu seneye kadar

⁴⁸⁰Konu hakkında bk: Hakkı Büyükbaş, “Japon Modernleşmesi Üzerine (1868-1912),” *Bilimname* 3 (2003), 65–86.

(1912) yaşam belirtisi göstermemiş, felaketine sebep olan eski adetlerini muhafaza etmede ‘harikulade bir sebat, bir inat’ sergilemiştir. Kendi ifadesiyle bu cahilane tutum neticesinde de Avrupa’nın esaret ve bağımlılık zincirine mahkum olmaktadır. Celal Nuri, bu yeni devrede, İslam hükümetlerinin hissiz, atıl ve dünyadan bihaber kaldığını, yaklaşık 300 milyonu aşkın İslam ümmetinin Batı’nın ilerlemelerine, fen ve medeniyetine yabancı kalarak yok oluş girdabına doğru sürüklenmesinden duyduğu derin endişesini dile getirmektedir.⁴⁸¹

Aynı konu hakkında Abdullah Cevdet, bir taraftan genellikle yücelttiği Batı’yı ahlaksız bir tutum sergilemekle suçlamakta diğer taraftan Osmanlı yönetimini hatalarından dolayı eleştirmektedir. Trablusgarb’a saldıran İtalyanların sivillere yönelik katliamlarını “fiil-i sefile ve rezile” şeklinde ifade eden yazar “Alçak İtalyanlar” ibaresini kullanmaktadır. Yazar, tüm makalelerinde olduğu üzere “geri kalmışlık ve cehalet” vurgusuyla Osmanlı yönetiminin Trablusgarp’taki durumunu “*Trablusgarp’ta ümran yoktu Adalet yoktu emniyet yoktu Ticaret yoktu refah yoktu.... harp, taun, kolera, her sene Anadolulu Türk ve Kürt olarak bin babayiğidin iklimle imtizaç edememe ve su-i idare yüzünden ölüyor ...*” şeklinde eleştirmektedir.

4.3.2.Balkan Savaşları

1913 ve 1914 yıllarında *İctihat* dergisinde yayımlanan makalelerin temel çerçevesi; Balkan Harbi’deki kayıpları ve bu sebeple meydana gelen siyasi ve sosyal travma karşısında, Osmanlı Devleti’nin hem iç hem de dış politikalarında köklü bir değişim ve ideolojik savunma arayışını yansıtmaktadır. Bu konuda hakkında dergide görüşlerini beyan eden Celal Nuri, savaş sonrasında Selanik, Manastır ve Trablus gibi kilit merkezleri kaybedilmesinin acısı karşısında, söylemini düşmana karşı beslenmesi gereken yıkıcı bir kin ve husumet kelimeleri üzerinde inşa etmektedir. İsmail Hami, savaşın Arnavutluk’un çoğunu düşman eline bırakan trajik sonucuna ve Anadolu evlatlarının kayalıklar üzerinde kanlarının dökülmesine odaklanarak, merkeziyetçi politikaların milliyetler üzerindeki yanlış etkisini eleştirmektedir. Öte yandan, Süleyman Nazif, Balkan devletlerinin saldırısını hilafetin başkentine yapılmış “Haçlı” saldırısı şeklinde nitelendirmektedir. Balkan harbinin şok edici etkileri karşısında yazarlar yine de

⁴⁸¹ Celal Nuri, “İçtimaiyyat: İslam’da Vücub-u Teceddüd.” *İctihad*, Sayı: 39 (28 Kanunusani 1327), 983-989.

umutlarını korumakta, Türk milletinin “kadim savaşçı kimliğini” henüz kaybetmediğini ve vatan uğruna hayatını feda edeceğini dünyaya gösterdiklerini vurgulamaktadır.

Celal Nuri savaştaki başarısızlık sebeplerini ele aldığı makalelerinde durumun “yalnız askerin zapt ve rabtı” olarak değerlendirilemeyeceğini ifade edip köklü değişim çağrısında bulunurken ⁴⁸² “*Düşman memleketimizi alıyor mahvoluyoruz bu ar (utanç)uykusundan uyanalım...*”⁴⁸³ cümlesiyle devletin varoluşsal bir tehlike karşısında bulunduğu dikkat çekmektedir. Yazarın, “*Havsalam felaketlerimizi ihata edemiyor. Ya! Demek ki Selanik, Manastır bizim değil? Şimdi Üsküp’te Kral Petro namına hutbe okunuyor? Arnavut dindaşlarımız bizden ayrıldı...*” ifadeleri o dönem Osmanlı toplumunda meydana gelen travmayı yansıtmaktadır. Celal Nuri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan (93 Harbi) sonra nefret ve intikam duygusunun benimsenmemesi nedeniyle bu “son felaketlere” (Balkan Savaşlarına) maruz kalındığını savunarak, kin ve öfkenin canlı tutulması gerektiğini düşünmekte, sürekli düşmanlık duygusunu teşvik etmektedir. Celal Nuri aynı yazısında Enver Paşa öncülüğünde Edirne’nin geri alınmasına değinirken, “*Balkanlarda Bulgar askeri ve zabitanından mürekkep çetelere karşı kılıç seli olup ‘Marlburg’ gibi daima muzaffer olmak... Edirne’nin istirdad-ı mübecceli için herkese karşı gelip Sultan Selim Camii’ni yed-i a’dadan kurtarmak...*” ifadeleriyle Enver Paşa’yı destansı bir askerî kahraman olarak resmetmektedir.⁴⁸⁴

İsmail Hami ise Balkan Harbi’nin Arnavutluk üzerindeki sonuçlarına değinmekte, savaşın her şeyi bitirdiğini Arnavutluk’un bağımsızlığı onaylansa bile toprakların çoğunun düşman eline geçmesini “*son muharebe bütün o kahramanlıklara mührünü basarak hatime çekti*” şeklinde üzüntü ifadeleri ile açıklamaktadır. Osmanlı’nın Arnavutluk politikasının “aşırı hamiyet” yüzünden yanlış olduğunu ileri süren Hami, Osmanlı’nın Arnavutların taleplerini (Türkçe ile birlikte Arnavutçanın resmi dil olması vb) reddedip askerî tedbirlerle karşılık vermesinin isyanları tetiklediğini ifade etmektedir.⁴⁸⁵

⁴⁸² Celal Nuri, “Havaic-i Kanuniyemiz: Hanedan-ı Saltanat Kanunu.”, 1257-1261.

⁴⁸³ Celal Nuri, “Havaic-i Kanuniyemiz: La-yenker Tağıyyürü’l-Ahkam bi-Tağıyyürü’l-Ezman”, *İctihad*, Sayı:67 (5 Haziran 1913).1451-1454.

⁴⁸⁴ Celal Nuri, “Şime-i Husumet.” *İctihad*, Sayı:88 (3 Kanunusani 1329), 1948-1950. Yazıda geçen “Marlburg gibi” ifadesi ile İngiliz general John Churchill, nam-ı diğer Marlborough’a atıfta bulunmuştur. Bu vb. tabirler Osmanlı Basınındaki siyasi-askerî konular değerlendirilirken Avrupa örnekleriyle övünme veya kıyaslama amacıyla kullanılmaktadır.

⁴⁸⁵ İsmail Hami, “İstiklal: Arnavutluk Tarihi Hakkında”, 1439-1444.

Süleyman Nazif ise Balkan Harbi'ni, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü büyük bir felaket ve haysiyet kaybı olarak değerlendirmekte ve bu felaketin sebebini milliyetçilik-kavmiyetçilik bağlamındaki ideolojik kamplaşmalarda aramaktadır. Yazar, “*Balkan devletleri Salib bedest ihanet, halife-i İslam'ın payitahtına saldırırken Osmanlı ve Türk gençlerinden bazıları 'Yetiş Ey Ulu Hakanım Cengiz gibi feci garabetler gösterdiler.*” ifadeleri ile *Türk Yurdu*'nda Cengiz Han ile ilgili yer alan görüşleri eleştirmektedir.⁴⁸⁶ Yazar dergide ard arda kaleme aldığı yazılarında⁴⁸⁷ *Türk Yurdu*'nda kendisi ile Türkçülük üzerinden tartışmaya giren Ahmet Agayef'e cevap vermektedir. Süleyman Nazif, Osmanlı kimliğinin temeli olan İslamiyet ve mevcut medeniyet birikimini reddedip, onun yerine Cengiz gibi yıkıcı tarihî figürleri yücelten ve ırkî kökenlere vurgu yapan ideolojileri tehlikeli görmektedir.

4.3.3. Cihan Harbi

İctihad yazarlarının Cihan Harbi ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kritik duruma dair eleştiri ve analizleri, dönemin siyasî, iktisadî ve ideolojik farklılıkları yansıması bakımından öneme haizdir. *İctihad* dergisinde savaşın kendisi yalnızca bir sonuç olarak görülmüş; asıl nedenler ise devletin köklü yapısal zayıflıkları ve yanlış yönetilen politikalar olarak saptanmıştır. Dergide Harbin başlangıcı, Rusya'nın Pan-Slavizm politikası ve özellikle İngiltere'nin “Alman kabusu” tabir edilen yoğun iktisadî rekabeti gibi küresel güç mücadelelerine dayandırılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin savaşa sürüklenişi ve askerî hezimetleri ise Abdullah Cevdet'in ifadesi ile “*cahilane ve gafilane ilan olunan cihad-ı Mukaddes*” kararıyla ilişkilendirilmekte ve yapılan bu girişim hafife alınmıştır. Öte yandan, Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm gibi ideolojik akımların yanlış bir zeminde ele alındığı değerlendirilmiş, iktidardaki İTC'ye savaş vurgunculuğu ve idarî atalet vb. sert eleştiriler yöneltmiştir. Yaşanılan iç dış felaketleri ahlakî ve maddî sebeplerde arayan *İctihad* yazarları, harp sonunda ortaya çıkan ağır tablo karşısında ülkenin dinî “taassup”tan arınması gerektiğini ileri sürerek “kuvvetli olmak, âlim ve fazıl olmak, zengin olmak” şartlarının çabucak benimsenmesi ve XX. asrın adamı olmak söylemini kullanmayı tercih etmişlerdir.

⁴⁸⁶ Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı.” *İctihad*, Sayı: 72 (31 Temmuz 1913), 1563-1564.

⁴⁸⁷ Süleyman Nazif, “Darü'l-Fünun-ı Osmani Türk Tarih-i Medeniyeti Muallimi Ahmet Agayef Beyefendiye.” *İctihad*, Sayı:71 (2 Temmuz 1329), 1549-1551.

Celal Nuri, Cihan Harbinin başlangıcında kaleme aldığı yazısında Avrupa'nın Türklere karşı beslediği kin ve düşmanlığa karşılık olarak, Türk milletinin de Avrupalılara karşı kin ve husumet beslemesi gerektiğini ifade etmiştir. Celal Nuri, devletin yaşadığı kayıplar neticesinde duygusal bir tonla kaleme aldığı “*Şime-i Husumet*” başlıklı yazısında “*Düşmana düşman olmak üstün bir seciye, mükemmel bir vazife, vezaif-i akdes, feraiz-i İslâmiyye ve ikdâm-ı hukuktur*”. ifadeleri ile kalbinde düşmana karşı sönmez bir husumet taşımayan bir milletin, esarete kalacağını belirtmiştir. Abdullah Cevdet ise “*Bizim ebedi düşmanımız, zayıf, cahil ve fakir olmamızdır. Bizi böyle bırakan maddî ve manevî hallerimizdir.*” diyerek bu görüşü sert ve yanlış bulduğunu kaydetmiştir.⁴⁸⁸ Yazar, bu görüşlerinin Abdullah Cevdet tarafından eleştirilmesi üzerine dergi ile olan bağına sona erdirmiştir.⁴⁸⁹

Moiz Kohen'in (Tekin Alp), “*Muharebe Etrafında*” başlıklı yazısında Cihan Harbi'nin nedenlerine dair yaptığı vurgular, İngiltere-Almanya arasındaki iktisadî rekabete dayanmaktadır. Moiz Kohen'e göre, Saraybosna'da küçük bir öğrenci tarafından atılan küçük bir kıvılcım, bütün Avrupa'yı ateşe boğmuş olsa da, savaşın gerçek sebebi, İngiltere ile Almanya arasındaki iktisadî rekabettir. Yazar bu rekabeti, yan yana ticaret yapan iki tacirin rekabetten kurtulmak için birbirini boğazlamaya çalışması olarak tasvir etmektedir. Kohen, iki ülke arasındaki bu jeopolitik rekabetin boyutlarını açıklarken, birinci boyutunu deniz ticareti ve yollarına hakim olmak olduğunu ifade etmektedir. Yazar, ikinci boyutu ise, Halifelik kurumu ve Müslüman nüfusun stratejik kullanımı olarak açıklamaktadır. Kohen'e göre İngilizler, vaktiyle İmparator Wilhelm'in Kudüs'te söylediği “*Ben bütün Müslümanların dostuyum*” sözü bağlamında Almanya'nın hilafet politikasından endişe duymaktadır. Çünkü, İngiltere'nin sadece Hindistan'da 100 milyondan fazla İslam tebaası bulunmaktaydı. Kohen, Hind Müslümanlarının İngiltere'ye olan bağlılıklarının esas itibarıyla “pamuk ipliğinden ibaret” olduğunu iddia ederken Almanya'nın, “hilafet-i İslamiyenin”

⁴⁸⁸ Süleyman Nazif, “El Cezire Mektupları: Husumet mi? Muhabbet mi?” *İctihad*, Sayı: 96 (7 Mart 1330), 2154-2155. Abdullah Cevdet'in bu ifadeleri Süleyman Nazif'e ait *İctihad*'da yayınlanan mektuba düştüğü şerhte bulunmaktadır. Burada iki yazarın arasındaki tartışmanın detayları yer almaktadır.

⁴⁸⁹ Celal Nuri ve Abdullah Cevdet arasındaki tartışma hakkında bilgi için bk: Mustafa Gündüz, *İctihad'ın İctihadi & Abdullah Cevdet'ten Seçme Yazılar* (Lotus Yayınevi, 2008). Necmi Uyanık, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)*, *Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2003).

yani Osmanlı Devleti'nin yardımıyla İngiliz sömürgelerindeki bütün İslam diyarlarını kendine çekmeye muvaffak olursa İngiltere'nin bölgedeki durumunun çok zorlaşacağını düşünmektedir.

İngiltere'nin, özellikle İstanbul-Bağdat hattı imtiyazının Almanların eline geçmesinden sonra bölgedeki hakimiyetinin geleceği bakımından endişelerinin arttığını ifade eden Kohen, “*Bağdat hattının nihayet noktası Basra'dır. Almanlar, Basra cihetiyle Hindistan ticaretine ve iktisadiyatına hâkim olabilir; İngilizleri en büyük servetlerinden mahrum bırakabilirler.*” cümleleriye Cihan harbinin stratejik ve jeopolitik gerekçelerine ışık tutmaktadır. Yazar, Almanya'nın Müslümanları hakiki surette dost yapmayı başarırca, İngiltere'nin uğrayacağı mağlubiyetin yalnız iktisadî değil aynı zamanda siyasî olacağını da belirtmektedir.⁴⁹⁰

Abdullah Cevdet, Cihan harbinin devam ettiği sırada Kaçar Hanedanı'na mensup bir İranlı Şahzade olarak zikrettiği ve Şeyhü'r-Reîs ismiyle andığı kişi⁴⁹¹ ile yaptığı uzun bir mülakatı, *İctihad*'da yayımlamıştır. Cevdet'in “*Harb-i hazırın Cihan-ı İslam üzerine tesiri ne olacak?*” sorusuna, Şeyhü'r-Reîs, Cihad-ı Umumi ilanıyla uzun zamandır Müslümanların zihninde unutulmuş olan “cihad” kavramının yeniden dirildiğini belirtir ve ekler “*Hilafet-i İslamiye makamından sadır olan emr-i cihad pek büyük tesir hasıl etmiştir.*” Şeyhü'r-Reîs aynı mülakatta Cevdet'in, “*İttihad-ı islam mefküresini nasıl telakki ediyorsunuz?*”⁴⁹² sorusuna Kelime-i Tevhid'in Müslüman olmayanları bile bir araya getirecek kadar güçlü bir ilke olduğuna dikkat çekerek “*Bence ittihad-ı İslâm, İslâm'ın fikir, itikad, emel ve amel hususlarında ittihadıdır.*” şeklinde cevap vermektedir.

Abdullah Cevdet, Cihan Harbinin Osmanlı Devleti açısından sonuçları iyice görünmeye başladığı günlerde kaleme aldığı “*Cihad ve İctihad*” başlıklı makalede ise özellikle Cihad-ı Mukaddes ilanına odaklanmakta ve bu kararın her açıdan felaketle sonuçlandığını iddia etmektedir. Ona göre, “*En aşağı iki milyon müslümanın kanını boş yere akıtan heder eden şeylerden biri de cahilane ve gafilane ilan olunan cihad-ı Mukaddes, Cihad-ı Ekberdir*”. Abdullah Cevdet, Cihat ilanının geçerli olabilmesi için gerekli olan şer'i şartların (kâfirlerin mukaddesata tecavüz etmesi

⁴⁹⁰ Moiz Kohen, Muharebe Etrafında: İngiltere-Almanya Rekabet-i İktisadiyesi.” *İctihad*, Sayı: 118 (8 Teşrinievvel 1914), 491-493.

⁴⁹¹ Metinde açık bir isim zikredilmediğinden bahsedilen isim hakkında kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Cevdet mülakatı İran asıllı gazeteci ve yazar Hüseyin Daniş'le (1870-1943) yaptığını belirtmektedir.

⁴⁹² Abdullah Cevdet, “Şehzade Şeyhü'r-Reis Hazretleri ile Mülakat.” *İctihad*, Sayı: 126 (16 Kanun-i Sani 1915), 447-451.

ve Müslümanların karşı koyacak güce sahip olması) mevcut olmadığını savunurken bu kararın Müslümanların birbirini öldürmesine yol açtığını öne sürmektedir. Cevdet'in karar ilan edilirken bu konuda hiçbir değerlendirmede bulunmayıp savaşın sonunda Cihad-ı Ekber teamülünü, “1300 sene evvelki ahval ve şerait-i içtimaiyeye ve bilhassa Arabistan'a ait ve muvaffak bir yapı” şeklinde nitelemesi yazarın zihin dünyasını yansıtmaktadır.

Dönemin yöneticileri için de aynı ironik üslubu kullanan Cevdet, cihad ilanını, “Bulanık suda bol bol balık avlamak” niyetindeki İttihatçıların resmi ve gayri resmi erkanının menfaat sağlamak amacıyla yaptıklarını iddia etmektedir. Yazar eleştiri dozunu iyice artırmakta ve “Millî” kelimesi eklenen ticari müesseselerin, halkın ve şehitlerin kanını emdiğini, yetimlerin ve dul kadınların zorunlu iâşesini (şeker, pirinç vb.) çaldığını ve sonra hissedarlarına %180 temettü dağıttığını öne sürmüştür. Cevdet, İstanbul'da doğal olmayan açlık ve mahrumiyetler neticesindeki ölümlere dikkat çekmekte ve bu durumu “cinayet” ve “katl-i nüfus” olarak adlandırmaktadır. Abdullah Cevdet yaşanan felaketin baş sorumluları olarak Enver Paşa ve cihad fetvasını veren Şeyhülislam Hayri Efendi'yi göstermekte ayrıca Pan-türkizm cereyanını da hayali bir ideal olarak nitelemektedir.⁴⁹³

4.4 İctihad Dergisinde Hilafet ve Medeniyet Yorumları

İctihad'da Meşrutiyet'in nispeten sağladığı “fikir hürriyeti” ortamında daha çok başyazar Abdullah Cevdet'in kaleminden görüşler ortaya konmuştur. Abdullah Cevdet'in yazılarında devlet ve toplumun içinde bulunduğu “tedenni” (gerileme) ve “inhitat” (çöküş) hâlini çeşitli açılardan incelenmekte ve “cehalet” kavramsallaştırmasıyla geleneksel eğitim anlayışı hedef alınmaktadır. Abdullah Cevdet'e ilave olarak Kılıçzade Hakkı, Celal Nuri ve Süleyman Nazif gibi isimler, İslamiyet'in özünde bir medeniyet ve irfan kaynağı olduğunu kabul etmekle birlikte eleştirilerini daha çok İslam dininin yanlış yorumlanması veya din adamlarının tutumu üzerinden dile getirmektedirler. Batı medeniyetinin ulaştığı seviyeyi bir ilerleme (terakki) ve yükselme (teali) örneği olarak gören *İctihad* yazarları, bu üstünlüğü, ulaştıkları maddî güç, bilimsel (pozitivist) yaklaşım ve sanayileşme seviyesi olarak ele almaktadırlar.

⁴⁹³ Abdullah Cevdet, “Cihat ve İctihad” *İctihad*, Sayı: 130 (14 Teşrin-i Sani 1918), 2791-2794.

4.4.1 Eğitim ve Geri Kalmışlık Eleştirisi

Abdullah Cevdet, “*Cihan-ı İslâm’a Dair*” başlıklı yazısında İslam âlemindeki umumi gerileme ve çöküşün sebeplerini tartışmaktadır. Ona göre Müslüman mahallelerinde sefalet ve cehalet hüküm sürerken, gayrimüslimlerde düzen, temizlik ve refah vardır ve bu tablonun batılı düşünürlerin “Müslümanlık ilerlemeye engel bir dindir” şeklinde düşüncelerine sebebiyet verdiğini zikretmektedir. Cevdet, İslam’da “*İnsan için kendi çalışmasından başkası yoktur*” (Necm 39), “*Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz*”, “*İlim öğrenmek kadın ve erkek her Müslümana farzdır.*” şeklinde İslam’ın amir hükümlerine dikkat çekmekte ve böyle hükümler varken Müslümanların tembelliği, cehaleti ve özellikle kadınları eğitimsiz bırakmak gibi sıraladığı uygulamaların, aslında dinin kendisi ile ilgili değil, yanlış din anlayışıyla ortaya çıktığını ifade etmektedir. Cevdet’e göre İslâm dünyasının geri kalmasının dört ana nedeni vardır: “*İslâm hükümdarlarının istibdadı (despot yönetimler), Ulemânın gafleti ve işbirliği, Kadınların gayrimeşru bir şekilde toplumdaki soyutlanması, Kader inancının yanlış yorumlanması*”⁴⁹⁴ Cevdet, aynı makalesinde Gazneli Mahmud’un felsefe kitaplarını yaktırarak içtihad kapısını kapattığını, düşünceyi felce uğrattığını iddia etmekte, ulemanın despotlarla işbirliği yaptığını, hurafelerin çoğaldığını, mezhep kavgaları ve “kader”e yanlış anlam yüklenilmesi sonucunda İslâm’ın özünün tahrip edildiği şeklinde düşüncelerini dile getirmektedir. Kılıçzade Hakkı, “*Küçük Hikaye: Dinsizler*” başlıklı yazısında, halkı cahil olarak nitelemekte ve hiciv üslubuyla dinî teşekkülleri temsil eden figürlerin (İmam, Türbedar vb.) batıl inançlara ve hurafelere gömüldüğünü iddia etmektedir.⁴⁹⁵

Cihan harbinin bittiği yıllarda Abdullah Cevdet, kalemini daha da keskin hale getirmiştir. “*Yara ve Tuz*” adlı makalesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu çöküşü (Ricat-ı kahhariye) şeklinde vasıflandırmaktadır. Cevdet, makalenin başlığında belirtildiği gibi, vahim “yaranın” üzerine “avuç dolusu tuz” basacağını, eleştirilerinin acı ve zorunlu olduğunu söylemekte, çıkış yolu olarak ise radikal bir modernleşme çağrısında bulunmaktadır. Hilâfet fikrinin yanlış zamanda, yanlış coğrafyada canlandırılmaya çalışıldığını savunurken bu ideali “kuru bir hâkimiyet vehmi” olarak nitelemektedir. Cevdet yazısını;

⁴⁹⁴ Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslâm’a Dair” *İctihad*, Sayı: 26 (1 Temmuz 1327), 761-767.

⁴⁹⁵ *İctihad*’da Meşrutiyet döneminde sıklıkla kullanılan bu söylem, Türkiye’de erken cumhuriyet dönemindeki din algısının ideolojik temeli haline getirilmiş, din anlayışına yapılan eleştiriler, başta hilafet konusu olmak üzere dine düşmanlık üzerine dönüşen bir söyleme dönüşmüştür.

İngiltere'nin İstanbul'u işgal etmiş olmasına atıfla, "*İngiltere, Dârü'l-Hilâfe'nin göğsünde oturuyor!*" cümlesiyle bitirmektedir.⁴⁹⁶

Dergi yazarlarından Celal Nuri konu hakkında fikirlerini beyan ederken, İslam dünyasının çöküşünü, Batı medeniyetinin fennî ve ekonomik ilerlemesine karşı gösterilen cehalet, atalet ve içtihad kapısının kapatılması sonucunda hukukî zeminde oluşan yıpranmaya bağlamaktadır.⁴⁹⁷ "*300 milyonu müteceviz ümmet-i Muhammed Tekamülât-ı Umumiye'ye garbın medeniyetine fennin terakkiyatına bigane kalarak mahva doğru sürükleniyor*" ifadesini kullanmaktadır. Yazar, Osmanlı Türklerinin tarih sahnesine bir fetih ve hakimiyet milleti olarak çıktığını, ancak bu askerî zihniyetin zamanla toplumsal ve iktisadî gelişmeyi engellediğini belirtmektedir. Celal Nuri, sürekli savaş ve zaferlerle yoğrulan Türk toplumunun, ziraat, ticaret ve sanayiden uzak kalmış; üretim ve medeniyet inşası yerine fetih ve hâkimiyetle övündüğünü iddia ederek geri kalmışlığın sebeplerini kendince izah etmektedir.⁴⁹⁸

"*Bugün alem-i İslam on asır evvelki kavaidi ile idare olunur*" ifadesini kullanan yazar bu durumun, İslam'ın ilerlemeyi emreden özüyle taban tabana zıt olduğunu belirtmekte ve bu konudaki sorumluluğu medreseler ve âlimlerin üzerine yönlendirmektedir.⁴⁹⁹ Yürürlükteki vakıf kanunlarının kullanılmadığını vurgulayan Celal Nuri, "*Maarif için para yok diyoruz Avrupa'ya avuç açıyoruz Halbuki para hanemizde bizim haberimiz yok*" diyerek, devletin maarif ihtiyaçlarının vakıf gelirleri ile karşılayabileceği önerisinde bulunmaktadır.⁵⁰⁰

II. Meşrutiyet döneminde Ahmet Agayef'in, *Türk Yurdu*'ndan önce *Sebilürreşad* ile birlikte *İctihad*'da da makaleleri yayınlanmıştır. Ancak, yazarın daha sonra Abdullah Cevdet'in görüşlerini beğenmeyip yollarını ayırdıkları anlaşılmaktadır.⁵⁰¹ *İctihad*'ın içerik analizi esnasında dikkatimizi çeken bu makalesinde Agayef, millî terbiyenin eksikliği ve eğitimdeki ezberciliği

⁴⁹⁶ Abdullah Cevdet, "Yara ve Tuz." *İctihad*, Sayı: 132 (28 Teşrinievvel 1918), 2823-2826.

⁴⁹⁷ Celal Nuri, "İçtimaiyyat: İslam'da Vücub-u Teceddüd." *İctihad*, Sayı: 40 (14 Şubat 1912), 1000-1002.

⁴⁹⁸ Celal Nuri, "Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye." *İctihad*, Sayı: 46 (14 Mayıs 1912), 1088-1093.

⁴⁹⁹ Celal Nuri, "İçtimaiyyat: İslam'da Vücub-u Teceddüd." *İctihad*, sayı 39 (28 Kanunusani 1327), 970-973.

⁵⁰⁰ Celal Nuri, "Havaic-i Kanuniyemiz: Kavanin-i Vakfiye." *İctihad*, Sayı: 62 (1 Mayıs 1913), 1343-1346.

⁵⁰¹ Abdullah Cevdet'in "İçtihat Mahkeme-i Cezada" başlığı ile 9 Ocak 1919 tarihinde yayınlanan makalesinde Ahmet Agayef ile Cihan harbinin başlangıcında aralarında geçen bir münakaşayı aktarmaktadır. Yazar, Agayef'in kendisine yönelttiği "İslamiyet'e tecavüz ediyorsunuz, Müslümanları beğenmiyorsunuz" eleştirisine derin bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı ile tepki vermektedir.

eleştirdiği yazısında bu olması gereken terbiye usulünün din, lisan, tarih, edebiyat ve anane'den oluşması gerektiğini ifade etmektedir. Yazar göre Osmanlı'daki Mekatib-i İbtidaiye (ilkokullar) ve Rüşdiyeler bu şartları taşımamakta Din derslerinde çocukların akıl ve ruhunun yorulduğunu ve en temel İslamî bilgilerden dahi mahrum kaldıklarını iddia etmektedir. Eğitim sistemindeki temel sorunun ezbercilik olduğunu dile getiren yazar, Batılıların bile çocuklarına İncil ve Tevrat ile birlikte millî rivayet ve türkülerini okutarak millî ruh aşıladığını söylemektedir.

502

Dergide, Medrese ve Mekteplere yöneltilen sert eleştiri sahiplerinden bir diğer isim ise Sami Fethi'dir. O'na göre müslüman toplumlardaki çöküşün temel sebebi cehalettir ve bunun sonucu olarak vatanperverlikten uzak, kayıtsız halk tabakası meydana gelmiştir. Tarihsel süreçte “Medrese-i Nizamiye” ve “Sahn-ı Seman” gibi kurumların bile “cehl-i umumiye” karşısında yetersiz kaldığını savunan yazar, medreselerdeki çalışmaların ve kütüphanelerdeki kitapların, cehaletle mücadelede yüzeysel kaldığını ve toplumun düşünce yapısını etkilemediğini düşünmektedir.⁵⁰³

Bir başka yazar Mehmed Şerif, *İctihad*'da, “*Sükut-u İslam Tarihi Önünde Cengiz, Hülagu, Timurlenk*” başlığıyla yayımlanan yazı dizisinde İslam alemindeki gerilemenin tarihsel nedenlerini incelerken, cehalet ve taassubun oluşumunda medeniyet merkezlerinin fiziksel olarak yok edilmesinin rolünü vurgulamaktadır. Yazar, “*Garb'ın kurûn-ı evveli ile kurûn-ı âhiri arasında açık kalan o mazlum günlerini, İslâm medeniyetinin bu parlak tarihi bihakkın doldurmuştur, bunu inkâr etmeye imkân yoktur. Bu kadar büyük ve zi-şâşaa bir medeniyet elbette cehlin ve taassubun mahsulü değildir*” cümlesiyle İslamiyet'in irfan ve hidayetle parladığı bir zamanda, Cengiz ve Hülagu gibi figürlerin Maveraünnehir'deki medrese, kütüphane ve rasathaneleri tahrip etmesini ve bu durumun etkilerini makalelerinde analiz etmektedir.⁵⁰⁴

İsmail Hami, Arnavutluk ve Adalar meselesi üzerinden, Osmanlı'nın eğitim ve idarede Batı'nın modernleşme esaslarını uygulamadaki başarısızlığından yakınmaktadır. Makalesinde yazar, Rumlar hakkında “*aç kalsalar bile yine mektep yaptırmak emelinden vazgeçmezler*” sözleriyle, Rum

⁵⁰² Ahmed Agayef, “Terbiye-i Milliye.” *İctihad*, Sayı: 27 (28 Temmuz 1911), 782- 786

⁵⁰³ Sami Fethi, “Derd-i Layemut” *İctihad*, Sayı: 39 (10 Kanun-u Evvel 1328), 974-977.

⁵⁰⁴ Mehmet Şerif, “Sükut-u İslam Tarihi Önünde Cengiz, Hülagu, Timurlenk” *İctihad*, Sayı: 96, 97-98-99.

mekteplerini överken Osmanlı'da “*daha mükemmel daha muntazam mektepler inşaa olunmalıydı*” ifadeleri ile de yöneticileri, eğitim rekabetinde yeterli tedbirleri almamakla eleştirmektedir.⁵⁰⁵

4.4.2 Türklük, Milliyet ve Kavmiyet Yorumları

İctihad'daki makalelerin içerik analizine bakıldığında, yazarların özellikle Balkan harbi sonrasında Pan-Türkizm, Türklük, Milliyet kavramlarına yaptıkları vurguların, Osmanlı'nın kimlik ve bekası ile alakalı tartışmaların merkezinde ele aldıkları görülmektedir. Bu görüşler, çoğunlukla eleştirel bir yaklaşımla, milliyetçiliğin nasıl tanımlanması ve uygulanması gerektiği üzerine yoğunlaşmaktadır. Bazı yazarların, Pan-Türkizm (Türkçülük/Turanizm) cereyanına yönelik olumsuz yorumları ve bu akımların gerçekçi olmadığı ve yıkıcı unsurlar barındırdıklarına ilişkin görüşleri dikkat çekmektedir.

Dergide bu konuda en dikkat çeken makalelerden birisi Bohor İsrail⁵⁰⁶ tarafından kaleme alınmıştır. “*Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi Hazretlerine Açık İstida*” başlığı ile yayınlanan makalede yazar II. Meşrutiyet sonrasında gözlemlediği cesaret ve uyanışın, kendisinde bir Osmanlı vatani mefkuresi uyandırdığını belirtirken Milliyetçilik hakkında muhatabı Talat Paşaya bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. O'na göre; Osmanlı milleti “muhtelif akvamlardan müteşekkıl” olsa da bunlar arasında “müşterek menfaatler ve hissiyat” kurulmadığı için geçmişte büyük tehlikeler yaşandığı ve bu eksikliğin giderilmesi için Osmanlılık kimliğinin ortak bir millî şuur etrafında inşasından bahsetmektedir.⁵⁰⁷

Dergide, Timurtaş⁵⁰⁸ müstear ismiyle yayımlanan bir makalede, İslamiyet-Türklük- Osmanlılık kavramlarının Osmanlı toplumunda doğru tanımlanmadığı ve birbirine karıştırıldığı için büyük bir siyasî ve toplumsal buhran yaşandığını ileri sürülmektedir. Yazara göre sorun, “din ve millet birdir” şeklindeki yanlış ve

⁵⁰⁵ İsmail Hami, Mesail-i Siyasiye: Adalar Meselesi” *İctihad*, Sayı: 68 (12 Haziran 1913), 1493-1498.

⁵⁰⁶ II. Meşrutiyet Döneminde “Ceride-i Felsefiyye” Mecmuasının Kurucusu Musevi gazeteci. Ayrıntılı bilgi için bk: Yakup Yıldız, “Türk Felsefesinde Unutulan Bir İsim: Bohor İsrail ve Türk Felsefesindeki Yeri,” *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 10/10:3 (2020), 1135–1155.

⁵⁰⁷ Bohor İsrail, “*Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi Hazretlerine Açık İstida*”, *İctihad*, Sayı: 95 (27 Şubat 1329), 2132-2134.

⁵⁰⁸ “Timurtaş” isminin Ziya Gökalp tarafından kullanıldığına dair bilgi için bk: Kenan Özkan, *Osmanlı Aydınlarının İslamcılık ve Türkçülük Siyasetleri Üzerine Tartışmaları Çatışma, Uzlaşma, Sentez*, ed. Yunus Emre Tansü (Ankara: İksad, 2021).

duygusal kabulden doğmaktadır. Timurtaş, Türklük (milliyet) ile İslamiyet'in (din) birbirini yok saymadan, sınırları belirlenmiş iki ayrı toplumsal aidiyet olarak düşünülmesi gerektiğini savunur. “*Milliyetleri inkâr etmek İslam’a da devlete de zarar verir; milliyetler tanınmalı, aralarındaki ilişkiler karşılıklı adalet, fedakârlık ve ortak menfaat ilkesi üzerine kurulmalıdır.*” ifadelerini kullanan yazar, her millet kendi millî kimliğini koruyarak İslam toplumunu içinde var olabileceğini vurgulamaktadır.

509

Türk Yurdu haricinde görüşlerini *İctihad*’da da ifade eden Köprülüzade M. Fuad, “*İhtiyac-ı Tenkit*” başlığı ile yayımlanan yazısında Balkan bozgunlarının ardından ortaya çıkan “uyanış ve özeleştir” ortamını olumlu, fakat yüzeysel bulmaktadır. “*Herkes millî felaketin sebeplerini konuşuyor ama ilmî tenkit ve yöntemli toplumbilimsel araştırma yok. Tartışmalarda “tesirât-ı diniye, “tesirât-ı garbiye” ve Türklerde milliyet fikrinin yokluğu birlikte anılıyor; fakat bunlar, derin tetkik yerine gazete üslubuyla iki sayfada hallediliyor.*” cümleleriyle felaketin sebepleri üzerine ilmî, sistemli, kaynaklı ve disiplinli tenkit yapılmamasını eleştiren Köprülüzade bu eksikliğin, yalnız siyasî yönetimi değil; İslam anlayışını, toplumsal yapıyı ve milliyet duygusunu da yanlış zeminde bıraktığını savunmaktadır. Köprülüzade yazısında, Osmanlı toplum hayatını belirleyen üç büyük kavramın (İslamiyet, Türklük, Osmanlılık) hiçbir zaman doğru tanımlanmadığını belirtmektedir. “*Din ve millet birdir nazariyesi dine istinad ettirilmiş bir vehimdir; kavmî hususiyetler bâkîdir... Milletlerin tekâmülü İslâmiyet için bir tehlike değil, bilakis ayrı ayrı birer istinâdgâhtır.*” cümleleri O’nun milliyet ve din konusuna bakış açısını özetlemektedir.⁵¹⁰

İctihad’da, Süleyman Nazif ve Mehmed Şerif gibi yazarlar, o dönem *Türk Yurdu*’nda Cengiz ve Timur gibi tarihi isimleri Türk büyükleri şeklinde tanıtılmalarına karşı çıkmakta, ayrıca kavmiyetçi düşüncenin zararlı yönlerine dikkat çekmektedirler. Her iki yazar da Türklük kimliğine dair esas amillerin bu isimlerde değil İslamla yoğrulmuş Anadolu merkezli kahramanlarda aranması gerektiğini belirtmektedir. Süleyman Nazif, özellikle Pan-Türkizm akımının yücelttiği tarihsel figürlere ve ideolojik sapmalara karşı sert bir eleştiri getirir. O’na göre, Cengiz ve evlatlarının eylemleri, İslam dünyasının ve Türk illerinin

⁵⁰⁹ Timurtaş, “İslamiyet Karşısında Milletler: Türklük”, *İctihad*, Sayı: 68 (30 Mayıs 1329), 1488-1493.

⁵¹⁰ Köprülüzade Mehmed Fuad “İhtiyac-ı Tenkit”, *İctihad*, Sayı: 88 (9 Kanun-ı Sani 1329), 1960-1962.

(Maveraünnehir) harabeye çevrilmesine ve İslam medeniyetinin yok olmasına neden olmuştur. Yazar, “*Genç ihtiyar herkese ilan ederim ki bizim hakanımız Cengiz değil Timur değil Ömerü’l Faruk’tur, Selahaddin-i Eyyubidir. Hudavendigar ile Yavuz’dur*” ifadelerini kullanmaktadır. Nazif, 600 senelik Osmanlı mukadderatından koparak, Türklüğü farklı tanımlama çabalarını “*mahkum akamet bir say-i bâtıldır*” ifadeleri ile tehlikeli bulmaktadır.⁵¹¹

Mehmed Şerif, Süleyman Nazif ile aynı çizgide ilerleyerek, Pan-Türkizm’in tarih yorumunun, İslam ve Türk medeniyeti için yıkıcı sonuçlar doğuracağı üzerinde durmaktadır. Türkçülerin Cengiz’in hareketini “*muazzam bir gaye-i hayal muhteşem bir emel-i millî daima Türk tavaifini Gök Moğol sancağı altına toplamak*” gayesine dayandırmasını reddeden yazar, aksine Cengiz’in ilk şiddetine maruz kalanların Türk illeri olduğunu vurgulamakta ve “*O akan kanlar da başkasının değil zavallı Türklerin idi*” ifadelerini kullanmaktadır. Yazar; “*Cengiz’de ne din gayreti vardır ne medeniyet derdi*” cümlesiyle onun tek amacının istila ve tahrip etmek olduğunu, kurduğu devletin bekası için millî veya medeni hiçbir esas bırakmadığını belirterek dönemin Pan-Türkist görüşlerinin yaptıkları tarih anlatılarının temelsizliğini göstermeye çalışmaktadır.⁵¹²

Abdullah Cevdet de Cihan harbi sonrası kaleme aldığı “*Cihad ve İctihad*” başlıklı yazısında devletin harbe girişi ve yaşadığı büyük felaketleri hazırlayan ideolojik etkenlerden biri olarak Pan-Türkizm cereyanını saymıştır. Yazısında Cihad-ı Mukaddes ilanına güvendikleri kadar olmasa bile İTC ileri gelenlerinin Pan-Türkizm cereyanına dayandıklarını iddia eden yazar, bu konudaki sorumluluğu da Gökalp ve Agayef gibi isimlere yüklemektedir.⁵¹³

Hasan Sermed ise *İctihad*’da “*Ecnebi Nazarında Türkler*” başlığıyla yayınlanan yazı dizisinde Osmanlı toplumunda Türklerin kendileri hakkında Avrupalıların ne düşündüğünü bilmemeleri sorununa dikkat çekmektedir. Sermed’e göre, uzun süredir Avrupa milletleriyle temas halinde olunmasına rağmen, Türkler Avrupalıların kendileri hakkında geliştirdiği algı, değerlendirme ve niyetleri tanımamaktadır. Buna karşılık Avrupalılar, Türklerin karakterini, eğilimlerini ve zafiyetlerini çok iyi bilmekte ve bunu siyasî çıkarları

⁵¹¹ Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı.”, 1563-1564.

⁵¹² Mehmed Şerif, “Sükût-u İslam Tarihi Önünde Cengiz, Hülagu, Timurlenk.”, 2162-2164.

⁵¹³ Abdullah Cevdet, “Cihat ve İctihad.” 2791-2794. Yazar, bu makalede İTC’nin İttihat-ı Etrak cereyanını yaymak ve teşvik etmek amacıyla farsça yayın yapan Haver Gazetesine nüsha başına 40 altın tahsisat verildiğini de iddia etmiştir.

doğrultusunda kullanmaktadır. Bu nedenle yazar söz konusu yazıları Türklerin kendilerine dışarıdan nasıl bakıldığını öğrenmek ve bu bilgileri bir özeleştiri ve uyanış vesilesi olarak kaleme aldığını ifade etmektedir.⁵¹⁴



⁵¹⁴ Hasan Sermed, “Ecnebi Nazarında Türkler” *İçtiḥad*, Sayı: 92-93-108.

6. SONUÇ ve ÖNERİLER

Ortaya çıkışı Hz. Peygamber (s.a.v) sonrası dönemle başlayan ve yüzyıllar boyu İslâm dünyasında yönetimin merkezi olarak iktidarların en önemli sembolü haline gelen Hilafet makamı; II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte Osmanlı basınında siyasî meşruiyetin tarihsel bir öznesi olarak ele alınmış, “Hangi medeniyet?” sorusu etrafında şekillenen tartışmaların merkezinde yer almıştır. Dönemin fikir hayatının en önemli yayın organları olan *Sebilürreşad*, *Türk Yurdu* ve *İctihad* dergileri; Osmanlı devletinin çok unsurlu toplumsal ve sosyal yapısında yaşanan krizler karşısında Hilafet kavramını, kendi ideolojik çerçevelerine uygun olarak yeniden tanımlamış ve konumlandırmışlardır. Bu çalışmada, Meşrutiyet döneminin üç ana ideolojik eksenin (İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık) temsilcisi kabul edilen söz konusu dergilerde tematik içerik analizi yöntemiyle Hilafet kavramının hangi bağlamlarda ele alındığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu üç derginin yazarlarının görüşleri incelendiğinde Hilafet meselesinin; İttihad-ı İslam fikrinin merkezine yerleştirilmesinden, Türk Hakanlığı ile sentezlenmesine veya radikal seküler reformların önünde bir engel olarak değerlendirilmesi şeklinde geniş bir fikrî çerçevede tartışıldığı görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda üç derginin hilafet konusunu içeren makalelerinin yıllara göre dağılımı yer almaktadır. Sadece bu sayısal veriler bile bu dergilerin hilafet kurumuna atfettikleri değer hakkında ipuçları sunmaktadır.

Tablo 6.1. Dergi ve Makale Sayıları (Yıl/Adet)

Yıl	Sebilürreşad	İctihad	Türkyurdu	Toplam
1908	10	2	0	12
1909	37	1	0	38
1910	42	0	0	42
1911	30	4	0	34
1912	50	6	12	68
1913	45	10	17	72
1914	41	9	4	54
1915	33	1	3	37
1916	7	0	2	9
1917	0	0	11	11
1918	34	4	3	41
Toplam	329	37	52	418

Bu üç derginin hilafet söylemlerinin benzeştiği veya farklılaştığı yönler bulunmakla birlikte birleştikleri ortak nokta; siyaset, medeniyet ve gelecek açısından sundukları öneriler çerçevesinde Hilafet kurumuna bir şekilde atıfta bulunmalarıdır.

Yapılan inceleme ve dergilerin yazarlarının makalelerinin içerik okumalarından çıkan sonuçları aşağıda yer alan tablodaki şekilde özetlemek mümkündür. Dergilerin Hilafet kavramına dair söylem tercihlerinin özetlendiği bu tablo, II. Meşrutiyet döneminin siyasî akımlarının bir nevi ideolojik haritasını yansıtmaktadır.

Tablo 6.2. Dergilerde Hilafet Kavramı Bağlamında Tematik Tespitler

Bağlam	Sebilürreşad	Türk Yurdu	İctihad
Hilafetin Temel Anlamı	Hilafet, İslam ümmetinin manevî ve siyasî birliği, meşruiyetin kaynağıdır.	Hilafet, Türklerin İslam tarihindeki merkezi rolüyle bütünleşmiş tarihî bir emanettir.	Hilafet, tarihsel bir kurumdur; meşruiyetini ümmetin icmından almalı, keyfî saltanata dayanamaz.
Halifenin Konumu	Halife ümmetin manevî lideridir; siyasî bağımsızlığın teminatıdır.	Halife, “Türk hakanı” kimliğiyle birleşir; hem millî hem dinî liderdir (Halife ve Hakan).	Halife, millet seçmediği sürece meşru değildir; hürriyet ve akıl esas olmalıdır.
Hilafet-Siyaset İlişkisi	İslam siyasetinin meşruiyet kaynağıdır; Meşrutiyet “şûrâ”nın bir şeklidir	Hilafet, meşrutiyet ve kanunla bağdaştırılır; Türk’ün devlet kuruculuğu bu makamın garantisidir.	Hilafet, şer’î otoriteden seküler hukuka geçişte bir engel olmamalıdır. Halife despot olamaz.
Çözüm Önerileri	Dine yeniden dönüş, ahlâkî diriliş, cihad, İttihad-ı İslam	Türk-İslam senteziyle millî birlik ve kuvvet.	Akıl, eğitim, seküler hukuk ve ilerleme.

Sebilürreşad, Meşrutiyetin meşruiyetini, İslam’ın özünde arayan yenilikçi bir bakış açısı sunmaya çalışırken, *Türk Yurdu*, Türk kimliğini Türklerin İslam tarihindeki öncü rolüne atıfta bulunarak tarihsel bir söylemle inşa etmeye çalışmış, *İctihad*, seküler bir modernleşme arayışıyla yaşanan sorunların kaynağında İslam’ın yanlış yorumlanmasını görmüş ve diğer iki dergiye nazaran Hilafetin varlığını akıl, bilim ve hukuk çerçevesinde sorgulayan pozitivist bir çizgiyi benimsemiştir.

Sebilürreşad, “ümmetin birliği”; *Türk Yurdu*, “milletin dirilişi”; *İctihad* ise “akıl ve hukukun ıslahı” vurgularıyla kurtuluş reçeteleri sunmuştur. Dergilerin görüşlerindeki bu farklılıkların, bir yandan dinî ve tarihi bir otorite olarak diğer

yandan devletin bekası kapsamında, varlığı ve yetkileri bağlamında hilafetin ideolojik bir argüman şeklinde algılanması ve tartışılmasına sebebiyet verdikleri açıktır. Bu nedenle hilafet meselesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte en derin fikrî ve siyasî fay hatlarından birini teşkil etmiştir.

Sebilürreşad, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları arasında yayımlanan nüshalarında Hilafet kavramını, İslamcılık fikrinin birincil doktrini olarak titizlikle işlemiştir. 1908-1918 yılları arasında 329 makalede Hilafet/Halife terimine atıf yapılması, bu makama derginin verdiği mutlak önceliği göstermektedir. İçerik analizleri, Hilafet kavramına yapılan atıfların Balkan Savaşları ve Cihan Harbi gibi savaş ve kriz dönemlerinde zirveye ulaştığını ortaya koymuştur. Bu yoğunlaşma, *Sebilürreşad*'ın Hilafet kurumunu, varoluşsal tehditler karşısında hem dinî hem de siyasî açıdan merkezi bir makam olarak konumlandığını netleştirmektedir.

Dergi yazarları, yeni bir yönetim biçimi olarak Meşrutiyet'i, Halifelik makamıyla uyumlu kılmak için kapsamlı bir fıkhi ve hukukî çerçeve sunmaya çalışmışlardır. Bu kapsamda, İslâm'ın önem verdiği Şûra (Meşveret) ilkesinden hareketle Hilafetin, Meşrutiyet'in temelini oluşturduğu fikri ön plana çıkarılmıştır. Meşrutiyet, "*Hilafet-i İslamiyye şekl-i meşrutiyetin en parlak misali*" olarak yüceltilmiştir. Yayımlanan makalelerde fıkıh alimlerinin içtihatları ile İslam hukuk normları ve Şeyhülislamlık makamının önemine vurgu yapılırken ayetler, hadisler ve İslam tarihinden örneklerle yazarlar görüşlerini meşrulaştırmayı amaçlamıştır. Derginin, Ebulula Mardin, Mehmet Fahreddin, Abdülaziz Çaviş, Bereketzade İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı gibi yazarları bu konuda ön plana çıkmaktadır. Bu yazarlar, meşrutiyetin şer'î dayanakları, halifenin vazifeleri, adaletin önemi ve fıkhi hükümlerin uygulanması gibi konularda görüş belirtmişlerdir.

Ancak, *Sebilürreşad* ve dönemin İslamcı fikir adamları geleneksel siyaset etme anlayışlarının, eğitim, kültür ve siyasi alandaki modernleşme çabaları ile nasıl uyum göstereceği veya ne ölçüde değişime uğrayacağı konularında yeterli bir açıklama sağlayamamışlar ve ileri sürdükleri fikirlerde bütünlüğü olan bir devlet anlayışı, gelişmiş, işleyebilir bir siyaset felsefesi oluşturamamışlardır.

Sebilürreşad yazarlarının görüşlerinde Hilafet makamı; bir taraftan kurtuluşun manevî sembolü olarak jeopolitik ve teopolitik eksenlerde sıklıkla başvurdukları bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak sağlam bir fikrî

zemine dayanmadığı aşıkâr olan dönemin modernleşme tartışmalarının baskısı altında halifenin iç siyasetteki yetkilerinin kısıtlanmasını onaylayan hatta Hilafeti, millî egemenliğe dayalı bir vekâlet statüsüne dönüşmesini öneren kimi fikirler de dikkat çekmektedir.

İngiltere'nin Cihan harbinde Şerif Hüseyin'i destekleyerek bir Arap Hilafeti kurma girişimlerine şiddetle tepki gösteren *Sebilürreşad*, Hilafet ve Kureyşilik propagandalarına bir cevap olarak Osmanlı Hilafetinin geçerliliğini; “kifayet, kudret, adalet ve İslam ümmetini himaye etme gücü” ile kanıtlamaya çalışmıştır.

Yazarlar; Sultan Selim'in Hilafeti devralmasını, son Abbasi halifesinin vaziyetinin sembolikleşmesi ve ümmetin maslahatının bir gereği olarak görürken Hilafet ve İttihad-ı İslam idealini birbirini tamamlayan unsurlar olarak değerlendirmişlerdir.

Hilafet Makamı; Müslümanları etnik ve coğrafi farklılıkları aşarak bir arada tutan en önemli kuvvet olarak değerlendirilmiş, Osmanlı Devleti ise bu görevleri ifa eden yegâne siyasi güç olarak tanımlanmıştır.

Sebilürreşad'da bu anlamda “Vatan” mefhumu ön plana çıkarken vatan sadece coğrafi bir alan değil, Hilafet'in ve İslam'ın bekasını sağlayan mukaddes bir emanet olarak kutsallaştırılmıştır. İstanbul; “Merkez-i Hilafet” ve “İslâm âleminin kıblegâhı” olarak yüceltilerek; “Makarr-ı Hilafet”, “Dar'ül Hilafet” sıfatlarıyla korunup muhafaza edilmesi gereken bir şehir olarak, tüm İslam dünyasının varlığının bir teminatı olarak görülmüştür.

Özellikle Cihan Harbi sürecinde ilan edilen “Cihad-ı Ekber”, Hilafet'in mutlak otoritesini ve siyasî gücünü Müslümanlara hatırlatan en önemli araç olmuştur. Halife'nin Cihad çağrısı, Müslümanlar üzerine farz-ı ayn olarak hükme bağlanmış ve Halife'ye itaatin Allah'a itaat anlamına geldiği vurgulanmıştır. Yazarlar, cihadın amacının Müslümanları esaretten kurtarmak ve İttihad-ı İslam'ı tesis etmek olduğunu savunmuşlardır. Hilafet makamı, Cihadın ve kuvvetin manevî merkezi olarak konumlandırılırken, kuvvetin sadece manevî değil, aynı zamanda iktisadî, bilimsel ve askerî gelişmeye dayanması gerektiği fikri öne sürülmüştür. Bu çerçevede dergi, Osmanlı toplumunun ve İslam dünyasının gerilemesinin temel nedenlerini cehalet, hurafeler, ulemanın pasifliği ve kavmiyetçilik gibi iç sorunlarda görmüştür.

Mehmet Akif'in şiirleri ve makaleleri başta olmak üzere *Sebilürreşad* yazarları; menfi milliyetçiliği (kavmiyetçilik), İslam birliğini ve Hilafeti tehdit eden

en büyük tehlike olarak lanse etmiştir. Türklerin Halifelik kuvvetini, Pan-Turanizm'den ziyade Pan-İslamizm (İttihad-ı İslam) alanında kullanması gerektiğini belirtmiştir.

Peygamberlerin vârisleri olarak görülen Ulema sınıfı; İslâm ümmetinin gelişmesi ve ilmin yücelmesi için dinî bağı güçlendirme ve ihtilafları ortadan kaldırma noktasındaki asli görevlerini yerine getirmemekle eleştirilmiş, bu çerçevede medreselerin ıslahı zaruri görülmüştür. Hilafet merkezi olan İstanbul'dan, İslam dünyasına öncülük edecek ilmî ve fikrî eserlerin üretilmemesi büyük bir eksiklik olarak dergide tespit edilmiştir.

Bütün yazılardan genel anlamda ortaya çıkan sonuç özetlendiğinde *Sebilürreşad* yazarlarına göre Hilafet; sadece dinî bir makam değil; İslam dünyasının yeniden canlanması, siyasî ve medenî ilerlemesi için temel bir kurumdur. Derginin söylemi, zorlu savaş ve toprak kayıpları döneminde, meşverete dayalı modern siyasî reformu, İttihad-ı İslam idealini ve Batı emperyalizmine karşı mutlak direnişi birleştiren tavizsiz bir tutumu yansıtmaktadır. Hilafet'in geleceği bu çerçevede, milletin birliği, kuvveti ve İslam'ın özüne yeniden dönüşe bağlı kılınmıştır.

Bu çalışmanın omurgasını oluşturan dergilerden *Türk Yurdu* ise II. Meşrutiyet döneminde, Türkçülük düşüncesinin ana platformu olarak yayımlanmış ve fikrî çizgisini, özellikle Balkan Harbi ve Cihan Harbi gibi varoluşsal krizler temelinde siyasallaştırmıştır. Dergide bu dönemde doğrudan veya dolaylı olarak 52 makalede Hilafet konusuna değinilmiş; Yusuf Akçura, Ahmet Agayef, Mehmed Emin (Yurdakul) gibi Türkçülük ideolojisini benimseyen isimler, hilafeti; millî kimlik, siyaset ve devletin bekası bağlamında yorumlamışlardır. Yapılan içerik analizleri, *Türk Yurdu* yazarlarının Hilafet makamını geleneksel bir dinî kurum olmanın ötesinde Türk tarihinin bir parçası, Türk milletinin tarihsel misyonu ve siyasî kudretini yansıtan bir kuvvet merkezi olarak gördüklerini ortaya koymaktadır.

Türk Yurdu'nda Hilafet; Türklük hassasiyeti ve tarih bilinci ile ayrılmaz bir şekilde sentezlenmiştir. Osmanlı padişahı, "İslâmların mübarek halifesi" vasfının yanı sıra, "Türklerin kuvvetli hakanı" veya "Türk hakanı" unvanlarıyla birlikte anılmıştır. Halifenin içinden çıktığı millet olarak Türkler, hilafet makamını tarih boyunca dağılma ve zayıflama tehlikesine karşı koruyan tek millet olarak

görülmektedir. Bu anlamda, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi, Abbasi hilafetine yeniden güç ve ihtişam kazandıran bir dönüm noktası sayılmıştır.

Vatan kavramı, *Sebilürreşad*'da olduğu gibi coğrafi bir yer olmaktan öte dergide Hilafet'in mevcudiyetini ve İslam Milletinin bekasını sağlayan mukaddes bir alan olarak tanımlanmıştır. İstanbul; *Türk Yurdu*'nda derginin fikrî yapısına uygun olarak hem “Türk hakanlığının yegâne şehri” hem de “İslâm hilâfetinin makamı” olması münasebetiyle “Türklerin manevî kıblegâhı” olarak yüceltilmiştir. İstanbul'un kaybedilmesi, Türk ve İslâm medeniyetinin varoluşunun sona ermesi olarak dergide yorumlanmıştır.

Yusuf Akçura ve Ahmet Agayef gibi yazarlar, Hilafet kurumunun yapısını Meşrutiyet rejimi ve hukukun meşruiyeti ekseninde tartışmıştır. Agayef, hürriyet, adalet, gibi modern hukukî prensiplerin aslında İslamî kökenli olduğunu savunmuş ve Meşrutiyet'in ilanını, İslam âleminde kurtuluş ümidi uyandıran büyük bir inkılab olarak görmüştür. Yusuf Akçura da ülkenin bekası için güçlü ve merkezi bir otoriteyi savunmuş, “Hilafet-i İslâmiyeyi ve Türk Hakanlığını haiz kuvve-i âliye'nin iktidar ve şevketinin arttırılması” şeklindeki fikriyle Hilafet makamının gerekliliğini “Kuvve-i hâkime” kavramıyla izah etmeye çalışmıştır.

Balkan Savaşları ve Cihan Harbi dergide, “hilâl ve salib” sembolleriyle on üç asırlık mücadelenin devamı olarak görülmüş, şer'an farz olduğu belirtilerek Cihad-ı Ekber ilanı desteklenmiş ve vatan, millet, şehitlik ideali ile birlikte güçlü bir iman vurgusu yapılmıştır.

Türk Yurdu yazarları için Hilafet, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma döneminde Türklüğün tarihsel iddiaları ve liderlik potansiyeli açıklamak için referans verdikleri siyasî bir kurumdur. Dergide Hilafet makamı, bir yandan modern hukukî ilkelerle bağdaştırılmaya çalışılırken, diğer yandan millî kimlik, askerî kuvvet ve merkezî otoritenin bir sembolü haline getirilmiştir. Dergi yazarlarının bu yöndeki görüşleri; devleti kurtarma ve yeni bir millî medeniyet inşa etme çabalarını ortaya koymakta ve pragmatik bir sentezle Hilafet kurumunun varlığını millî bir gereklilik olarak gören Türkçülük fikrinin, Cumhuriyet öncesi yaklaşımını yansıtmaktadır.

Çalışmanın araştırma konusu üçüncü yayın organı *İctihad* dergisinin yayınlarındaki temel tezi ise Batı medeniyetinin ilim ve felsefesinin olduğu gibi alınması gerektiği yönündedir. Hilafet konusu başta Abdullah Cevdet olmak üzere *İctihad* yazarları tarafından kuvvet, hukuk ve ilerleme bağlamında ele alınmış ve

bu makamın ya radikal biçimde yenilenmesi ya da siyasî yetkilerinin tamamen sınırlandırılması savunulmuştur.

İctihad, Halifelik makamının tarihî ve hukukî temellerini sorgulamış Meşrutiyet'in kalıcı başarısı için Saltanat sisteminde değişiklikler yapılmasını desteklemiştir. Dergiye göre, Hilafet makamının meşruiyeti, hanedan bağına değil meşveret ilkesine ve seçime istinat etmelidir ve milletin özgürce seçmediği bir hükümdar halife sıfatını haiz değildir. Hükümdarın yetkileri, keyfî yönetim (istibdad) tehlikesini ortadan kaldırmak için mutlaka kanunlarla sınırlanmalıdır. Dergi hilafet konusu ile ilgili eleştirilerini önce II. Abdülhamid üzerinden yaparken Meşrutiyet döneminde iktidardaki İTC yönetiminin kimi uygulamaları ve siyaseten attığı bazı adımları eskiye dönüş şeklinde yorumlayarak benzer eleştirilerini sürdürmüştür.

İctihad, Trablusgarp, Balkan Savaşları ve Cihan Harbi felaketlerinin asıl nedenini, dış düşmanlardan ziyade, toplumdaki cehalet ve zayıflıkta görmüş, Cihan harbi sonunda din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini öne sürmüştür. Abdullah Cevdet, "Cihad-ı Ekber" ilanını "cahilane ve gafilane" bir karar olarak nitelemiş ve milyonlarca Müslümanın kanının boş yere akmasına sebep olduğunu iddia etmiştir. Dergide İslam hükümleri bağlamında "Kuvvet" kavramı farklı bir boyutta ele alınmış batıdaki gibi "bilim, akıl ve kuvvet sahibi olmak" çözüm önerisi olarak sunulmuştur. Panislamizm, Panturanizm gibi akımlar da dergide hayali idealler olarak nitelendirilmiştir.

Dönemin İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımlarının aralarındaki karşıtlık büyük ölçüde siyasî kavramlar etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu kavramların en önemlileri, "millet", "ümme", "ittihad-ı İslam", "ittihad-ı anasır", "hilafet", "saltanat", "meşveret" şeklinde sıralanabilir. Üç fikir akımının önde gelen temsilcileri, siyaset, din ve toplumsal meselelere, benimsedikleri ideolojik cepheden yaklaşmışlardır.

Bu üç derginin hilafet söyleminde benzeştikleri yönler de bulunmaktadır. Ancak bu benzeşme fikri anlamda değil dergilerin tarih telakkileri ile alakalıdır. *Sebilürreşad* için hilafet, İslam tarihinin canlı damarı; *Türk Yurdu* için Türk tarihinin kutsal bir emaneti; *İctihad* içinse reform edilmesi son tahlilde lağvedilmesi gereken bir kurumdur. Bu bağlamda her üç dergi de üç ayrı tarih anlatısı üretmiş; hilafet söylemleri, kendi tarih tasavvurlarının ana eksenine gelmiştir.

Sebilürreşad yazarları, Türk milletinin tarihini, İslam medeniyetinin ve Hilafet kurumunun varlığını sürdürme ve yüceltme misyonuyla doğrudan ilişkilendirmektedir. Sadece fetihlerle değil, siyasî olgunluk, celadet, şecaat, sadakat ve safvet gibi ahlakî nitelikleriyle Türkler tarih sahnesindeki yerini pekiştirmiştir. Sultan Selim'in Hilafeti devralması hem tarihî bir olay hem de ilâhî bir vazifenin deruhtesi kabul edilmiş ve İslam aleminin maslahatının bir gereği sayılmıştır. Bu bağlamda dergi Osmanlıların Hilafetin vakarını ve kudretini koruyabilecek yegâne hanedan olduğunu vurgulamıştır. Türklerin sahip olduğu “Hilâfet kuvveti”nin Panturanizm'den ziyade Panislamizm alanında teksif edilmesi elzem görülmüş, Türklük adına Cengiz, Hülagü gibi İslam medeniyetine büyük zararlar vermiş figürlerin yüceltilmesine karşı çıkmıştır.

Türk Yurdu, hilafet söylemini Türk tarihinin devamlılığı üzerine inşa etmiştir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Köprülüzade Mehmed Fuad gibi yazarlar için hilafet makamı, Türklerin tarih sahnesinde devlet kurucu vasfının en önemli bileşenlerinden biridir. Dergiye göre Türk tarihi, İslam tarihinden kopmadan fakat onun üzerinde yükselen “millî bir medeniyet dairesi” olarak tanımlanmaktadır. Türklerin, İslam tarihindeki merkezi ve koruyucu rolü dergide sürekli vurgulanmış; Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girişi, zayıflayan Hilafete güç ve ihtişam kazandıran kritik bir dönüm noktası ve yeni bir devre olarak kabul edilmiştir. Dergideki bu tarihsel anlatımla, Hilafet'i himaye etmek ve İslam'ın sancağını taşımak haklarının, Türk milletinde tarihi bir emanet olarak bulunduğu belirtilmektedir.

İctihad, hem *Sebilürreşad*'ın İslam merkezli tarih kurgusuna hem de Türk *Yurdu*'nun ırk temelli tarih bilincine mesafeli durmaktadır. Abdullah Cevdet ve Celal Nuri'ye göre tarih, “dinin değil, aklın ilerleme çizgisidir.” Bu açıdan dergi, “kavmiyet” (Türkçülük) ve “ümme” (İslamcılık) merkezli tarih anlatılarını eleştirmekte ve tarihi, “tekamül” kavramı üzerinden ele almaktadır.

İctihad yazarları, Türk tarihini geleneksel bir övünç kaynağı olarak değil, ülkenin gerilemesine yol açan temel yapısal hatalardan ders alınması gereken bir alan olarak konumlandırmışlardır. Dergide, Türk toplumunun sürekli savaş ve zaferlerle yoğrulan askerî zihniyete odaklandığı, bunun sonucunda ise ziraat, ticaret ve sanayiden uzak kaldığı eleştirisi getirilmiştir. Celal Nuri, sürekli fetih ve hâkimiyetle övünmenin, üretim ve medeniyet inşasını engellediğini savunmuştur. Abdullah Cevdet, yaşanan büyük felaketlerin (savaşlar, toprak kayıpları) asıl

nedenini, cehalette ve zayıflıkta görmüş, kurtuluşun yolunun ise “kuvvetli, âlim ve zengin olmak” fikri ile Batı medeniyetinin ilim ve felsefesini olduğu gibi almaktan geçtiğini ileri sürmüştür. *İctihat* dergisinin bu kapsamda Türk tarihinin ancak modern ve rasyonel ilkeler doğrultusunda yeniden yorumlanması içeren radikal-seküler bir yaklaşımı tercih ettiği görülmektedir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet’in fikir tartışmalarında Hilafet; sadece siyasî bir meşruiyet tartışması değil, aynı zamanda tarihsel kimliğin nereden başlatılacağına dair yapılan epistemik mücadelenin de sembolü haline getirilmiştir.

Osmanlı basın tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, II. Meşrutiyet dönemi süreli yayınlarının (gazete ve mecmualar) karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmaların azlığı bilinmektedir. Dönem üzerine yapılmış araştırmalarda dikkat çeken hususlardan biri de tek örneklem üzerinden ve sadece siyasî bağlamda fikir akımlarını irdelenmesidir. Bu metodolojik yaklaşım akademik çalışmalarda genel kabule dayanan yorumların defaten tekrarlanmasına sebebiyet verirken mukayeseli çalışmaların literatürdeki yetersizliği de dönemin hem siyasî hem de sosyolojik bakımdan objektif olarak anlamlandırılmasını engellemektedir. Bu tür karşılaştırmalı çalışmaların sınırlı olması, somut veriler ışığında araştırmacıların dönem hakkındaki tespitlerinde daha kesin ve kararlı ifadeler kullanmasını ayrıca zorlaştırmaktadır.

Dönemin önde gelen ideolojilerini temsil eden süreli yayınlarında farklı konu başlıklarının (din, eğitim, tarih, kültür politikaları, toplum ve modernleşme, kadın ve aile, dil ve edebiyat gibi) mukayeseli olarak tahlil edilmesi bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır.

Yaptığımız bu çalışmada II. Meşrutiyet dönemi basını üzerine oluşan akademik literatüre bu minvalde bir katkı sunmaya çalıştık. İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık fikir akımlarının temsilcileri sayılan ve ülkemizin siyaset, ilim ve fikir dünyasında derin izler bırakan *Sebilürreşad*, *Türk Yurdu* ve *İctihad* dergilerinde siyasi ve tarihi yönleriyle Hilafet konusunu tematik içerik analizi yöntemiyle karşılaştırarak incelemeye çalıştık.

Elde ettiğimiz bulgular; II. Meşrutiyet döneminde Hilafet ve siyaset arasındaki ilişkinin, Osmanlı modernleşmesi ve seküler yaklaşımların tam merkezinde, çok katmanlı ve karmaşık bir fikrî alanda yaşandığını göstermektedir. Ancak; siyasî-fikrî yönelimleri, mesleki geçmişleri ve geleceğe dair vizyonları farklı olsa hilafet konusunda yapılan atıflar göz önüne alındığında üç ana fikir

akımının öncü isimlerinin neredeyse tamamı, İslam'dan meşruiyet elde etmek üzerine bina edilen ve bu yönüyle benzeşen bir söylem kullanmaktadır. Bu benzeşmeyi doğuran sebepleri; dönemde yaşanan savaşlar, ağır kayıplar, milliyetçi isyanlar, asırlar boyu sahip olunan vatan topraklarının hızlı bir şekilde yabancı devletler tarafından işgali, Türklerin tarihi varlığının Balkan harbi sonrasında Rumeli'de büyük acılarla sona ermesi ve bu olaylara bağlı basın ve halkta oluşan psikolojik travma şeklinde sıralamak mümkündür.

Özellikle, 1911-1913 yılları arasında her üç dergide hilafete yapılan vurguların Balkan harpleri sonrasında yoğunlaşması göstermektedir ki Osmanlı toplumunda bu savaş siyasî ve fikrî bir deprem etkisi meydana getirmiş ve geleceğe dair zaten var olan kaygı artık bir korkuya dönüşmüş ve Osmanlı basınındaki genel söyleme etki etmiştir.

Dönemin siyasî ve fikrî iklimine bütünlük içinde bakabilmek, ideolojik farklılıkların ardındaki zikrettiğimiz ortak toplumsal kaygılar ve çözüm önerilerini daha net bir şekilde yorumlayabilmek açısından benzer karşılaştırmalı analizlerin akademik açıdan öneme haiz olduğunu düşünmekte ve sunduğumuz bu çalışmanın, II. Meşrutiyet'ten, Cumhuriyet'e uzanan tarihi süreçte süreli yayınlar üzerinden fikir hareketlerini inceleyecek araştırmacılara katkı sunacağına inanmaktayız.

KAYNAKLAR

- Acun, Fatma. "Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007), 39-64.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Siyâsetnâme", *DİA*, 37/306-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Afyoncu, Erhan - Demir, Uğur. "Mukaddes Emanetlerin İstanbul'a İntikali". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 40 (2019), 143-186.
- Agayef, Ahmet. "Terbiye-i Milliye." *İctihad*, sayı 27 (28 Temmuz 1911).
- Ağaoğlu, Bülent. *Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim Hakkında Yayınlar Kaynakçası*. İstanbul, 2012.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.
- Akçura, Yusuf. *Sürgünden İstanbul'a: Dârülhilafet Mektupları*. İstanbul: Ötüken, 2016.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.
- Akpınar, Mahmut. "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 36/2 (2012), 79-119.
- Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Akto, Veysel. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi İkdam Gazetesi'nde İslam Birliği Üzerine Yapılan Bazı Haberler". *The Journal of Academic Social Science Studies* 9/Number: 50 (25 Aralık 2016), 511.
- Akyüz, Vecdi. *Asr-ı Saadette Siyasi Konuşmalar*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2021.
- Akyüz, Vecdi. *Siyaset-İbn Teymiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Aksoy, Hasan, "Dursun Fakih", *DİA*, 10/7-8. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Albayrak, Sadık. *31 Mart Gerici Bir Hareket Mi? & İrtica'nın Tarihçesi*. İz Yayıncılık, 2017.
- Alkan, Mustafa. *Osmanlılarda Hilâfet 1517-1909 "Geçiş, Tarihî Gelişimi ve Tesirleri"*. İzmir: Çağlayan Yayınevi, 1997.
- Alkan, Necmettin vd. *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*. Kronik Kitap, 2018.
- Alkan, Necmettin. *Selanik'in Yükselişi & Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilali*. Timaş Yayınları, 2017.
- Alşan, Songül. "Mehmet Akif Ersoy'un; Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Dönemini Değerlendirmesi, Çözüm Önerileri ve Osmanlı Devleti Adına Ortadoğu Propaganda Faaliyetlerinde Yer Alması". *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7 (2015), 75-85.
- Anbar, Gülnur. *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergileri Ekseninde Din-Devlet-Siyaset Tartışmaları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2007.
- Arai, Masami. *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*. Leiden: Brill, 1992.
- Ardıç, Nurullah. "Genealogy or Asabiyya? Ibn Khaldun between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate". *Journal of Near Eastern Studies* 71/2 (2012), 315-324.
- Ardıç, Nurullah. *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*. New York: Routledge, 2012.

- Ardıç, Nurullah. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilafet Tartışmaları: Eleştirel Bir Değerlendirme". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15/29 (2017), 301-328.
- Avşar, Servet. "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propaganda Beyannamelerinde İttihat Terakki Partisi Aleyhtarlığı ve Alman Düşmanlığı". *Atatürk Dergisi* 3/3 (2010).
- Ayar, Talip. *Osmanlı Devletinde Fetva Eminliği*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Aydın, Hakan (ed.). "II. Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset". Palet Yayınları, 2010.
- Aydın, Hakan. "II. Meşrutiyet'in İlk Yılında Tanın". *Humanities Sciences* 11/2 (2016), 96-111.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Osmanlı Hukuku & Devlet-i Aliyyenin Temeli*. İSAM Yayınları, 2021.
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. Beta Yayınları, 2013.
- Aydın, Salim. *Osmanlı Basınında Balkan Savaşları (1912-1913)*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.
- Baktıya, Adil. "El Müeyyed'in İttihat ve Terakki'ye Cevabı Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet ile İlgili Görüşleri". *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008), 19.
- Balcı, Sezai. "Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Harb-i Umumî Hatıratım Adlı Eseri". *II. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*. 4/37-44, 2018.
- Barlak, Hasan. "Improvements and Public Works in the Hijaz Province 'The Rule of Sultan Abdulhamid II'". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 6/15 (2019), 329-351.
- Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Beyhan, Mehmet Ali. "İslahatlar ve Buhranlar Literatürü: III. Selim ve II. Mahmud Dönemi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), 43.
- Birinci, Ali. "31 Mart Vakasının Bir Yorumu". *Türkler*. 193-211. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Brummett, Palmira J. *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm, 1908-1911*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/2 (2004), 113-131.
- Buzpınar, Ş. Tufan, "Mustafa Kâmil Paşa", *DİA*, 31/309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Büyükbay, Hakkı. "Japon Modernleşmesi Üzerine (1868-1912)". *Bilimname* 3 (2003), 65-86.
- Cevdet, Abdullah. "Amerika'da Suriyeli Vatandaşlarımız." *İctihad*, sayı 24 (14 Haziran 1911).
- Cevdet, Abdullah. "Cihat ve İctihad." *İctihad*, sayı 130 (14 Teşrin-i Sani 1918).
- Cevdet, Abdullah. "Cihan-ı İslam'a Dair." *İctihad*, sayı 26 (1 Temmuz 1327).
- Cevdet, Abdullah. "Ekalliyetin Vazifesi." *İctihad*, sayı 42 (27 Şubat 1327).
- Cevdet, Abdullah. "Mazlum Olmak Zalim Olmak Demektir." *İctihad*, sayı 27 (12 Mart 1911).
- Cevdet, Abdullah. "Softa Perverlik Mi, Softa Kerizlik Mi." *İctihad*, sayı 99 (9 Nisan 1914).
- Cevdet, Abdullah. "Softalığa Dair." *İctihad*, sayı 60 (4 Nisan 1329).
- Cevdet, Abdullah. "Son İnkılâp ve Sevabıyla Netaici." *İctihad*, sayı 11 (28 Şubat 1909).

- Cevdet, Abdullah. “Şehzade Şeyhü’r-Reis Hazretleri ile Mülakat.” *İctihad*, sayı 126 (16 Kanun-i Sani 1915).
- Cevdet, Abdullah. “Teselsül-ü Saltanat Meselesi.” *İctihad*, sayı 6 (30 Nisan 1905).
- Cevdet, Abdullah. “Türkiye’nin İdam Hükümünü Hazırlayan Şeyler, Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler.” *İctihad*, sayı 131 (21 Teşrinievvel 1918).
- Cevdet, Abdullah. “Yara ve Tuz.” *İctihad*, Sayı 132 (28 Teşrinievvel 1918).
- Cevdet, Abdullah. “İçtihat Mahkeme-i Cezada” (9 Ocak 1919).
- Cezani, Bijan. *İran Meşrutiyet Devrimi - Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*. Kaynak Yayınları, 2014.
- Çalen, Mehmet Kaan. “1909 Kanun-ı Esasi Tadilatı.” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Temmuz 2012), 129–140.
- Çalen, Mehmet Kaan. *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*. Ötüken, İstanbul:2013.
- Çalen, Mehmet Kaan. *Osmanlıcılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*. Ötüken, İstanbul:2017.
- Çam, İrfan Davut. “Tartışmalı Bir Eser: Târîh-i İslâmiyyet ve Yasaklanış Süreci”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 30. 109-122.
- Çaviş, Abdülaziz. *Hilafeti İslamiyye ve Al-i Osman*. Bedir Yayınevi, 1993.
- Çetinsaya, Gökhan. “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi.” *Osmanlı Araştırmaları XLVII* (2016), 353–409.
- Çetinsaya, Gökhan. *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi*. Ankara Üniversitesi, 1988.
- Çiçek, M. Talha. “Birinci Dünya Savaşında Suriye’de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları/Journal of Language and Literature Studies* 17/17 (21 Nisan 2018), 107-126.
- Çiçek, M. Talha. “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve ‘Arap İhaneti’”. *Divan Dergisi* 2012 (2012), 169-188.
- Çiçek, M Talha. “Osmanlıcılık İdeolojisi ve Osmanlı Hâkimiyeti Sonrası Türk-Arap İlişkilerinde Değişim ve Süreklilik”. *Divan Dergisi* 17/33 (2012), 173-192.
- Demir, Şerif. “İktidar-Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti’nde Görünümü (1831-1918)”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 367-377.
- Demir, Yaşar. “Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu.” *Bilig* 76 (2016), 139–158.
- Demir, Yaşar-Aydın, Yusuf. *Fransa’nın Hilafet Politikası*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- Demir, Uğur. “Hilafetin Osmanlıya Devri Meselesi ve Buna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 40 (2019), 87-142.
- Demir, Uğur. *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*. Yeditepe Yayınevi, 2020.
- Demirbaş, İhsan. “Rusya Türklerinin II. Meşrutiyet’e Bakışları Hakkında Notlar (1908-1909)”. *Divan Dergisi* 13/24 (2008), 185-195.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2014.
- Dönmez, İbrahim Kâf, “Gazzâlî”, *DİA*, 13/511-515. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Duman, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh". *Bilimname* 14/1 (2008), 59-78.
- Duymaz, Recep. *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: Marmara, 1991.
- Düzdağ, M.Ertuğrul (ed.), *Sebilürreşad* (22 Cilt) İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2012.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Yakın Tarihimizde Irkçılık*. Kapı Yayınları, 2013.
- Ebuzziya, Tevfik. "(Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği) Tarih-i İslamiyet." *İctihat*, sayı 267 (13 Şubat 1910).
- Ed-Duri, Abdülaziz. *İslam Kurumları Tarihi*. Albaraka Yayınları, 2019.
- Efe, Adem, "Sebilürreşad". *DİA*, 36/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Ekinci, Ekrem Buğra - Şimşirgil, Ahmet. *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. KTB Yayınları, 2008.
- el-Ensârî, Abdülhamîd İsmail, "Ehlü'l-hal ve'l-Akd", *DİA*, 10/539- 541. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Eldem, Edhem. *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2014.
- Emecen, Feridun M. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. Timaş Yayınları, 2016.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*. Kapı Yayınları, 2020.
- Emecen, Feridun M. *Yavuz Sultan Selim*. Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Emiroğlu, Kudret. *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlamı* Kızılay, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Erdem, Sami. "Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)". *Divan Dergisi* 2 (1996), 119-146.
- Erdem, Sami, "Seyyid Bey", *DİA*, 37/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Faruqi, Suraiya. *Yeni Bir Hükümdar Aynası*. Alfa Yayınları, 2011.
- Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, 18/324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fethi, Sami (Alaaddin Paşazade). "Derd-i Layemut." *İctihad*, sayı 39 (23 Aralık 1912).
- Fuad, Keçecizade İzzet. "Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey Efendiye." *İctihad*, sayı 132 (28 Teşrinievvel 1918).
- Gazali. *Mülkün Sultanlarına & Nasihatü'l-Mülûk*. Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Geçit, Mehmet Salih. "Cüveynî'nin Hilâfet Anlayışı". *EKEV Akademi Dergisi*, 58 (2015), 485-504.
- Gencer, Bedri. *İslam'da Modernleşme*. Doğu Batı Yayınları, 2002.
- Gencer, Mustafa. *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Gibb, Hamilton A. R. "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate." *Oriens*, vol. 15, 1962, 287-295.
- Gümüş, Musa. *Güç ve Diplomasi*. Kitabevi Yayınları, 2018.
- Gündüz, Mustafa. "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru". *Doğu Batı Dergisi* 105-131/45 (2008).
- Gündüz, Mustafa. *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İctihad, Sebilürreşad ve Türk Yurdu'nda*

- Toplumsal Tezler*. Lotus Yayınevi, 2007.
- Gündüz, Mustafa. *İctihad'ın İctihadı & Abdullah Cevdet'ten Seçme Yazılar*. Lotus Yayınevi, 2008.
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası & Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Lotus Yayınevi, 2010.
- Güneş, İhsan. "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)". *OTAM* 1 (1990), 171-269.
- Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi – Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997.
- Güngör, Erol. *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2010.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Abdullah Cevdet". *DİA*, 1/90–93. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *DİA*, 23/476-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hanioğlu, M.Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M.Şükrü. "Gözlemci Derviş: Sultan V. Mehmed Reşad ve II. Meşrutiyet Dönemi ". *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*. 82-103. İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2017.
- Hanioğlu, M.Şükrü. *Siyasal Bir Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hami, İsmail. "İstiklal: Arnavutluk Tarihi Hakkında." *İctihad*, sayı 66 (29 Mayıs 1913).
- Hami, İsmail. "Mesail-i Siyasiye: Adalar Meselesi." *İctihad*, sayı 68 (12 Haziran 1913).
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Hatiboğlu, Mehmet Said. *Hilafetin Kureysiliği*. Ankara: Otto, 2016.
- Huyugüzel, Ömer Faruk, "Yalçın, Hüseyin Cahit". *DİA*, 43/300-301. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*, Dergah Yayınları, 2018.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*. İSAM Yayınları, 2017.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İnalcık, Halil. "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyeti Telakkisiyle İlgisi". *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* XIV/1 (1959), 69-70.
- İnalcık, Halil - Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat & Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İnuğur, M. Nuri. *Basın ve Yayın Tarihi*. Der Yayınları, 2005.
- İsrail, Bohor. "Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi Hazretlerine Açık İstida", *İctihad*, Sayı: 95 (27 Şubat 1329).
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 1995.
- Kamil, Ziya. "Irak." *İctihad*, sayı 100 (16 Nisan 1914).
- Kapıcı, Hikmet Zeki. "Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nün İstihbarat Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *The Journal of Academic Social Science Studies* 3/Number: 33, 261-261.

- Kara, İsmail. *Hilafet Risaleleri* (5 Cilt). Klasik Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İslamcılarının Halifelik Meselesine Bakışları". *Journal Of Islamic Research* 7/2 (1994), 171-180.
- Kara, İsmail. *İslamcılarının Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*. Dergah Yayınları, 2001.
- Kara, İsmail. "İstanbul'un Hilafet Merkezi Olarak İnşası". *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 38-57. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*. Dergah Yayınları, 2011.
- Karaman, Mehmet Ali. "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman İttifakını Meşrulaştırma Çabaları". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 48-59.
- Karpat, Kemal. *İslam'ın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Karpat, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi & Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. Timaş Yayınları, 2017.
- Karpuzcu, Hakan Feyzullah. *Late Ottoman Modernist/Rationalist Discourses On Islam: Superstition, Sufism And Şemseddin Günlaltay*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2008.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar & Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Khan, Saad Omar. "The 'Caliphate Question': British Views and Policy toward Pan-Islamic Politics and the End of the Ottoman Caliphate". *The American Journal of Islamic Social Sciences* 24/4 (2007) 1-25.
- Kılıç, Murat, "Tekinalp", *DİA*, 3/586-587. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Kılıç, Selda. "İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti". *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi*, 143-161.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Hürriyeti Beklerken II. Meşrutiyet Basını*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, ts.
- Kocabaşoğlu, Uygur. "XIX. Yüzyılda İngiliz Gözüyle Türkler". *Kebikeç* 9 (2000).
- Kocaoğlu, Bünyamin. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841) ve Sonuçları". *Bilig* 4 (1997), 61-69.
- Kocaoğlu, Mehmet. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)". *OTAM* 6 (1995), 195-210.
- Kohen, Moiz. "Muharebe Etrafında: İngiltere-Almanya Rekabet-i İktisadiyesi." *İctihad*, sayı 118 (8 Teşrinievvel 1914).
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı'daki Türkçe Dışı Basın". *Kebikeç* 2 (1995), 127-138.
- Kon, Kadir. "Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu". *Tarih Dergisi* 53 (2012), 211-252.
- Kon, Kadir. *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*. Küre Yayınları, 2013.
- Kon, Kadir. "Türk-Alman İttifakı'nda İslamcılık Politikası ve Cihad-ı Ekber." *Savaşınların Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*. ed. Necmettin Alkan. 177-189. Kronik Kitap, 2018.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset : Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye*. Kaynak Yayınları, 2016.

- Köksal, Asım Cüneyd. “Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa”. *Journal of Ottoman Studies* 2017/50 (16 Ekim 2017), 29-72. <https://doi.org/10.18589/oa.591625>
- Köprülüzade Mehmed Fuad “İhtiyac-ı Tenkit”, *İctihad*, Sayı: 88, (9 Kanun-ı Sani 1329).
- Koroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914- 1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Köse, İsmail. *Arap İsyanı*. Kronik Kitap, 2019.
- Köse, İsmail. *Şerif Hüseyin & Büyük Oyun’un Küçük Aktörü*. Kronik Kitap, 2018.
- Köse, Osman. *1174 Küçük Kaynarca Andlaşması*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Közleme, Arif Olgun. *Batı Etkisinde Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Kurt, Burcu. *Osmanlı Basra’sında Devlet ve Toplum 1908-1914*. Küre Yayınları, 2015.
- Küçük, Cevdet, “Murad V”, *DİA*, 31/183-185. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Küçük, Cevdet , “Abdülaziz”, *DİA*, 1/179-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Küçükaşcı, M. Sabri vd. (ed.). *Geçmişten Günümüze Hilafet*. İlem yayınları, 2019
- Kütükoğlu, Mübahat. “Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 1-212. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Lüleci, Abdullah. *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’inde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*. Sakarya Üniversitesi, 2014.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İletişim Yayınları, ts.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İletişim Yayınları, ts.
- Marufoğlu, Sinan. “II. Meşrutiyet Sonrasında, Avrupalı Devletlerin Arapları Osmanlı Devleti’ne Karşı Kışkırtma Girişimleri”. *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongresi*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2008.
- Mayak, Faysal. “Babanzade İsmail Hakkı’nın Tanin’de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)”. *The Journal Of International Social Research* 3/11 (2010), 421-437.
- Mertoğlu, Suat. *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*. Klasik Yayınları, 2008.
- Mertoğlu, Suat (ed.). *Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?* Klasik Yayınları, 2006.
- Mertoğlu, Suat. “Kur’an’ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi, Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı”. *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*. 399-428. İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011.
- Mertoğlu, Suat. “Osmanlı Hilafeti, Almanya ve Mağribli Aktivistler 1914-1918”. *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz Milletlerarası Kongresi*. 169-186, 2013.
- Muhammed b. Tavî et-Tancî. “İslam’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”. *Mezhep Araştırmaları* 1 (2011), 439-483.
- Muhiddin, Ahmed. *Şiir Milliyetçilik İslamcılık & Modern Türklükte Kültür Hareketi*. Küre Yayınları, 2019.
- Müezzinoğlu, Ersin. *Türk Basınında Balkan Savaşları (1912-1913)(İkdam,Sabah,Tanin)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2004.

- Müjdecî, Mustafa. Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde Cumhuriyet Fikri, Oluşumu ve Gelişimi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2008.
- Nam, Mehmet. "Son Şeyhül İslam Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Din-Devlet-Hilâfet İlişkisi". *The Journal Of International Social Research* 4/16 (2011), 298-305.
- Nazif, Süleyman. "Cengiz Hastalığı." *İctihad*, sayı 72 (31 Temmuz 1913).
- Nazif, Süleyman. "Darü'l-Fünun-ı Osmani Türk Tarih-i Medeniyeti Muallimi Ahmet Agayef Beyefendiye." *İctihad*, sayı 71 (2 Temmuz 1329).
- Nazif, Süleyman "El Cezire Mektupları: Husumet mi? Muhabbet mi?" *İctihad*, Sayı:96, (7 Mart 1330)
- Nuri, Celal. "Havaic-i Kanuniyemiz: Hanedan-ı Saltanat Kanunu." *İctihad*, sayı 57 (Şubat 1328).
- Nuri, Celal. "Havaic-i Kanuniyemiz: Kavanin-i Vakfiye." *İctihad*, sayı 62 (1 Mayıs 1913).
- Nuri, Celal. "Havaic-i Kanuniyemiz: La-yünker Tağayyürü'l-Ahkam bi-Tagayyürü'l-Ezman." *İctihad*, sayı 67 (3 Mayıs 1329).
- Nuri, Celal. "Havaic-i Kanuniyemiz: Mecelle Meselesi." *İctihad*, sayı 64 (26 Nisan 1329).
- Nuri, Celal. "İçtimaiyyat: İslam'da Vücub-u Teceddüd." *İctihad*, sayı 39-40 (14 Şubat 1912).
- Nuri, Celal. "Şime-i Husumet." *İctihad*, sayı 88 (16 Ocak 1914).
- Nuri, Celal. "Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye." *İctihad*, sayı 46 (14 Mayıs 1912).
- Nizamülmülk. *Siyasetname*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*. Nizamiye Akademi, 2017.
- Ormsby, Eric. *Gazali:İslamın Dirilişi*. Vakıfbank Yayınları, 2019.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Timaş Yayınları, 2000.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat, 2008.
- Osmanoğlu, Şadiye. *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*. İstanbul: L&M, 2007.
- Öğüt, Salim, "İmam", *DİA*, 22/188-190. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öke, Mim Kemâl. *Hilafet Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayınları, 2005
- Özcan, Abdülkadir. *Atam Dedem Kanunu Kanunname-i Al-i Osman*. Kronik Kitap, 2018.
- Özcan, Abdülkadir. *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*. Kronik Kitap, 2020.
- Özcan, Ahmet. *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Özcan, Azmi, "Hilâfet (Osmanlı Dönemi)". *DİA*, 17/546-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özcan, Azmi, "Otuzbir Mart Vak'ası", *DİA*, 34/9-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Azmi. "İngiltere'de Hilafet Tartışması (1873-1909)". *İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 49-71.
- Özcan, Azmi. "Sultan II. Abdulhamid'in 'Pan-İslam' Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri". *Ahmet Cevdet Paşa (1823- 1895)*. 123-141. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Özdemir, Mehmet, “Mülükü’t-Tavaif”, *DİA*, 31/552-555. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özçelik, Nazmi. *I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuası’nın Ortaya Koyduğu Görüşleri*. Ankara Üniversitesi, 1987.
- Özel, Sabahattin. “Yazdıklarının Işığında Kılıçzade Hakkı Bey’in Fikirleri”. *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*. 1499-1507. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015.
- Pak, Süleyman. *Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbiti ve Tahlili*. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1995.
- Pamir, Aybars. “Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak’ın Yeri.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 53, s. 2 (2004): 61-82.
- Peacock, A.C.S. *Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Pehlivan, Hasan Basri. *Türk Anayasalarında Egemenlik Kavramı*. Doğu Kütüphanesi, 2020.
- Polat, Nazım H. “İctihad”. *DİA*, C. 21, s. 446-448 (2000).
- Polat, Ü. Gülsüm. *Türk-Arap İlişkileri & Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*. Kronik Kitap, 2020.
- Polat, Ü. Gülsüm. “I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk Propaganda Gazetelerinin Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme (El-Hakika ve Musavver Çöl)”. *OTAM* 36 (2014), 141-155.
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700–1922*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Ramsaur, Ernest E. *Jön Türkler / 1908 İhtilalinin Doğuşu*. Pınar Yayınları, 2011.
- Riedler, Florian. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Muhalefet ve Meşruiyet & Siyasi Kültür ve Komplolar*. Picus Yayınları, 2012.
- Rogan, Eugene. *The Fall of the Ottomans*. Penguin History, 2015.
- Saltık, Ekrem. “Sebilürreşad’ın Hindistan Muhabiri S. M. Tevfik’in ‘Meçhul’ Biyografisine Dair” *Bilig* 99 (2021), 55-83. <https://doi.org/10.12995/bilig.9903>
- Sarıbıyık, Mustafa. “İslam Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılamayan Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *İ.Ü Şarkiyat Mecmuası* Sayı 23/2 (2013), 169-185.
- Satan, Ali. *Irak’ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918*. Tarihçi Kitabevi, 2016.
- Satan, Ali. *Son Halife Abdülmecid Efendi*. Yazıgen, 2016.
- Satan, Ali. *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*. Yazıgen, 2017.
- Saygılı, Hasip. *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*. Ötüken Neşriyat, 2017.
- Saygılı, Hasip. “Balkan Harbi’nde Osmanlı Bozgununun Karanlık Yüzü: Dönemin Tanıklarının Gözüyle Müslüman Ahalide İnsan Kalitesi ve Sosyal Çözülme Problemi”. *Türkiye Günlüğü Dergisi* 112 (2012), 136-146.
- Sediroğlu, Serdar Cem. “I. Dünya Savaşı Yıllarında Psikolojik Harp Vasıtası Olarak ‘Harb Mecmuası’”. *History Studies* 10/1 (2018), 223-246.
- Sermed, Hasan (Nakleden). “Ecnebi Nazarında Türkler.” *İctihad*, sayı 93 (26 Şubat 1914).
- Seyhun, Ahmet. *Abdullah Cevdet and the Transformation of Islam in the Late Ottoman Empire*. Leiden–Boston: Brill, 2014.
- Stitt, George. *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor & Osmanlı Arabistan’ı Nasıl Kaybetti?* Kronik Kitap, 2018.

- Sunar, Lütfi (ed.). *İslam'ı Uyandırmak: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2018.
- Şamlıoğlu, Kemal. *Tanzimat Yeniliğinin Retorik Problemleri*. Kesit Yayınları, 2020.
- Şefkatli, Murat (ed.). *Türk Yurdu*. (7 Cilt) Ankara: Tutubay Yayınları, 1998.
- Şeker, Fatih M. *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*. Dergah Yayınları, 2011.
- Şeker, Fatih M. *Türk Entelektüel Tarihinin Teşekkül Devri*. Dergah Yayınları, 2017.
- Şen, Abdurrahim. *İslam Hukuk Düşüncesinde İktidar ve Meşruiyet*. Klasik Yayınları, 2020.
- Şerif, Mehmed. "Sükût-u İslam Tarihi Önünde Cengiz, Hülagu, Timurlenk." *İctihad*, sayı 96 -99 (19 Mart-9 Nisan 1914).
- Tansü, Yunus Emre. *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)*. Ankara Üniversitesi, 2002.
- Tetik, Ahmet. *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi 1917*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Tetik, Ahmet. *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1918*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Tevfik, Rıza. "Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilafet." *İctihad*, sayı 65 (22 Mayıs 1913).
- Thabet, Shahenda A. *II.Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Arapça Basın (1908-1918)*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2013.
- Timurtaş, "İslamiyet Karşısında Milletler: Türklük", *İctihad*, Sayı:68, (30 Mayıs 1329)
- Tiryaki, Fatih. "Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları". *International Journal of Political Studies* 1/1 (2015), 13-25.
- Toprak, Seydi Vakkas. "Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (2017), 297-310.
- Toprak, Seydi Vakkas. "Kanun-ı Esasi Gazetesi'nde İttihâd-ı İslâm Teması". *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu*. ed. Merve Uğur. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Toprak, Zafer. *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi & Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*. Kaynak Yayınları, 2016.
- Topuz, Hıfzı. *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Toynbee, Arnold J. *1920'lerde Türkiye, Hilafetin İlgası*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Tuğluca, Murat. "Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması." *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 53 (2019): 1-40.
- Tetik, Ahmet. *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-i Şarkıyye Dairesi) Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1998.
- Toprak, Zafer. *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi & Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*. Kaynak Yayınları, 2016.
- Topuz, Hıfzı. *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remiz Kitabevi, ts.
- Tunaya, Tarık Z. *Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*. Arba, 1996.

- Tunaya, Tarık Z. İslamcılık Cereyanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler. İstanbul: 1962.
- Tuncer, Hüseyin. “Türk Yurdu,” *DİA*, 41/550-551, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Turan, Namık Sinan. *İmparatorluk ve Diplomasi&Osmanlı Diplomasisinin İzinde*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Turan, Namık Sinan. “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008), 281-322.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ötüken Neşriyat, 2020.
- Turfan, M Naim. *Jöntürklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlının Çöküşü*. İstanbul: Alfa, 2013.
- Türkdoğan, Orhan. *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2014.
- Ulutaş, Adnan. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Hilafet ve Saltanat Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti*. İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Uyanık, Necmi. *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2003.
- Wahib, T.Mohammad. *Maverdi’ye Göre Devlet, Siyaset ve Hilafet*. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2016.
- Yalman, Ahmed Emin. *Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler: Din – Felsefe – Siyaset – Hukuk*. Haz. A. Cüneyd Köksal. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Osmanlı Anayasasına Dair*. Haz. A. Cüneyd Köksal. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Yıldız, Yakup. “Türk Felsefesinde Unutulan Bir İsim: Bohor İsrail ve Türk Felsefesindeki Yeri.” *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 10/10:3 (2020), 1135–1155.
- Yılmaz, Hüseyin. “Sultan Otoritesini Sınırlandırmak: Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernite Öncesi Anayasacılık”. *Osmanlı Araştırmaları* 2015/45 (09 Mart 2015), 231-264.
- Yılmaz, Erdal. “Câmi Bey (Baykurt) (1877-1949)”. *Atatürk Ansiklopedisi*. İstanbul: 2020.
- Yılmaz, Ömer Faruk vd. (ed.). *Harb Mecmuası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Yağın. *Türk Yurdu Dergisi’nde Milli Kimlik Unsurları Üzerine Tartışmalar (1911-1918)*. Hacettepe Üniversitesi, 2015.
- Yurdakul, İlhami. “Balkanlarda Hilafetin Dini-Siyasi Nüfuzu ve 1884 Tarihli Şeyhülislamlık”. *Yeni Türkiye* 67 (2015), 1784-1798.
- Yurdakul, İlhami. “Şeyhülislam Dürriyâde Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislam Medenî Mehmet Nuri Efendi’nin Hilafet Hakkında Muhtıraları”. *Divan Dergisi* 1 (1999), 9-39.
- Ziya, Saffet. “II. Meşrutiyet Dönemi İktidar Oluşumu Sürecinde Basının Rolü”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 105-128.
- Zürcher, Erik J. (ed.). *Jihad and Islam in World War I*. Leiden University Press, 2016.